

PRISPEVKI

ZA NOVEJŠO

2006

2

.....

ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA
NOVEJŠO
ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
949.172"18/19" (05)
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Jerca Vodušek Starič (glavna urednica), dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik),
dr. Damijan Guštin (pomočnik odgovornega urednika), dr. Boris Mlakar,
dr. Avguštin Malle, dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman

Redakcija zaključena 1. 12. 2006

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektorica: Marjetka Kastelic

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Andrej Turk - angleščina

Bibliografska obdelava: Nataša Kandus

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.cepic@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:

720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javna agencija za raziskovalno
dejavnost Republike Slovenije

Računalniški prelom:
MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Grafika - M s.p.

Cena: 3500 SIT - 14,60 EUR

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract

Kazalo

RAZPRAVE - ARTICLES

- Marko Zajc, Zgodovinarji o meji med Kranjsko in Hrvaško 1881-1916 7
*Historians on the Border between Carniola and Croatia between
1881 and 1916*
UDK 341.222(497.4 : 497.5)"1881/1916"
- Dragana Gnjatović, Sto in en dan dinarske konvertibilnosti
med svetovnjima vojnama 27
*The One Hundred and One Days of the Dinar Convertibility between the
Two World Wars*
UDK 339.744(497.1)"1938/1941"
- Tomaž Kladnik, Obramba vojaških postojank Slovenskega
domobranstva 41
UDK 623.094(497.4)"1944/1945"
The Defence of the Military Posts of the Slovene Home Guard
- Vida Deželak-Barič, Razpust Kominterne; odmevi na Slovenskem
in mednarodni okvir 63
*The Dissolution of the Comintern: the Echoes in Slovenia and the
International Framework*
UDK 329.15(497.1):327.323.31
- Ljuba Dornik Šubelj, Fieldingova misija v zapisih OZNE 81
Fielding's Mission in the Partisan Security Service Records
UDK 355.40(420 : 497.1)"1944"
- Mateja Režek, Odmev madžarske vstaje leta 1956 v Sloveniji
in v Jugoslaviji 93
The Echoes in Slovenia and Yugoslavia to the 1956 Hungarian Uprising
UDK 323(439)"1956"
- Peter Vodopivec, Madžarska vstaja leta 1956 v slovenskih
in jugoslovanskih očeh 105
The 1956 Hungarian Uprising in the Eyes of Slovenia and Yugoslavia
UDK 323(439)"1956":070(497.1)

OBLETNICE - JUBILEES

Peter Vodopivec - šestdesetletnik (Jasna Fischer)	119
Anka Vidovič-Miklavčič - jubilantka (Jurij Perovšek)	123
Dušan Biber - osemdesetletnik (Boris Mlakar)	131

IN MEMORIAM

Milan Ževart (1927-2006) (Marjan Žnidarič)	137
--	-----

POSVETOVANJA - SYMPOSIUMS

2. Mednarodni festival La storia in testa: Imperi, ascesa, declino, ideologie (Bojan Godeša)	141
Mednarodna konferenca Zgodovinski temelji in perspektive slovensko- ruskih odnosov (Bojan Godeša)	142
Znanstveni simpozij Anton Korošec in njegov čas (Jure Gašparič)	144
International Workshop Images and Counter-images East and West: Expectation and Observance (Janja Slabe)	145
38. konferenca American Association for the Advancement of Slavic Studies (Nina Vodopivec)	149

OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REVIEWS

Peter Vodopivec, Od Pohlinove slovnice do samostojne države (Branko Marušič)	155
Miroslav Stiplovšek, Banski svet Dravske banovine 1930-1935 (Jure Gašparič)	160
Momčilo Zečević, Prošlost i vreme (Mateja Ratej)	165
Raub und Rückgabe - Österreich von 1938 bis heute (Avguštin Malle)	166
Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji, knjiga 10 (Vida Deželak-Barič)	171

Lisa Rettl, Werner Koroschitz, Ein korrekter Nazi (Brigitte Entner)	173
Mateja Režek, Med resničnostjo in iluzijo (Zdenko Čepič)	175
Oliver Rathkolb, Die paradoxe Republik. Österreich 1945 bis 2005 (Avguštin Malle)	184
Jak Koprivc, Generalov let (Zdenko Čepič)	189

Uredniška navodila avtorjem

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejše zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urednikovega imena in odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi izvleček in povzetek (praviloma do 3000 znakov - 45 vrstic). Izvleček (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati ključne besede, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije - kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena uporabljena literatura in arhivski fond.
6. Opombe morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja; naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinsko pisanje o času med obema vojnama in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1-2, str. 43-57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škatle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; recenzije so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor lekturo pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo korekturo prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu (zdenko.cepic@inz.si).

1.01
Prejeto 25. 7. 2006

UDK 341.222(497.4 : 497.5)"1881/1916"

Marko Zajc*

Zgodovinarji o meji med Kranjsko in Hrvaško 1881-1916

IZVLEČEK

V habsburški monarhiji je bilo historično pravo visoko cenjeno. V tem kontekstu lahko gledamo tudi na največji mejni problem na tedanji južni kranjski meji - t.i. žumberško vprašanje. Osamljeni enklavi Vojne krajine (Žumberak in Marindol) osnovani na kranjskih tleh in naseljeni z uskoškim prebivalstvom sta v času ukinjanja vojnokrajjske organizacije (1869-1881) postali akuten mejni problem med Kranjsko in Hrvaško. Zaradi narave spora so imeli pomembno vlogo tudi zgodovinarji. Augusta Fournierja in Radoslav Lopašića so leta 1881 angažirali državni organi; prvega avstrijska vlada, drugega pa hrvaška deželna vlada. Amaterski zgodovinar Nikola Badovinac je kot član ogrske komisije za Žumberak in Marindol oblikoval svojevrstno teorijo o dveh Žumberkih in se (enako tudi Tadija Smičklas) zavzemal za priključitev Žumberka Hrvaški v hrvaškem saboru. Anton Koblar je po nalogu kranjske deželne vlade v devetdesetih letih 19. stoletja iskal argumente v kranjsko korist. Zadnji se je za priključitev Žumberka Kranjski pred in med prvo svetovno vojno zavzemal Josip Mal.

Ključne besede: Hrvaška, Slovenija, Kranjska, mejno vprašanje, meja, zgodovinopisje, Žumberak

ABSTRACT

HISTORIANS ON THE BORDER BETWEEN CARNIOLA AND CROATIA BETWEEN 1881 AND 1916

In the Habsburg Empire, historical law was held in high esteem. This should be borne in mind when considering the greatest dispute on the then southern Carniolan border - the so-called Žumberak issue. In the 1869-1881 period, during which the Vojna krajina organisation was abolished, isolated enclaves of Žumberak and Marindol, that had been founded on Carniolan soil and populated with the Uskok families, became the subject of an acute border dispute between Carniola and Croatia. Because of the particular nature of the dispute, historians also played an important role in it. In 1881, two were commissioned for this task by their governments, namely August Fournier by Austria and Radoslav Lopašić by Croatia. Nikola Badovinac, an amateur historian and a member of the Hungarian commission for Žumberak and Marindol, who had developed a unique theory about two Žumberaks, strove for the annexation of Žumberak to Croatia in the Croat Parliament, as did Tadija Smičklas. Anton Koblar, commissioned by the Carniolan provincial government in the 1890's, searched for arguments in support of the Carniolan claims. The last of those advocating the annexation of Žumberak to Carniola before and during the First World War was Josip Mal.

Key words: Croatia, Slovenia, Carniola, Border issue, border, historiography, Žumberak

* Dr. Marko Zajc, Grintovec 17, SI-1303 Zagradec, e mail: marko.zajc@guest.arnes.si

V državi, ki je nastala kot družinska posest, je imelo historično pravo veliko ceno. Koncept "historično-političnih individualnosti" je bil tesno povezan z legitimi-mističnim monarhičnim načelom, ki je pomagal držati raznoliko habsburško državo skupaj.¹ Nacionalizmi, ki so se "napajali" na srednjeveški državnosti, so lahko na osnovi starih privilegijev postavljali večje zahteve. Slovenci niso imeli te sreče. Meje zgodovinskih entitet so se z etničnimi prav nesramno teple.

Med "historično-političnimi individualnostmi" in nacionalizmi znotraj teh enot so vladala različna razmerja. Gre predvsem za problem identifikacije posameznih nacionalizmov z zgodovinskimi enotami. Hrvati so svoje državno pravo povezali s herderjansko idejo narodne duše in ga naredili za enega izmed temeljev nacionalne ideologije.² Pri deželi Kranjski so bila ta razmerja bolj zapletena. Kranjska svojega državnega prava ni imela, zato so imele njene historične zahteve manjši status. Oba nacionalizma (slovenski in nemški), ki sta se izoblikovala v deželi, sta se s kranjsko tradicijo identificirala, vendar vsak na svoj način. Slovenci so imeli Kranjsko za "središče slovenskih dežel",³ ki naj bi predstavljala jedro zamišljene Zedinjene Slovenije, na katerega bi se v prihodnosti "nalepila" ostala "slovenska zemlja", vse skupaj pa bi se na neki način "postavilo" v povezavo z brati na jugu. Takšno po-istovetenje s kranjsko tradicijo pa ni bilo brez problemov. Teoretično gledano, bi Zedinjena Slovenija pomenila konec dežele Kranjske, zato je bilo "merodajne kroge" in nasprotnike težko prepričati, da slovenski politiki na Kranjskem delajo v interesu dežele. Po drugi strani pa so kranjski voditelji imeli v žepu opravičilo pred očitki Slovencev v drugih deželah, ki so jih večkrat obtoževali, da vidijo zgolj ožje kranjske interese: s tem ko so "krepili" Kranjsko, naj bi krepili tudi center slovenstva.

Ideološka očala kranjskih Nemcev so videla drugačno Kranjsko. Deželo, ki naj bi nastala ravno s pomočjo nemške "kulture" in duha. Obramba svetinj dežele Kranjske pa je na nemški strani postala nekakšna mantra predvsem zaradi koncepta Zedinjene Slovenije, ki so ga zagovarjali nacionalni nasprotniki. Po mnenju Deschmanna iz leta 1869 nemškutar za razliko od pripadnika slovenske stranke "v državno-pravnem pogledu ne čuti potrebe po rušenju historičnega pojma Kranjske /.../ država Slovenija se mu zdi nedosegljiva sanjarija."⁴ Nič nenavadnega torej ni, da je nemško akademsko društvo, ki je nastalo leta 1884, s ponosom nosilo ime Carniola.⁵

V tem kontekstu lahko gledamo tudi na največji mejni problem na tedanji južni kranjski meji - t. i. žumberško vprašanje. Osamljeni enklavi Vojne krajine (Žumberk in Marindol), osnovani na kranjskih tleh in naseljeni z uskoškim prebivalstvom, sta v času ukinjanja vojnokrajiške organizacije (1869-1881) postali akuten mejni problem. Priključiti območje Kranjski na osnovi "zgodovinskega dolga", ali Hrvaški na osnovi "etnografsko-zgodovinskih" razlogov, je bila dilema, ki je zaradi svoje narave nujno pritegnila tudi takratne zgodovinarje. Nemška večina kranjskega deželnega zbora je 21. oktobra 1881 izglasovala zahtevo po priključitvi teh

1 Glej Robert A. Kann: *The Multinational Empire : Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848-1918*. Volume 1. New York 1964, str. 33.

2 Franjo Rački: *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dynastie*. Beč 1861.

3 Fran Orožen: *Vojvodina Kranjska : zgodovinski opis*. Ljubljana 1902, Predgovor.

4 Dragan Matić: *Nemci v Ljubljani 1861-1918*. Ljubljana 2002, str. 80.

5 Prav tam, str. 409.

predelov, medtem ko je slovenska manjšina stala na naravnopravnem stališču in podprla priključitev Žumberka Hrvaški v zameno za dolensko železnico, čeprav je tudi slovenska stran priznala zgodovinske pravice Kranjske do teh ozemelj, "ker bi se drugače pravica prav žalila." Nemška stran pa je nasprotnikom očitala izdajo deželnih interesov in "velikohrvaško" stališče.⁶

Z letom 1881, ko je to vprašanje postalo ena izmed nerešenih spornih točk med obema polovicama monarhije, sta obe strani v tem sporu tudi uradno angažirali zgodovinopisce, da bi dokazali svoj prav. Avstrijska (kranjska) stran je imela pri tem večjo tradicijo. Za kranjsko deželno vlado je že leta 1870 o tem brskal sekretar Historičnega društva za Kranjsko August Dimitz.⁷ Prav tako je bil poročevalec v gosposki hiši državnega zbora leta 1871, ko so obravnavali žumberško vprašanje, zgodovinar Alfred von Arneth,⁸ ki je odločno podprl priključitev Žumberka Kranjski. Za razliko od filološke avtoritete Miklošiča, ki je v isti razpravi na osnovi etnografije temu ugovarjal, podvomil pa je tudi v večno veljavno moč matere zgodovine: "Zgodovina je gotovo lepa veda, ampak zgodovina, ki jo državnik potrebuje, je zgodovina naših dni. Zgodovina prejšnjih stoletij je zelo poučna, /.../ Ampak material, s katerim delamo, podlaga na kateri stojimo, je zgodovina, ki smo jo sami doživeli. /.../ Stvari so se spremenile in zgodovina na katero se tukaj nanaša, ni zgodovina iz leta 1000 ampak iz leta 1800."⁹

August Fournier vs. Radoslav Lopašič

Vlogo zgodovinopisnega "brambovca" kranjskih pravic je 1881 prevzel izredni univerzitetni profesor in direktor ministrskega arhiva August Fournier,¹⁰ na ogrski (tj. hrvaški) pa Radoslav Lopašič.¹¹ Oba sta veljala za ugledna zgodovinopisca, ki delata po virih in jih tudi skrbno analizirata. Lopašičeva brošura iz leta 1881 predstavlja še danes edino monografijo, ki obravnava žumberško zgodovino do 18. stoletja v celoti.

Natančno, kdaj je August Fournier prevzel vladno nalogo, ni mogoče ugotoviti.

⁶ Marko Zajc: Žumberak kot pozabljena regija : ali kako lahko mejno območje zmede slovenske politike. V: Zgodovinski časopis, 2003, št. 3-4, str. 263-264; Marko Zajc: Žumberak ali Železnica. V: Slovenska kronika XIX. stoletja, knjiga 2. Ljubljana 2003, str. 364.

⁷ Arhiv Republike Slovenije, (AS 33, fond Deželna vlada v Ljubljani), konv. 548 alt, šk. 252, koncept dopisa deželne vlade notranjemu min. št. 66 z dne 5. 2. 1870.

⁸ Alfred von Arneth (1819-1897), zgodovinar, 1848 poslanec v frankfurtskem parlamentu, kot direktor državnega arhiva je 1868 dovolil odprtje arhiva za raziskovanje, od 1869 poslanec v gosposki zbornici državnega zbora, pisal je predvsem o Mariji Tereziji in princu Evgenu. Personen Lexikon Österreich, Wien 2001, str. 22.

⁹ Stenographischen Protokollen des Herrenhauses, zasedanje 11. maja 1871, str. 210.

¹⁰ August Fournier (1850-1920) se je rodil v francoski emigrantski družini. Od leta 1880 je bil profesor na dunajski univerzi, 1883 se je preselil v Prago, kjer je učil na nemški univerzi v Pragi. Tam se je tudi politično angažiral v nemški liberalni stranki. Od leta 1892 je bil tudi deželni poslanec, 1900 se je vrnil na Dunaj, kjer je bil profesor za zgodovino na tehniški visoki šoli, od 1903 pa profesor splošne zgodovine na dunajski univerzi. Njegova Napoleonova biografija je postala standardno delo, velikopotezen projekt o dunajskem kongresu pa je ostal nedokončan. Österreichisches biographische Lexikon 1815-1950, Graz-Köln, 1957.

¹¹ Radoslav Lopašič (1835-1893), uradnik in zgodovinar samouk. Izdajal je zbirke virov, največ iz arhivov na Dunaju in v Gradcu. Zanimala ga je ekonomsko-socialna zgodovina. Zbiral je tudi vire o Vojni krajini (JA, 1894, Spomenici hrvatske krajine I-III). Gojil je poseben stil "mjestopisnih i povijestnih crtica", zasnovanih na dobrem poznavanju virov. Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1962, 5. knjiga, str. 552.

Gotovo je le, da je svoj Memorial¹² zaključil 26. aprila 1881. To je bilo veliko pred 6. junijem 1881, ko se je končala konferenca o združitvi Vojne krajine s Hrvaško, na kateri je prišlo do sporazuma, da bodo Žumberk in Marindol začasno podredili hrvaškemu banu in nadaljevali pogajanja o dokončni rešitvi.¹³ Fournierov zgodovinarski kolega Tadija Smičiklas je sicer leta 1887 v hrvaškem saboru trdil, da je dala avstrijska vlada dunajskemu zgodovinarju za to nalogo pol leta dopusta,¹⁴ vendar se tega v kranjskih virih ne omenja. Omenjeni memorial je avstrijska vlada priložila svojemu predlogu glede Žumberka, ki ga je dala v obravnavo kranjskemu deželnemu zboru septembra 1881. Poslala ga je tudi pristojnim organom v Budimpešto.

Prav tako ni jasno kdaj in kako je Lopašič stopil v hrvaško "vladno službo". Moja trditev, da je Lopašič preteklost Žumberka preučeval po naročilu hrvaške deželne vlade, temelji na dveh virih: 28. septembra 1881 mu je bansko predsedstvo napisalo pismo, v katerem je zahtevalo naj končno predloži račune za predujem, ki ga je 8. junija 1881 prejel za potovanje na Dunaj "u poslu žumberačkog pitanja."¹⁵ Drugi vir je bolj zanimiv, saj gre za Lopašičevo pismo iz Dunaja banski vladi z dne 17. junija 1881. Našel sem ga v spisih, ki jih je kasnejši član ogrske komisije za Žumberk Nikola Badovinac prepustil hrvaški deželni vladi. Že na samem začetku pisma je Lopašič opozoril na težave pri zbiranju virov v dunajskih arhivih: "U nedelju bili su svi arhivi i kancelarije zatvorene i nisam mogao ništa raditi, makar da mi je bio direktor arkiva kot ratnoga ministarstva obećao /.../ ali dva puta potražech ga, nisam njega niti nijednoga činovnika našao, koji bi mi bio pisma podavao." Kljub takšnem odnosu dunajskih arhivarjev, je Lopašič našel veliko spisov o Uskokih in jih dal na stran. Hrvaško deželno vlado je zaprosil, "da se spisi u Zagreb na preučavanje pošalju."¹⁶

Lopašiča je neprijetno presenetilo tudi dejstvo, da jih je avstrijska vlada pravzaprav že prehitela. Med bivanjem na Dunaju je ugotovil, da je memorandum o Žumberku za avstrijsko ministrstvo napisal Fournier ter da je pri njem več historičnih dokumentov. Lopašič se je s Fournierjem tudi osebno srečal. Ta mu je povedal, da je zaključil z delom in da je memorandum že poslan v Pešto. Fournier osebno mu tega spisa ni hotel dati, ampak ga je napotil k šefu sekcije Kubinu, ki mu bo povedal, ali lahko dobi ta memorandum in pogleda nanašajoče se spise. Lopašič s tem, ko ni bil obveščen o Fournierjevem delu, ni mogel biti zadovoljen: "Da sam to prije znao, bio bi se prištedio posla, jer zaista neče sada ništa drugo trebati, van da se sa naše strani odgovori na taj memorandum s obzirom na historične obtanosti, naše pravo i politične okolnosti."¹⁷ Hrvaški zgodovinar je še predlagal, naj se njegova "historično-topografična" razprava prevede v nemščino, kajti vsi, s

¹² August Fournier: Memoriale über die Zugehörigkeit des ehemaligen Sichelburger Militär-grenzdistrictes und der Gemeinde Marienthal zu Krain, Wien, 26. 4. 1881. V: Obravnave deželnega zbora Kranjskega, 1881, priloga 27, str. 464 (dalje Fournier, Memoriale).

¹³ Mirko Valentić: Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjanja s Hrvatskom 1849-1881. Zagreb 1981, str. 339.

¹⁴ Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske Slavonije i Dalmacije 1887, CXIX saborsko zasedanje 7. marca 1887, str. 1805.

¹⁵ Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), fond 78, Predsedništvo zemaljske vlade (dalje PRZV), šk. 124, spis št. 1433 z dne 28. 9. 1881.

¹⁶ HDA, šk. 238, m. PRZV, sv. 6-655/84, ŽUMBERAK, pismo ima št. 1509/1881, datirano 17. 6. 1881.

¹⁷ Prav tam.

katerimi je se je pogovarjal o Žumberku, so želeli njegovo izvajanje prebrati v nemškem jeziku. Iz tega podatka lahko sklepamo, da je bila njegova monografija napisana že pred raziskovalnim potovanjem na Dunaj.

Lopašičev in Fournierjev tekst se ne razlikujeta zgolj po vsebini, ampak tudi po namenu. Fournierjev memorial je bil namenjen državnim organom in je zato suhoparnejši in krajši, Lopašičeve "crtice mjestopisne i povijestne" pa so namenjene tudi širši publiki, zato imajo več etnoloških in geografskih elementov. Tako je Lopašič v maniri takratne antropologije opisal tudi fiziološke razlike med rimokatoliškimi prebivalci Žumberka, ki jih je imel za staroselce, in unijatskimi "brati": "Katolički Žumbrčanin srednjeg je stasa, suholjast, bjeloputan, dugolljasta lica i plavokos. Od njega je nešto višji ali kao gorštak tjelesno i jedriji Uskok, razlikujući se od katoličkog Žumberčana ponajviše i crnom kosom i sa dva krasna i živahna oka." Jezikovno je katoliške Žumberčane označil za čakavce, medtem ko je unijatski Uskok "štokavac, najradikalnije jekavštine. Pjeva pjesme junačke, što mu jih djedovi donesoše iz nekadašnjega zavičaja /.../". Vsi prebivalci tega okraja pa ne glede ne verske in dialektološke razlike imenujejo svoj jezik "vazda samo hrvatskim". Kljub temu Lopašič priznava, da je v Žumberku "Hrvat isto što li katolik", Uskoki pa se sami imenujejo vlahi. S tem je Lopašič nehote nakazal na identitetne težave tamkajšnjih grkokatolikov. O razmerju med hrvatstvom in unijatstvom ni razpravljajal, raje se je posvetil "slozi i bratinstvu", ki naj bi vladala med pripadniki različnih verskih obredov. Divjaštvo Uskokov, o katerem pišejo stari viri, je menda povsem izginilo. Lopašič ima za to svojo hipotezo: ".../Ljudi su mirni, krotki i pače ponešto mlohavi, bilo da su u dugotrajnom krvavom ratovanju svoju snagu iztrošili, bilo da su uljudeni /.../ kršćanskom naukom."¹⁸

Lopašič je že v prvem stavku zgodovinskega pregleda dal jasno vedeti, da je "po geografskom položaju i po narodu i poviesti Žumberak sastavni dio kraljevine Hrvatske." Reka Kolpa, ki tvori politično mejo, ne predstavlja obenem etnografske meje. V zgornjem toku slovensko pleme "prelazi kod Broda, Delnica i Čabra u priedjele politične Hrvatske", po drugi strani pa naj bi bili Belokranjci del hrvaškega plemena. Zaradi prevlade ljubljanske slovenščine v cerkvah naj bi na teh območjih ljudje govorili oba jezika: ".../ a može se kazati, da je slovenski govor zvanični, kojim se služi na javnih mjestih /.../ dočim se hrvatski govori u obiteljskom životu." Za časa reformacije naj bi bili prebivalci teh krajev čisti Hrvati in čeprav se je v ostalih predelih Kranjske uporabljal izključno nemški jezik, naj bi mnogi belokranjski "svećenici i svjetovni ljudi" v mnogih spisih uporabljali hrvaški jezik.¹⁹

Lopašič je velik del svojega truda namenil vzpostavitvi kranjsko-hrvaške meje v srednjem veku, pri čemer je uporabil enake vire kot sodobna mediavelistika, zato ga ta veliko navaja. Bil je mnenja, da Bela krajina ni pripadla nemškim plemiškim rodbinam z nasilno osvojitvijo, pač pa naj bi jo grofje Andeški prepustili svojim sorodnikom na Hrvaškem v prvih desetletjih trinajstega stoletja: "Od to doba ostali su stalno spojeni krajevi Metlike i Žumberka sa Kranjskom i Slovenskom markom."²⁰ Torej je Lopašič odkrito priznal srednjeveško državnopravno zvezo Žumberka s Kranjsko! Nekaj let kasneje je hrvaška stran to ostro zanikala. Opo-

¹⁸ Radoslav Lopašič: Žumberak. Zagreb 1881, str. 9 (dalje Lopašič, Žumberak).

¹⁹ Prav tam, str. 12.

²⁰ Prav tam, str. 16.

zoril je še na nekaj. Po njegovem mnenju žumberški okraj v celoti ni nikoli bila spojen v državnem smislu s Kranjsko: "/.../ južni priedjeli Žumberka oko Kostanjevca i Oštrca su i nadalje ostali kod Hrvatske."²¹

Fournier je bil sicer od razmer hrvaško-kranjske meje bolj oddaljen, vendar je bil zato bližji virom v dunajskih arhivih. V etnografijo in splošno razpravo o meji se ni spuščal. Svojo pozornost je usmeril predvsem na samo žumberško gospodstvo in njegovo pripadnost. Poudaril je, da je bilo to gospodstvo del Kranjske že v 13. stoletju. Žumberški plemiči so izpričani, da so takoj, ko je Kranjska pripadla Habsburžanom (1335), za gospodarja priznavali kranjskega vojvodo. Na tej točki še ni zašel v protislovje z Lopašičem.²²

Zgodovinarja sta se začela resno razhajati pri začetku uskoškega obdobja. Fournier je bil prepričan, da se formalni odstop Žumberka s strani Kranjske ni nikoli zgodil. Po njegovem mnenju bi lahko v najboljšem primeru govorili o vzpostavitvi namembnosti zaradi boljše obrambe kranjske dežele. Lopašič pa je imel pripojitev Žumberka 1578 k Slunjski kapetaniji za prekinitvev politične in upravne zveze s Kranjsko. Prav tako navaja, da so plemiči v Žumberku "negovali" državno zvezo s Hrvaško, v dokaz pa poda pogodbo o delitvi posestva v Sošicah, napisanega v Črnomlju 25. februarja 1700, kjer je omenjeno, "da su Sošice pod krunom Ugarskom, pa da ih imadu suditi županijski sudci, ako bi ugovor prelomili."²³ Fournier je, nasprotno, dokazoval kranjski vpliv s tem, ko je citiral listine iz 16. in 17. stoletja, kjer se omenja, da spada Žumberk h Kranjski. "In to pojmovanje, da zavzema žumberško gospodstvo kot mejni distrikt poseben položaj, da tvori kranjsko mejo, je veljalo do 19. stoletja."²⁴

Lopašič ni omenjal teh listin. Po njegovem mnenju naj bi bil Žumberk "malo po malo" vse bolj podrejen poveljstvu v Karlovcu, "a time takodjer povračen hrvatski kraljevini, od koje su bili odciepljeni sjeverni priedjeli Žumberka kroz tri sto godina."²⁵ Fournier se seveda ni strinjal. Nasprotno: Reformo iz leta 1746, ko je Kranjska de facto dokončno izgubila vpliv na Žumberk, je označil zgolj za točko, ko se je zmanjšala njena "ingerenca", se pravi vpliv.

V svojem zaključku je Fournier oblasti spomnil, da se v pogajanjih v prvi polovici 19. st. sploh ni razpravljalo o ukinitvi Vojne krajine. "Takrat ni bilo govora niti o ukinitvi mejnega sistema niti o morebitni ekskorporaciji omenjenih območij izven Vojne krajine, sedaj pa se pogaja o priključitvi teh dežel kronovini Hrvaški in Slavoniji in o izvedbi mejne regulacije, pri kateri je treba uveljaviti kranjske pravice. Vprašanje pripadnosti zadevnih območij izstopa zatorej nujno kot odločilno za izvedbo mejne regulacije".²⁶ Na koncu pa je še samozavestno zatrdil: "Številne tukaj izkazane listine in ostali dokumenti, ki obstajajo tako iz časa uvedbe mejne ureditve, iz obdobja razvoja te institucije, kot tudi iz novejšega in najnovejšega časa, kontinuiteta, v kateri se je ohranila uveljavitev kranjskih pravic od obstoja mejne ureditve nasproti zadevnim območjem in končno tudi večkratna pojasnila deželnih in centralnoupravnih uradov, tudi glavnega ogrskega administrativnega urada, ki te pravice priznavajo, dajejo polnopravne in zadostne dokaze

²¹ Prav tam, str. 17.

²² Fournier, *Memoriale*, str. 464.

²³ Lopašič, *Žumberak*, str. 51.

²⁴ Fournier, *Memoriale*, str. 466.

²⁵ Lopašič, *Žumberak*, str. 51.

²⁶ Fournier, *Memoriale*, str. 470.

za prvotno pripadnost /.../ Žumberka in Marindola h Kranjski in za pravni obstoj na tem utemeljenih pravic."²⁷

Nikola Badovinac in njegova teorija o dveh Žumberkih

Štafeto hrvaškega zgodovinskega dokazovanja je z začetkom delovanja komisij za Žumberk in Marindol 1881 prevzel njen član Nikola Badovinac,²⁸ ki se je izkazal za ostrega apologeta hrvaških pravic. V nasprotju z Lopašićem se z zgodovinpisjem ni profesionalno ukvarjal, kljub temu se je vneto posvetil virom o Žumberku, a jih je interpretiral bolj "svobodno" kot Lopašić.

Njegovo naziranje se od začetka osemdesetih let pa vse do konca 19. stoletja ni veliko spremenilo. Badovinčeva izvajanja bi lahko zanimala predvsem zgodovinarje, ki se ukvarjajo z zgodovino obmejnih območij s Hrvaško od 15. do 18. stoletja, vsekakor pa zahtevajo posebno obravnavo, kar presega okvir tega prispevka.²⁹

Osnovna ideja Badovinčeve teorije je bila trditev, da je nekoč obstajalo dvoje uskoških okrožij: Kranjsko z imenom "sichelbergski kotar" in hrvaško z imenom "žumberačko (sichelburgsko) okružje", pri čemer naj bi slednji ustrezal današnjemu Žumberku. Obe območji naj bi bili "vojničko ustrojeni", vendar je bilo kranjsko okrožje podrejeno sichelberški kapetaniji, hrvaško "žumberačko" okrožje pa naj bi spadalo pod karlovško kapetanijo. Obe kapetaniji pa naj bi bili podrejeni "vrhovnoj kapetaniji sichelbergsko-slunjskoj". Kranjsko okrožje naj bi bilo razpuščeno in pripojeno civilni kranjski upravi leta 1748, ko se je preuredila Vojna krajina in je bil (hrvaški) Žumberk priključen Slunjskemu regimentu.

Zanimivo je, da je za dokazovanje svoje teorije Badovinac uporabljal iste vire kot kranjski zgodovinarji, samo interpretiral jih je drugače. V čislih je imel zlasti Valvasorja, ki je govoril o "kranjskem Sichelbergu". Za razliko od ostalih historikov se ni posvetil pridevniku "kranjski", ampak imenu "Sichelberg". Valvasor namreč v Slavi vojvodine Kranjske nikoli ne omenja kranjskega gradu "Sichelburg", ampak zgolj "Sichelberg". Primerjal je njegovo sliko gradu Sichelberg s podobo

²⁷ Prav tam.

²⁸ Nikola Badovinac (1828-1902), finančni strokovnjak in politik. Od 1853 je delal v finančnih ravnateljstvih v Zagrebu in Osijeku. V letih 1877-1902 je bil finančni svetovalec in upravnik katastrske oblasti v Zagrebu. 1878 je premeščen v Bosno, 1881 upokojen in dobi titulo kraljevega ogrskega ministrskega svetnika. Aktiviral se v politiki, postal saborski poslanec Neodvisne narodne stranke. 1885 izbran za zagrebškega župana, 1887 ga ban Khuen suspendira, 1889 razrešen dolžnosti, 1896 dobi plemiški naslov. Zaradi delne slepote se je umaknil iz javnega življenja. Hrvatski biografski leksikon, knjiga 1. Jugoslovanski biografski zavod, Zagreb 1983, str. 338.

²⁹ Badovinčeva teorija se je časopisju prvič pojavila julija 1883 v že omenjeni izjavi (Pozor, 17. 7. 1883; Narodne novine, 14. 7. 1883; Sloboda, 18. 7. 1883). Kasneje je napisal brošuri in hrvaščini in nemščini: Žumberak i Marindol. Zagreb 1896 (povzeto po Obzoru); Darstellung des Sachverhalts in der Sichelburger-Marienthaler Frage, Zagreb 1900. Svoje poglede o zgodovini Žumberka je zagovarjal tudi v ogrski komisiji za Žumberak in Marindol, kar je razvidno iz že citiranega gradiva, ki ga je zapustil hrvaškem predsedstvu deželne vlade (HDA, PRZV, šk. 238). Sodeč po tem gradivu je Badovinac predstavil svojo teorijo že na prvem zasedanju ogrske komisije 8. 6. 1883 (Zapisek sestavljen o vječanju zemaljskog povjerenstva, izaslanoga u predmetu pitanja uredjenja žumberačko-marindolske medje, držanom u Budimpešti u sabornici dne 8. lipnja 1883) in v poročilu ogrske podkomisije z dne 30. 10. 1883. Opozoriti je treba tudi na dve obširni razpravi, ki se nahajata na tem mestu: na nepopisan in nedatiran historični odziv avstrijske strani (Entgegnung auf der Bericht der k. ungarischen Subkommission in der Sichelburger-Marienthaler Angelegenheit ddt Agram 30. Oktober 1883) in Badovinčev odgovor (Gegenbemerkungen auf die Entgegnung in der Sichelburger Frage), prav tako nepopisan in nedatiran.

Žumberka (Sichelburga) v 19. stoletju in ugotovil, "da ove dve slike nepredstavljaju jedan ter isti objekt, već da pradedstavljaju dva posebna grada."³⁰ Popolnoma se je strinjal z Dimitzem³¹ in Schumijem,³² ki sta pisala o naselitvi Uskokov na Kranjskem, ampak z dodatkom, da okrožje, ki je pripadalo Kranjski, ni istovetno s sodobnim Žumberkom.

Iz omenjenih virov je izvedel presenetljive sklepe. Po njegovem je bila meja, ki deli Kranjsko in "hrvaški" Žumberk, vseskozi ista. V dolnji in srednji Kranjski, še zlasti na severni strani uskoškega hribovja naj bi bili naseljeni Uskoki, ki so pripadali "kapetaniji sichelberžkoj, koje zapovednik je imao svoje sielo u gradu i gospoštiji Sichelberg na grebenu Uskočke gore u Kranjskoj." V času, ko so se Uskoki naselili na kranjskem območju, naj bi bil severni del hrvaškega Žumberka še nenaseljen, na južnem pa so živeli katoliški Hrvati. Kapetanija Sichelberg naj bi bila zelo obsežna, saj naj bi k njej spadali tudi deli sosednjih gospodstev Preseka (Prežek?), Kostanjevica in Pleterje. Ta "kotar" naj bi sredi 18. stoletja ponovno pripadel Kranjski. Badovinac v to ni dvomil: "Izprave dakle i spisi, o kojima se tuj govori, tiču se izključivo područja vojvodine Kranjske, i nemogu se podnipošto uporaviti na hrvatsko žumberačko područje."³³

Svoje trditve je Badovinac še zlasti opiral na poročilo nekega dvornega svetnika Jenka, ki je 6. marca 1761 poročal Mariji Tereziji o stanju gospodstev Sošice in Oštrc. Pod točko 10 naj bi napisal: "Karlovački generalat zajedno sa žumberačkim okružjem sastoji bez dvojbe kraljevini Hrvatskoj i podčinjen bio jurisdikciji bana Hrvatske. - Što se ipak tiče kotara žumberačkoga, taj je kotar od prije bio vazda dio kranjske zemlje, pa nije nikad spadao k Hrvatskoj niti bio podčinjen hrvatskoj jurisdikciji."³⁴ Te besede je Badovanac vzel za suho zlato: "To je najnepodbitniji dokaz, da su bila dva uskočka područja, koja se i po imenu razlikovaše /.../"³⁵

S tem, ko je Badovinac "spoznal resnico", se mu je postavilo še eno vprašanje. Kje stoji skrivnostni kranjski Sichelberg? Rešitev mu je ponudil spet Valvasor, ki piše o Sichelbergu kot o vrhovni kapetaniji, ki leži v osrednji Kranjski na visokem hribu sredi Uskoškega hribovja pri potoku Kupčina, ta pa izvira pod porušenim gradom Prežek, ali kot prevaja Badovinac: "Preseka". Pri tem je treba pripomniti, da je že Lopašić zavrnil Valvasorja, ki je imel te razvaline za kranjski grad Prežek.³⁶ Sporne ostanke gradu jugozahodno od vasi Tomaševci nad enim od izvornih pritokov reke Kupčina imenuje današnje hrvaško zgodovinoписje "Stari grad žumberački".³⁷

Njegova ideja o poziciji Sichelberga je dobila konkretno obliko za časa delovanja skupne komisije za Žumberk in Marindol, katere član je bil. V času, ko je bil uradni obhod prekinjen (med 27. julijem in 2. avgustom 1883) in so se avstrijski komisarji vrnili na Kranjsko, je ogrska komisija nadaljevala ogled v lastni režiji. Domačini so jim povedali, da je nad Pogano jamo stal nekoč velik grad, zato so se

³⁰ Nikola Badovinac: Žumberak i Marindol. Zagreb 1896 (dalje Badovinac, Žumberak), str. 37.

³¹ August Dimitz: Geschichte Krains, 2. knjiga. Laibach 1874-1876, str. 173.

³² Franz Schumi: Beiträge zur Geschichte von der Mötling und von Sichelburg. Archiv für Heimatkunde, 1882.

³³ Prav tam, str. 21.

³⁴ Pozor, 17. 7. 1883.

³⁵ Badovinac, Žumberak, str. 30.

³⁶ Lopašić, Žumberak, str. 4.

³⁷ Miha Kosi: ...quae terram nostram et regnum Hungariae dividit ... (Razvoj meje cesarsva na Dolenjskem v srednjem veku). V: Zgodovinski časopis, 2002, št. 1-2, str. 81 (dalje Kosi, ...quae terram).

odločili, da si bodo ogledali njegove ostanke. Na mestu samem so videli "hrpe kamenja iz negdašnjih zidina grada".³⁸ Badovinac je v razvalinah seveda videl "kranjski Sichelberg". Informacijo o tem, da je na tem mestu stal grad, gospostvo in kapetanija, "kojoj da je podloženo žiteljstvo davalo desetinu i po njenom nalogu obavljalo vojničku službu", je povzel kar iz ustnega vira, pa še to iz druge roke. O tem mu je pripovedoval neki Mitar Kekić, ki je to slišal od nekega Eftenije Kekića, ki se je rodil okoli 1760-65 in je umrl 1855. "Ta pripovedka je suglasna sa onim opisom, koga nalazimo u Valvasorovu djelu /.../"³⁹ Nejasno ostaja, kam je Badovinac lociral porušeni "stari grad Preseka", o katerem je govoril Valvasor, če pomislimo, da je imel ta grad za tako iskani "Sichelberg".

Nikola Badovinac se je za priključitev Žumberka troedini kraljevini angažiral tudi kot poslanec v hrvaškem saboru. Ta sicer ni imel glede žumberškega vprašanja nobenih pristojnosti, vendar je ob določenih trenutkih problematika obmejne deželice priplavala na površje. Žumberk je bil vedno pri roki za uporabo v politične namene, še zlasti za napadanje vladne strani. Saborske poslance je predvsem motilo dejstvo, da Žumberčani zaradi svojega nerešenega statusa nimajo volilne pravice. 28. avgusta 1884 je bil na dnevnem redu osnutek zakona o inartikulaciji banovega ukaza o volilnem redu za območje bivše Vojne krajine. Poročevalec "odbora za posle unutraње zemaljske uprave" Miloš Zec je predstavil dodatek osnutku zakona, ki ga je predlagal odbor: "Poziva se vis. Kr. zem vlada, da osnovu zakona o izbornom redu za cielu, sada ujedinjenu kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju budućem saboru što prije podnese, ter tom prigodom Žumberku i Marindolu zastupanje na saboru kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije osigura. U Zagrebu, 23. kolovoza 1884."⁴⁰ Odbor torej ni zahteval, da bi Žumberk in Marindol vključili v novi volilni red, ampak je zgolj pozval vlado, naj bodočemu saboru predloži osnovo zakona za celotno združeno troedino kraljevino in s tem zagotovi udeležbo Žumberka in Marindola na volitvah.

Besedo je prevzel Nikola Badovinac, tokrat v vlogi slunjskega poslanca in pripadnika opozicijske Neodvisne narodne stranke. Najprej je napadel banov ukaz, ki po njegovem ni niti liberalen niti pravičen. Največja njegova napaka pa je ta, da ne zajema celotnega območja hrvaške kraljevine, "jer u njoj nema traga o Žumberku i Marindolu". O spogledovanju Žumberka s Kranjsko po Badovinčevih zagotovilih ni ne duha ne sluha. Vsekakor ne bi bilo čudno, če bi se kaj takega zgodilo. Že več kot 50 let teče razprava o tem, kam spada Žumberk, pa skozi vsa ta leta državna in deželna oblast nista skrbeli za materialni in duševni blagor tega predela. Z ene in druge strani Žumberških hribov, se je slišalo, da ne morejo investirati v to območje, ker se ne ve, kam bo pripadlo. "/.../ i tako vam gospodo čami taj siromašni kraj u zapuštjelosti do dana današnjega /.../" brez cest in vsega ostalega, kar spodbuja narodov napredek. Žumberčani prenašajo vsa državljanska bremena, kot ostali prebivalci bivše Krajine. V letih 1848, 1861 in 1868 so bili zastopani na hrvaškem saboru, tako kot ostali Hrvati.⁴¹

Badovinac je bil ogorčen nad ravnodušnostjo sabora in hrvaških delegatov v hrvaško-ogrskem državnem zboru, kajti v zadnjih štrinajstih letih ni bilo v teh

³⁸ Badovinac, Žumberak, str. 35.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Dnevnik sabora trojedine kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, 1884-1887, CXVI zasedanje, 28. 8. 1884, str. 1698, 1699.

⁴¹ Prav tam.

organih slišati "nijednog glasa, da se Žumberk očuva kraljevini Hrvatski." Niti takrat ne, ko je skupni zbor to zadevo leta 1872 obravnaval. Kaj naj si misli narod, s katerim se tako ravna? "/.../ ni bi čudno bilo, da on u svojoj očajnosti traži drugdje naslona." Kljub izpolnjevanju vseh obveznosti, še vedno po državnem pravu nikamor ne spada. Stoletja so Žumberčani prelivali kri, za nagrado pa se jim odrekajo ustavne blagodati, ki jih uživajo ostala ljudstva Habsburške monarhije. In zakaj vse to? Badovinac sumi, da je v vladnih krogih prisotno prepričanje, da Žumberk ni hrvaški: "Možda za to što se misli, da Žumberak in Marindol po državnem pravu sbilja ne pripadaju kraljevini /.../ Hrvatskoj /.../ već Kranjskoj Vojvodini."⁴² Na tej točki si Badovinac ni mogel pomagati. Zaneslo ga je na historično polje in svojim kolegom poslancem je priredil pravo zgodovinsko predavanje o Sichelbergu in Sichelburgu...

Potem ko je razložil "neizpodbitne" dokaze, da spada Žumberk "od pamti-vijeka" Hrvaški, je spomnil cenjeno saborsko zbornico, da se Hrvaška že leta prepira z Ogrsko o državnopravni pripadnosti Reke, vendar to ni preprečilo saboru, da ne bi Reki⁴³ dal dveh mandatov "ma da ih ona i neće da izvršuje." Badovinac je priznal, da se ne ve zagotovo, kako se bo rešilo žumberško vprašanje, vendar se mu to ne zdi nikakršna ovira, da ne bi bila Žumberk in Marindol zastopana na saboru že v naslednji saborski periodi. To je obljubljal že ban žumberškem odposlanstvu leta 1881. "Spasimo auktoritet banov, koj je angažovan svojom rieči naprama žiteljstvu žumberačkom, te zaključimo, da okružje žumberačko i mjestna občina Marindol kao izborni kotar 36 sa biralištem u Kostanjevcu bira jednoga zastupnika već u prvi budući sabor /.../"⁴⁴ Badovinac večino sabora ni prepričal. Njegov predlog o ustanovitvi novega volilnega okrožja Žumberk in Marindol je saborska zbornica zavrnila.⁴⁵

Tadija Smičiklas

Zgodovinar Tadija Smičiklas⁴⁶ je 7. oktobra 1884 v saboru predložil osnovo zakona o zastopanju Žumberka in Marindola v saboru kraljevine Hrvaške, Slavonije in Dalmacije, ki je bila skoraj identična z Badovinčevim predlogom: Žumberk in Marindol bi tvorila 36. volilno okrožje z voliščem v Kostanjevcu, kjer bi izvolili enega poslanca v hrvaški sabor.⁴⁷ Vlada nad predlogom očitno ni bila navdušena. S predložitvijo tega osnutka saboru je zavlačevala več kot dve leti, tako da je Smičiklas doživel obravnavo svojega predloga šele 7. marca 1887. V zgodovinsko utemeljeni obrazložitvi je Smičiklas opozoril, da sta bila ta dva predela

⁴² Prav tam.

⁴³ Ogrsko-hrvaška nagodba je predvidevala v 66. členu, da je Reka posebno telo ogrske krone, vendar obenem določa, da bodo njen položaj rešili kraljevinski odbori Hrvaške in Ogrske. Reka je bila stalno jabolko spora med Hrvaško in Ogrsko. Italijanska elita v Reki je trdila, da ne obstaja nikakršna državnopravna povezava s Hrvaško. Mirjana Gross, Agneza Szabo: Prema hrvatskome građanskom društvu. Zagreb 1992, str. 229.

⁴⁴ Dnevnik sabora trojedine kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, 1881-1884, zasedanje z dne 28. 8. 1884, str. 1704.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Tadija Smičiklas (1843-1914), zgodovinar, 1882 izbran za rednega profesorja na zagrebški univerzi, pripadnik Neodvisne narodne stranke. Enciklopedija Jugoslavije, knjiga 7. Zagreb 1968.

⁴⁷ Dnevnik sabora trojedine kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, 1884-1887, zasedanje z dne 7. 3. 1887, str. 1803 in Dnevnik sabora trojedine kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, zasedanje z dne 14. 5. 1910, str. 1383.

sestavni del Slunjskega regimenta. Po cesarskem patentu iz leta 1850 sestavlja Vojna krajina s hrvaškim provincialom isto deželno območje, prav tako je kraljevi reskript z dne 8. novembra 1861 razglasil celotno območje Krajine za sestavni del hrvaške kraljevine. Pripadnost Žumberka in Marindola po Smičiklasovem mnenju priznava tudi hrvaško-ogrska nagodba, kjer se omenja Slunjski regiment brez ozemeljskih omejitev. Argumenti so bili torej podobni kot pri strankarskem kolegu Badovincu, vendar s pomembno razliko. Učledni zgodovinar Smičiklas ni niti z besedico omenil, da je imela Kranjska svoj "Sichelberg". Sodeč po tem lahko skepamo, da se z Badovinčev teorijo ni strinjal.⁴⁸

Poročevalec upravnega odbora Crnković ni podprl zakonskega osnutka. Citiral je patent z dne 15. julija 1881, ki je obe območji postavil v provizorij in s tem skušal pokazati, da sprejetje Smičiklasovega zakona politično ne bi bilo modro. Glede na to, da je bila začasna uprava zaupana banu, je upravni odbor sklepal, da pripadata ta dela hrvaškemu teritoriju, vendar je moral "težkog srca" zavriniti predlog, ker so v hrvaškem saboru zastopana samo tista območja, ki so že bila provincializirana.⁴⁹

Smičiklas je v repliki obtožil vlado, da enostavno zavlačuje. Na obravnavo svojega predloga je čakal skoraj tri leta. Vlada je imela zadosti časa, da bi kaj naredila: "Ja vas uvjeravam, koliko je meni barem poznato, da nije učinila ništa!" Kranjski deželni zbor je po njegovem mnenju bolj aktiven. Na "lice mjesta" je poslal svoj odbor, da bi se sporazumel z drugo stranjo. "Zar je hrvatski sabor, zar je hrvatska vlada izaslala komisiju, da izpita ovaj teritorij? Nije." Če je imel do tega pravico kranjski deželni zbor, ki misli, da pripada sporno območje Kranjski, potem ima takšno pravico tudi hrvaški sabor. Ne pa da se je v hrvaškem imenu pogajala ogrska komisija.⁵⁰ Smičiklas je bil o uradnih nazivih komisij napačno obveščen. Cislajtanska komisija je uradno nosila pridevnik avstrijska.

Prepričan je bil, da je avstrijska stran glede žumberškega vprašanja bolj angažirana: "Kad se je ovo pitanje pokrenulo od kranjskoga sabora, što je učinila austrijska vlada? Ona je profesoru bečkog universiteta dala na pol godine dopust, da ovo pitanje študira. Taj čovjek izradio je operat na temelju vrela, koja mu je vlada ponudila /.../" In kaj je naredila hrvaška vlada? Potem ko je bila zadeva že opravljena, je poslala nekega uradnika, ki se je "iz dokolice" s tem ukvarjal, da bi madžarski komisiji razjasnil žumberško vprašanje. Poročevalec ogrske komisije Bakoš je ob tej priliki izjavil: "Sie haben etwas über Žumberak geschrieben, was Žumberak - Sichelburg, ja nisam još nigdje našao, da ima kakav Žumberak nego Sichelburg."⁵¹ Kdo je bil ta uradnik, bi glede na raziskane dokumente, težko sodil. Mogoče je imel v mislih Lopašića ali pa Badovinca, ki je bil visoki uradnik. O tej komisiji tudi nisem našel podatkov. Med člani ogrske komisije za Žumberk in Marindol se ne omenja nikakšnega poročevaca Bakoša.

Kljub temu, da je Fournier imel na razpolago vse arhive na Dunaju, po Smičiklasovem mnenju ni mogel dokazati, da je celoten Žumberk pripadal Kranjski, ampak samo manjši del, tako da so se komisije lahko na mestu samem prepričale, da se ne more govoriti o drugem, kot o regulaciji meje. S to regulacijo bi

⁴⁸ Dnevnik sabora trojedine kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, 1884-1887, CXIX zasedanje, 7. 3. 1887, str. 1803.

⁴⁹ Prav tam, str. 1804.

⁵⁰ Prav tam, str. 1805.

⁵¹ Prav tam.

"doista najmanji" del Žumberka pripadel Kranjski. "/.../ onaj dio, za koji se Kranjska osobito interesira, o to je dio onaj, koji ima šuma, a ovaj dio, koji nema šuma, taj bi nama dopao." Smičiklas o žumberškem vprašanju le ni bil tako dobro informiran. Sodeč po povedanem je imel izbokline na meji za tisti del Žumberka, ki ga zahteva Kranjska. V resnici je Kranjska terjala kar dve tretjini celotnega spornega ozemlja. Fournier pa je trdil, da spada h Kranjski v državnopravnem oziru ves Žumberk.⁵²

Anton Koblar

Badovinčeva "izvirna" teorija o dveh Žumberkih je z njegovim delovanjem v komisiji za Žumberk in Marindol postala uradna doktrina ogrsko-hrvaške strani. Kljub temu da jo je izoblikoval že v prvi polovici osemdesetih let, se je v dokumentih kranjske deželne vlade o Žumberku in Marindolu pojavila šele sredi devetdesetih let 19. stoletja. 21 oktobra 1895 je notranje ministrstvo napisalo deželni vladi dopis, s katerim jo je obvestilo o ogrskih trditvah, "da imeni Sichelburg in Sichelberg nista identični in da je bil šele od srede 18. stoletja Sichelberg tudi Sichelburg poimenovan." Ministrstvo je posredovalo tudi trditve ogrske podkomisije, da lahko pokaže mesto, kjer je stal nekdanji sichelbergški grad. V skladu s tem je ogrska vlada predlagala, da bi na to območje poslali skupno lokalno komisijo, ki bi to preučila na mestu samem. Ministrstvo je ob tem nezaupljivo pripomnilo, da je treba takšne ugotovitve skrbno preveriti, preden bi sprejeli primerno odločitev.⁵³

Deželni odbor je za preiskavo pooblastil deželnozborskega poslanca, duhovnika in zgodovinarja Antona Koblarja,⁵⁴ ki je "v najhujšem mrazu preiskal ves muz. arhiv in predložil 1896 dež. zboru sad 240 ur resnega dela, obširno razpravo o Žumberku."⁵⁵ Po zaslugi njegovega dela je deželna vlada 20. aprila 1896 napisala obsežno poročilo ministrstvu, v katerem je hrvaška namigovanja ostro zavrnila. Poudarila je, da o sichelbergškem vojaškem okraju ne govori ničesar niti deželna zgodovina niti kranjska tradicija. V prejšnjih stoletjih je bil Sichelberg kot sestavni del vojvodine Kranjske predmet mnogih administrativnih aktov, vendar ne puščajo ti podatki nobenega dvoma, da se nanašajo na današnji Žumberk. Koblarjeva raziskava je pokazala, da je žumberški grad dobil ime Sichelburg potem, ko je izumrla rodbina Sichelberger. Po njegovem mnenju zamenjuje ogrska podkomisija Sichelberg z nekdanjim gospostvom Mehovo. Opozoril je na to, da je uskoški kapetan Lenković zemljišča gospostva Mehovo zamenjal za posesti v Žumberku in s tem naredil prostor za nove uskoške skupine. Listinsko je dokazano, da je tudi na tej strani uskoškega hribovja na območju mehovskega gospostva obstajalo veliko uskoških naselbin, ki so očitno predstavljale tisti kranjski vojni okraj, o katerem govori ogrska komisija. Ti Uskoki so spadali pod Žumberk in niso tvorili nikaršnega lastnega vojnega okraja.⁵⁶

⁵² Prav tam, str. 1805.

⁵³ ARS, AS 33, konv. 548, šk. 252, dopis notr. min. z dne 21. 10. 1895, št. 4674.

⁵⁴ Anton Koblar (1854-1928), zgodovinar in politik, zagovornik krščanskega socializma. Slovenski biografski leksikon, 1. knjiga. Ljubljana 1925-1932, str. 478.

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ ARS, AS 33, konv. 548, šk. 252, koncept dopisa notr. min. z dne 20. 4. 1896, št. 3287.

Deželni predsednik je bil mnenja, da lokalna komisija za iskanje mesta, kjer je stal pravi kranjski Sichelbergški grad, ne bi privedla do političnega rezultata. Ruševine tega gradu morajo še obstajati, tako da ogrski komisije ne bo težko pokazati njegove lege. Če bi vendarle prišlo do lokalne poizvedbe, bi člane komisije predlagala deželna vlada, zlasti ker ni nepomembno, v katerem obmejnem okraju (Krško, Novo mesto ali Črnomelj) bi se te poizvedbe izvršile.⁵⁷ Kranjci z zgodovinarjem Koblarjem na čelu so torej mislili, da bodo Hrvati iskali ruševine gostpostva Mehovo in jih skušali "prodati" kot kranjski "Sichelberg".

Izkopavanje "kranjskega Sichelberga"

Potem ko avstrijska komisija za Žumberk in Marindol ni hotela sodelovati pri iskanju Badovinčevega "kranjskega Šumberka", se je ogrska komisija sama lotila tega podjetja. Za razliko od pričakovanj kranjske deželne vlade, ki je predvidevala, da bo transljantska komisija poskušala najti razvaline gradu Mehovo, so se ogrski komisarji usmerili na razvaline pri Pogani jami v bližini meje s Kranjsko pod Opatovo goro. Čeprav je Badovinac imenoval te razvaline "Stari grad Žumberak", ne gre za današnji Stari grad Žumberak pri vasi Tomaševci. Skupno odposlanstvo Hrvaške in Ogrske je obiskalo mesto domnevnega gradu 9. avgusta 1898. Po ogledu so bili prepričani, da se je na tem kraju nahajal velik grad. Odkopavanje so se odločili zaupati inženirju Ivanu pl. Križaniću. Hrvaška deželna vlada je ta predlog sprejela in izdala Križaniću 17. avgusta nalog za izkopavanje; z delom je začel 6. septembra.

Treba je pojasniti, kako je nameravala ogrska komisija dokazati, da so te razvaline izgubljeni Sichelberg.⁵⁸ Poleg naslanjanja na Valvasorjeva poročila se je ogrska stran oklenila dveh načrtov cesarskega inženirja Giovannija Pieronija iz leta 1639, ki se nahajata v "posebni knjigi, obsegajoči narise trdnjav iz tistega časa in ležeči v kranjskem deželnem arhivu /.../"⁵⁹ Križanićeva naloga je bila z izkopavanjem ugotoviti tloris gradu in ga primerjati s Pieronovimi skicami. Če bi se izkazalo, da gre za identičen objekt, bi bil po mnenju hrvaške strani dokazan obstoj kranjskega Sichelberga, s tem pa tudi kranjskega uskoškega okraja, kar bi spet pomenilo, da je današnji Žumberk nedvomno hrvaški.

Odkopavanje gradu je trajalo od 6. do 22. septembra 1898. Križanićeve ugotovitve so lahko ostarelega Badovinca samo razveselile. Po njegovem izvedenskem mnenju se tloris utrdbe dejansko sklada s Pieronijevimi načrti: "Dimenzije naznačene u planu odgovaraju onim u naravi odkopanim, te su na licu mjesta izmjerene bez obzira na plan Pieronija." Kljub ugodnemu izidu je Križanić naletel na določene razlike, katerim pa ni pripisoval velike pozornosti: "Nastaje pitanje: od kuda pogrieške u planu Pieronija i nije li to samo prividno, da se odkopani temelji grada slažu sa istim planom? Te pogrieške su mogle nastati odtuda, što se je u 17. stoljeću još premalo posvećivalo važnosti konfiguracije terraina."⁶⁰

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ HDA, PRZV, šk. 238, Izvješće o odkopanju starog grada Žumberka (Sichelberga), 15. 10. 1898.

⁵⁹ Anton Koblar: Čegav je Žumberk? V: Izvestja muzejskega društva za Kranjsko, VIII/1898 (dalje Koblar, Čegav je Žumberk).str. 140.

⁶⁰ HDA, PRZV, šk. 238, Izvješće o odkopanju starog grada Žumberka (Sichelberga), 15. 10. 1898.

Kranjske zgodovinarje hrvaški trud enostavno ni prepričal. Tostran Kolpe je bil s tem problemom najbolje seznanjen Anton Koblar, ki ga je deželna vlada pooblastila za raziskovanje Žumberka. Svoje mnenje o hrvaškem "izkopavanju" argumentov v dobesednem smislu je razložil v Izvestjih muzejskega društva za Kranjsko. Po njegovem so se Hrvati lotili arheologije zato, ker ne najdejo boljših dokazov: "Na podlagi listin se težko taji, da pripada Žumberk z Marindolom Kranjski. Zato so se letos požurili Ogrji in Hrvatje, a bi to utajili s pomočjo drugega dokaza, namreč s prekopom razvalin starega Žumberka." Strinja se, da sta nekoč zares obstajala dva Žumberka: stari in novi. Valvasor res govori le o enem Žumberku, vendar to ni čudno, ker je bil v njegovem času stari grad že popolnoma razdejan in ga je imel Valvasor za staro Preseko. Vprašanje je, opozarja Koblar, ali se Pieronijev načrt ne ujema veliko bolj z novim Žumberkom, kakršen je stal leta 1639, kot pa s starim. S tem je med vrsticami nakazal na metodološko napako pri hrvaškem izkopavanju. Novega Žumberka namreč niso izkopavali, zato se ne ve, kateri bolj ustreza Pieronovim opisom. Celo v slučaju, ko bi se domneva hrvaške komisije izkazala za pravilno, bi bile po njegovem mnenju hrvaške trditve, da Žumberk pravno pripada Hrvaški, popolnoma neosnovane.⁶¹

Razvaline pri vasi Stari grad žumberački še vedno burijo duhove. V zadnjem času (leta 2002) jim popolnoma novo identiteto pripisuje mediavelist Miha Kosi, ki jih ima za srednjeveško utrdbo Sicherstein. Po njegovih raziskavah ne srednjeveški niti kasnejši zgodovinski viri ne govorijo o dveh gradovih Sichelberg. S tem je zavrnil tudi Koblarja, ki je domneval, da so stari žumberški grad porušili Turki.⁶²

Zagrebski Obzor je o izkopavanju poročal z veliko mero vznemirjenosti: "Veseli nas, što evo možemo javnosti priobčiti vrlo važno okolnost, koja će biti kadra onima, koji su sad dvojili, konačno razpršiti svaku dvojbu o pripadnosti Žumberka. Obstanak bivšeg kranjskog grada Sichelberga na uskočkoj gori, koji se kako sa slovenske tako i sa strane bečke vlade uporito poricao, danas je izvan svake dvojbe." Odkopavanje gradu naj bi pokazalo, da se v popolnosti ujema z načrti Pieronija in Valvasorjevimi opisi. Novica o tem razkritju se je na mah razširila. Potem ko je Križanić izrekel svoj "heureka", je zavladalo nad Žumberkom veselo razpoloženje, vendar so zaradi umora cesarice Elizabete 10. septembra 1898 proslavljali bolj potih. 22. septembra se je sestal Križanić z Badovincem, Tarayem in dr. Bojničićem, predstojnikom deželnega arhiva. Dogodek izkoristilo zastopstvo občine Sošice in jim priredilo sprejem. Navzoča je bila tudi vsa žumberška inteligenca, popi, župani in učitelji.⁶³

Pododbor, žumberški velmožje in ostali radovedneži so z zanimanjem spremljali Križanićevo razlaganje, ki je bil pripravljen svoje trditve "glavom zajamčiti". Peljal jih je do bližnje Pogane jame, kjer je s kamenjem in apnom poljudno prikazal svoje ugotovitve. V "gusti hladovini" se je izreklo "više liepih rieči". Da bi ovekovečil zgodovinski dan za Žumberčane, je dr. Bojničić prisotne slikal s svojim fotografskim aparatom. Obzorjev dopisnik je končal v enakem slugu, kot je začel: "Ovaj Ljepi dan razveselio nas i razveselio sve, napose presv. gg. dvorske sa-vjetnike, koji će kao starci preko 70 godina možda ipak živi i zdravi dočekati plod

⁶¹ Koblar, Čegav je Žumberk, str. 140.

⁶² Kosi, ...quae terram, str. 83.

⁶³ Obzor, 26. 9. 1898.

svoga mnogogodišnjega rada. Daj bože!"⁶⁴ Badovincu se želja ni uresničila. Umrl je leta 1902 v Kandiji pri Novem mestu, star 74 let.⁶⁵

Slovenec je tokrat pisal o žumberškem vprašanju povsem drugače kot pred dvema letoma in pol, kar je povezano predvsem s spremembami v vrstah Katoliške narodne stranke. Po smrti konzervativnega kanonika Kluna 1896 je prišla na račun krščansko socialna struja s Janezom Evangelistom Krekom na čelu. Potem ko so nemški krščanski socialci 1895 glasovali proti postavki o slovenskih gimnazijskih vzporednicah v Celju, je bilo pokopano vsako upanje, da bi se slovenski katoliški socialci lahko naslonili na nemške somišljenike. Angažiranje nemških krščanskih socialcev proti Badenijevim jezikovnim naredbam je okrepilo prepričanje, da je povezava s slovanskim jugom nujna. V letu 1898 so zato slovenski krščanski socialci poprijeli narodno vprašanje na nov način in stopili v zvezo s hrvaškimi pravaši.⁶⁶

Izkopavanje Sichelberga je pri Slovencu komentiral kar njihov zagrebški dopisnik. Hrvaške trditve, da so odkopali pravi Sichelberg, je sprejel kot neizpodbitno resnico: "V jednom mesecu je bilo vse gotovo, kajti niso samo našli temeljev Žumberka, nego so jih tudi odkopali, tako da je bilo zdaj lahko z omenjenimi načrti očevidno dokazati, kje je stal "Sichelburg", ali kako se piše v starih spisih "Sichelberg". Dopisnik se je še spomnil, da je nekdanji urednik Slovenca v istem časopisu zagovarjal mnenje, da pripada Žumberk h Kranjski, vendar se v to ni spuščal.⁶⁷ Raje je opisoval žumberško slavje in se naduševal nad hrvaškimi trditvami, da je bilo to izkopavanje izredno pomembno za znanost: "Zgodilo se je namreč zdaj prvokrat, da se je uporabilo za rešitev državnopravnega vprašanja glede teritorialnega posestva arheološko raziskovanje." Dopisnik je poudaril, da je žumberško vprašanje za Hrvaško skoraj rešeno, če ne bo zaprek od avstrijske strani in da bo po hrvaških pričakovanjih zadeva rešena do pomladi.⁶⁸

Kljub prohrvaškemu navdušenju Slovenec že zavoljo svoje verodostojnosti ni mogel zanikati vseh prokranjskih stališč, ki jih je še leta 1896 goreče zagovarjal. Po njegovem Slovenci Hrvatom od srca privoščijo Žumberk, "/.../ saj tudi do zdaj niso bili nikdar principielni protivniki rešenja v omenjenem smislu; pač pa so želeli, da dobi Kranjska od žumb. šume, s katerimi bodo gospodarili zdaj Madžari, vsaj nekoliko odškodovanja za one velike denarne žrtve, ki jih je kranjska dežela doprinašala za časa turških vojsk za obrambo hrvatskih mej. Ta zadeva od kranjske strani gotovo ni bila krivična, nego opravdana." Slovencem ne bi bilo žal, če bi gozdove izkoriščali brati Hrvati, a kaj ko Madžari vedno poberejo večji kos pogache.⁶⁹

Najbolj prokranjski je bil krščansko-socialni Slovenski list,⁷⁰ kar ni čudno, saj je

⁶⁴ Prav tam.

⁶⁵ Hrvatski biografski leksikon, knjiga 1. Zagreb 1983, str. 339.

⁶⁶ Slovenska novejša zgodovina 1848-1992, knjiga 1. Ljubljana 2005, str. 44; Janko Pleterski: Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1893-1904. V: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Ljubljana 1981, str. 52.

⁶⁷ Slovenec, 3. 10. 1898.

⁶⁸ Slovenec, 4. 10. 1898.

⁶⁹ Prav tam.

⁷⁰ Časopis je nastal kot posledica sporov v krščansko-socialni vrstah glede kandidature na državnozbornih volitvah 1896. Izdajati ga je začel s strani konzervativcev odrinjeni dr. Vinko Gregorič, ki je kandidiral na volitvah naslednje leto, vendar ni dosegel nobenih uspehov. Glasilo je "nastopalo v imenu krščansko-socialnih idej proti napakam klerikalne in liberalne stranke, kot gibanje

bil eden med glavnih časopisnih sodelavcev ravno Anton Koblar,⁷¹ ki je najverjetneje tudi napisal članek o žumberškem vprašanju. Slovenski list je motilo, da so tudi slovenski časopisi brez opomb povzeli poročilo ogrskega brzojavnega korespondenčnega urada o tem, da je ogrsko hrvaška državna komisija rešila vprašanje v korist Hrvaške. Pisec je za razliko od dopisnika Slovenca odkrito povedal svoje mnenje: "Z ozirom na etnografične razmere bi mi privoščili Žumberčanom, da se stalno priklopijo Hrvatski, ali tega Kranjci ne moremo dovoliti, da bi se tako važno pravno vprašanje rešilo brez nas in na podlagi najdbe (?), ki nima zgodovinske podlage. Tu se gre za staro pravico dežele Kranjske, katere kos se utegne odstopiti sosedom po pogodbi, nikakor pa ne po neutemeljenem izreku jednostranske komisije. Brez števila izvirnih listin hrani kranjski deželni muzej, v katerih je dokazano, da je Žumberk nekdanj spadal pod Kranjsko." Umestno bi bilo, trdi Slovenski list, da bi bil pri izkopavanju navzoč tudi kakšen kranjski strokovnjak, vendar se to ni zgodilo. Poudaril je, da je bil stari žumberški grad porušen že v Valvasorjevem času in da je bil "l. 1598 in 1531 razdrt grad (ödes Geslos)." Poziv Slovenskega lista kranjskim politikom je zaradi mlačnosti Katoliške narodne stranke izzvenel kot najostrejši slovenski nastop v obrambo kranjskih pravic: "Opozarjamo naše gg. državne in deželne poslance in slavni kranjski deželni odbor, da precej store korake in da se na podlagi preiskav z naše strani pobrinejo za pravice kranjske dežele. Zanamci bodo prav gotovo vestno študirali dokumente za naša prava!"⁷²

Slovenčeva obrazložitev v stilu "bolje, da bi dobili gozdove mi, kot pa Madžari", na Hrvaškem ni naletela na odobravanje. Obzor, ki je na kratko povzel slovenske odmeve, je gladko zavrnil kranjske zahteve po odškodnini za vzdrževanje Vojne krajine. Pri Obzoru sicer niso zanikali, da so turške vojne ogromno stale Kranjsko, vendar naj bi se Hrvaška "stoljetnim ratovanjem i straženjem na medjah vojvodine Kranjske preobilno oddužila za one žrtve u novcu, što jih je Kranjska doprinesla ne toliko u obranu Hrvatske i njezina Žumberka, nego samo sebe i drugih krajeva monarkije." Hrvaška je po njihovem še bolj trpela, ko je zaustavljala turške horde okoli Karlovca in ostalih utrdb, namesto da bi Turke brez odpora spustila na Kranjsko, zato se od Hrvaške ne more zahtevati nobenih odškodnin. Sploh pa gozdovi niso toliko vredni, kot trdi kranjska stran: "A kad bi se htjelo otvoriti i urediti puteve kolnike u šume na raznim točkama, pozobali bi oni sav taj novac, a ono svakako dobar dio istoga, pa ne bi onda u slučaju diobe imala od toga niti Hrvatska niti Kranjska skoro ništa."⁷³

Po Obzorovih informacijah ogrska komisija ni kriva, da se avstrijski pododbor ni udeležil odkopavanja, saj so to zavrnilo že leta 1883, sodelovanje pa je v zadnjem času odklonil tudi avstrijski zunanji minister. Listin iz kranjskega arhiva Hrvati niso mogli preučiti zato, ker do njih enostavno niso imeli dostopa. Kranjci jim niso dovolili niti vpogled v žumberški urbar iz leta 1623. Avstrijsko notranje ministrstvo je sicer izjavilo "faktično i normalno", da v kranjskih arhivih ni nobe-

za slogo s poudarkom na potrebah slovenske nacionalne politike." Zgodovina Slovencev. Ljubljana 1979, str. 566.

⁷¹ "Protiv Tavčar-Schweglovi zvezi je začel 1897 Koblar izdajati politični tednik Slovenski list, z ostrimi članki si je naprtil preiskavo dežnega odbora." Slovenski biografski leksikon, 1. knjiga, str. 478.

⁷² Slovenski list, 1. 10. 1898.

⁷³ Obzor, 15. 10. 1898.

nih sledov o kranjskem Sichelbergu, vendar je Obzor nagovoril bralce, naj sami sodijo o tem komu bodo verjeli.⁷⁴

Pripadniki Katoliške narodne stranke so Hrvatom dobesedno skočili v objem, ko je izkopavanje Sichelberga še odmevalo v časopisju. 12. oktobra 1898 so se udeležili shoda Stranke prava (domovinašev) na Sušaku, kjer so razglašali podobne "alpsko hrvaške" ideje, kot Tavčar leta 1894. Slovenski gosti na srečanju (Kalan, Krek in Brejc) so vsi pripadali krščansko socialni struji. Na srečanju so zagovarjali idejo, da spadajo Slovenci pod hrvaško zgodovinsko pravo in da bi se morali združiti s hrvaško državo. Z našega stališča bode v oči Kalanov govor, v katerem je poudaril, da gledajo Slovenci s simpatijo na delovanje Stranke prava tudi zato, "/.../ ker je ideja hrvatskega državnega prava edina zmožna na jugu osnovati oni branik proti izdajalcem /.../". Tisti Kalan, ki je v deželnem zboru 1896 zagovarjal priključitev Žumberka Kranjski, je imel tokrat o južni slovenski meji drugačno mnenje: "Sovražna sila nas je z umetno mejo razločila, a mi skrbimo, da medsebojna bratska ljubezen razruši to umetno mejo ter na njeno mesto postavi naravno vez /.../"⁷⁵

Josip Mal

Leta 1911 se je za priključitev Žumberka Kranjski angažiral sedemindvajsetletni zgodovinar Josip Mal s predavanjem o uskoških naselbinah in žumberškem vprašanju v Leonovi družbi⁷⁶. Tudi Mal je zanikal obstoj dveh Žumberkov: "Bajka o dveh Žumberkih se tudi pozneje ni tako resno vzela. Po arhivalnih virih je g. predavatelj dognal, da se v starejših virih imenuje pretežno Sichelberg (oz. Sicherberch), v novejših pa Sichelburg, v premnogih slučajih pa v enem in istem aktu menjajo se Sichelberg in Sichelburg ter pripomnil h koncu, da je provizorna priključitev Žumberka in Marindola k Hrvatski če ne reinkorporacijo h Kranjski onemogočila, vendar pa otežkočila ter se pri tem vprašanje ne bo premotrivalo toliko iz zgodovinsko-državnopravnega, kot političnega stališča."⁷⁷ Kratek pregled žumberškega vprašanja od naselitve Uskokov do začetka 20. stoletja je Mal objavil tudi v reviji Dom in svet istega leta.⁷⁸

Josipu Malu je bil ta obmejni košček ozemlja očitno zelo pri srcu. Medtem ko je leta 1916 divjanje prve svetovne vojne doživljalo višek in je v zraku viselo več različic povojne ureditve, je pred takrat nedvomno zaposleni deželni odbor vložil spomenico o žumberškem vprašanju. Spomenica⁷⁹ je vsebovala tudi rokopis s podrobnim zgodovinskim opisom vseh kranjskih meja, še zlasti se je osredotočil na problematiko Žumberka. Malove takratne nagibe in njegovo dojemanje slovenske

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ Slovenec, 13. 10. 1898.

⁷⁶ Leonova družba, katoliško znanstveno društvo, ustanovljeno na priporočilo papeža Leona XIII. V Avstriji so jo ustanovili 1892, 1896 se je ustanovila slovenska Leonova družba. Pripravljali so javna predavanja. Enciklopedija Slovenije, knjiga 6, str. 132.

⁷⁷ Slovenec, 21. 3. 1911.

⁷⁸ Josip Mal: Žumberk in Marindol. V: Dom in Svet 1911, 1. del, str. 266; 2. del, str. 313; naselitev Uskokov je Mal obdelal v Josip Mal: Uskočke seobe i slovenske pokrajine. V: Srpski etnografski zbornik, knjiga XXX, Naselja i poreklo stanovništva. Ljubljana 1924.

⁷⁹ ARS, AS 38, šk. 1509, fasc. X/3 (fond Deželni zbor in odbor za Kranjsko), Spomenica o pravicah Vojvodine Kranjske do žumberškega in marindolskega okraja nekdanje vojaške granice, 25. 9. 1916.

"zgodovinskosti" lahko v veliki meri razberemo iz spomenici priloženega članka s pomenljivim naslovom "Za integriteto Kranjske: Od Drave do Adrije!". V čast poklonitvi Kranjske novemu "bolj dojemljivemu" cesarju Karlu⁸⁰ je omenjeni prispevek objavil tudi Slovenec,⁸¹ vendar je strogi cenzor skoraj četrtno članka črtal. V Arhivu Slovenije se je ohranila necenzurirana verzija. Zaznamuje jo prav nenavadna mešanica "historičnih" in "naravnih" komponent. Začetek je kajpak bombastičen: "Danes, ko se bije na jugu veliki boj za naše Primorje, za vrata Avstrije v svet, ne bo odveč, ako pribijemo, da tudi v zgodovini ni imel tujec tukaj kaj iskati; to je bila in naj ostane naša očevina /.../ 'kjer hrastov brod, vozil je slovanski rod!' Slovanstvo v našem prostoru ni povezano samo "etnografično" in ga ne družijo zgolj "ista kri", zgodovinsko pravno ga je povezovala ravno Kranjska dežela: "Malokomu bo pač znano, da današnji obseg vojvodstva Kranjskega nikakor ni istoveten z mejami, ki jih je začrtala zgodovina naši deželi."⁸² Del Kranjske je bila denimo Štajerska južno od Drave, avstrijska Istra in Reka, kar je Mal brez posebnih težav utemeljil na historičnih virih.

Najzanimivejši del prispevka predstavljajo prav cenzurirani odstavki, ki se nanašajo na starodavne zveze Kranjske z bratsko Hrvaško: "Moč in edinstvenost države pa ni trpela samo s cepitvijo Kranjske na jugu ob morju, rdeča nit zamujenih prilik sega marveč tudi na naši vzhodni meji daleč nazaj. Trializem zadnjih dvajsetih let pravzaprav ni nič novega. Podlago te združitve slovenskih dežel s Hrvatsko so dali turški naval, ustanovila se je vojaška granica /.../"⁸³ V dokaz povezanosti Hrvaške z notranjeavstrijskimi deželami navaja Mal zahteve "Ogrov" po združitvi krajiških delov Hrvaške z Ogrsko na začetku 17. stoletja, čemur so se hrvaški stanovi odločno uprli. "Tudi zahteva inkorporacije Hrvaških dežel z Ogrsko je osupnila tudi hrvaške stanove, ki so leta 1610 sklenili zvezati se s stanovi Štajerske, Kranjske in Koroške ter sklenili trdno medsebojno zvezo proti vsem sovražnikom (=ustaškim Ogrom) njegovega veličanstva. Te stvari so bile do sedaj še popolnoma neznanе; dognal sem le toliko, da so stanovi tako zvezo odklonili."⁸⁴ Velepatriotično stališče Hrvatov glede pragmatične sankcije in njihova zahteva, da ostanejo po vladarski hiši združeni ne z Ogrsko, ampak s Kranjsko, Štajersko in Koroško, je po trditvah Mala "obče znano". Nadaljevanje je presenetljivo: "Želje Hrvatov in Slovencev tako v preteklosti, kot v polpreteklosti, ter teritorij zgodovinske Kranjske bi bilo treba vzeti za podlago in na tej osnovi bi zadobila država trden nepremagljiv jez proti vsakemu sovražniku, proti vsem vplivom, - antemurale od nekdaj in vekomaj!" Povezave Slovencev in Hrvatov naj bi se torej odvijale tudi na osnovi krajskih zgodovinskih pravic.

Zgodovina je izbrala drugo pot. Z razpadom dvojne monarhije se je ves trud zgodovinarjev na polju žumberškega vprašanja umaknil v ropotarnico zgodovine, kjer so se znašle tudi "historično-politične individualnosti" starega kova. Ostale pa so meje, takšne in drugačne, s katerimi še danes živimo.

⁸⁰ Cesar Franc Jožef je umrl 21. 11. 1916 v starosti 86 let.

⁸¹ Slovenec, 30. 1. 1917. Za integriteto Kranjske: Od Drave do Adrije.

⁸² Prav tam.

⁸³ Josip Mal: Za integriteto Kranjske: Od Drave do Adrije, tipkopis. ARS, AS 38, f. X/3, šk. 1509, Spomenica o pravicah Vojvodine Kranjske do žumberškega in marindolskega okraja nekdanje vojaške granice, 25. 9. 1916.

⁸⁴ Prav tam.

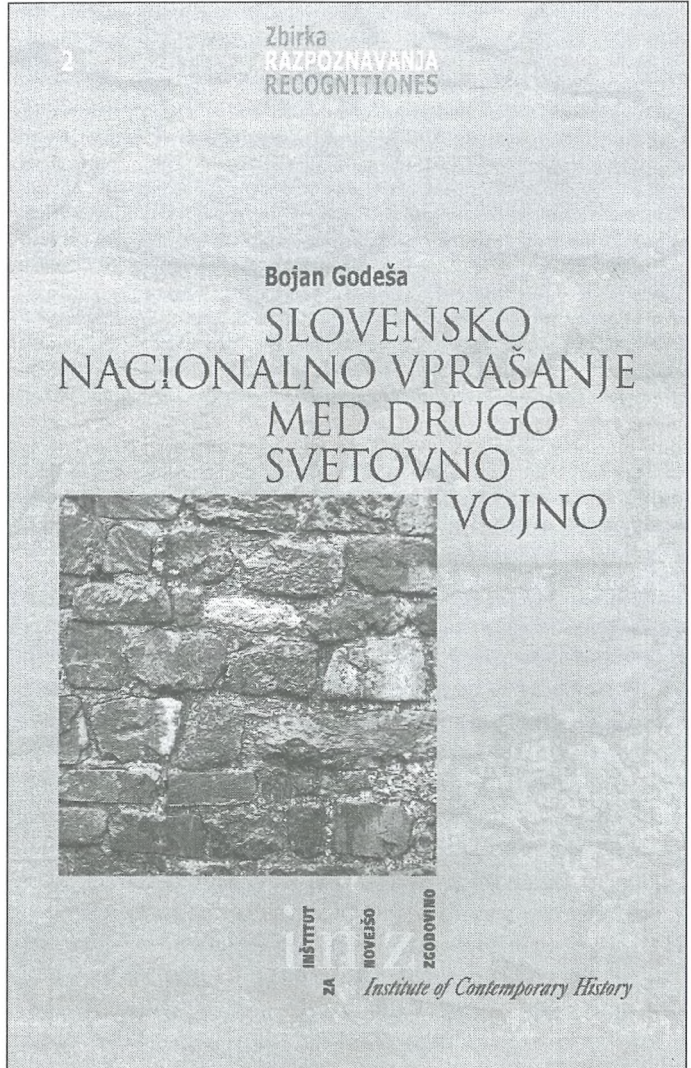
Marko Zajc

HISTORIANS ON THE BORDER BETWEEN CARNIOLA AND CROATIA BETWEEN
1881 AND 1916

S u m m a r y

In the Habsburg Empire, the concept of "historical and political individualism" and the principle of monarchic legitimacy were closely connected. Consequently, historical law was held in high esteem. This needs to be borne in mind when considering the greatest dispute on the then southern Carniolan border - the so-called Žumberak issue. In the 1869-1881 period during which the Vojna krajina organisation was abolished, isolated enclaves of Žumberak and Marindol, that had been founded on Carniolan soil and populated with the Uskok families, became the subject of acute border dispute between Carniola and Croatia. Because of the particular nature of the dispute, historians played an important role in it. The Austrian (Carniolan) side had a longer tradition. As early as 1870, the Carniolan provincial government commissioned August Dimitz, Secretary of the Historical Society for Carniola, to carry out a research into the matter. Another historian, Alfred von Arneth, supported the annexation of Žumberak to Carniola during the debate in the House of Lords of the Austrian Parliament in 1871, unlike Franc Miklošič, a Slovene philologist, who opposed it while expressing his doubt about the everlasting validity of historiography. In 1881, August Fournier and Radoslav Lopašič were commissioned for this matter by their governments, the former by the Austrian and the latter by the Croat. Fournier was the first to write a memorandum on Žumberak. Nikola Badovinac, an amateur historian and a member of the Hungarian commission for Žumberak and Marindol, who had developed a unique theory about two Žumberaks, strove for the annexation of Žumberak to Croatia in the Croat National Assembly. So did Tadija Smečklas who even organised an archaeological excavation in an attempt to unearth the ancient "Carniolan" Žumberak Castle. Anton Koblar, a Slovene historian commissioned by the Carniolan provincial government in the 1890's, resolutely opposed such theories and sought for arguments in support of the Carniolan claims. The last person to strive for the annexation of Žumberak to Carniola before and during the First World War, was Josip Mal who stood for the association between Slovenia and Croatia also on the basis of "Slovene" historical arguments. The question of Žumberak, which had been temporarily annexed to Croatia after 1881, was only resolved after the collapse of the Habsburg Empire and its historical principle.

NOVA KNJIGA ZBIRKE
 RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES

Cena 25 EUR

1.01
Prejeto 23. 6. 2006

UDK 339.744(497.1)"1938/1941"

Dragana Gnjatović*

Sto in en dan konvertibilnega dinarja med svetovnima vojnama

IZVLEČEK

V času velike gospodarske krize, v najbolj neugodnem času za kakršno koli monetarno reformo, je junija 1931 jugoslovska vlada razglasila konvertibilnost dinarja. V razpravi avtorica analizira politično-ekonomska izhodišča za tako odločitev, predvsem s stališča tedanjega specifičnega mednarodnega finančnega položaja države. V času med obema vojnama so bila med zavezniška odplačila vojnih dolgov vezana na izplačilo nemških reparacij. Za posredovanje tovrstnih plačil je bila leta 1930 v Baslu ustanovljena Banka za mednarodne poravnave (BIS - Bank of International Settlement). Eden temeljnih pogojev, da je posamezna država, upravičena do reparacij, lahko vplačala osnovni kapital in se uvrstila med delničarje, je bila zakonska stabilizacija nacionalne valute. Ta zahteva BIS je bila povsem v skladu s priporočili mednarodne monetarne in finančne konference v Genovi leta 1922: države naj ponovno sprejmejo zlato podlago na način, da bodo namesto popolnega zlatega standarda uporabljale za podlago rezervo v zlatih palicah ali kombinirano v zlatu in devizah. Ko je Jugoslavija 28. junija 1931 razglasila konvertibilnost dinarja, je s tem dnev pridobila tudi pravico do vpisa 4000 delnic bančnega ustanovnega kapitala v skupni vrednosti 10 milijonov zlatih švicarskih frankov.

Ključne besede: Jugoslavija, velika gospodarska kriza, konvertibilnost dinarja, Banka za mednarodne poravnave, zlato-devizni standard, nemške reparacije

ABSTRACT

THE ONE HUNDRED AND ONE DAYS OF THE DINAR CONVERTIBILITY BETWEEN THE TWO WORLD WARS

In June 1931, during the Great Depression and at the most unfavourable time for monetary reforms, the Yugoslav government declared the convertibility of the Dinar. In the paper, the author analyses political and economic reasons for this decision, especially from the viewpoint of Yugoslavia's specific international financial situation. In the period between the two world wars, the payment of Allied war debts was bound with German reparations. For the purpose of processing such payments, the Bank of International Settlement (BIS) was founded in Basel in 1930. A basic requirement for a country, entitled to the reparations, to become a shareholder by paying the share capital, was the stabilisation of its national currency. This BIS requirement was entirely compliant with the recommendation of the International Monetary and Financial Conference of Genoa in 1922, that countries should return to the gold exchange standard, using as a cover gold ingot reserves or a combination

* Dr., redni prof., Geoekonomski fakultet, Megatrend univerzitet, RS-11000 Beograd, Obilićev venac

of gold and currency, instead of gold alone. With the declaration of the Dinar convertibility on 28 June 1931, Yugoslavia became entitled to the subscription of 4,000 shares of an initial bank fund in a total value of 10 million golden Swiss Francs.

Key words: Yugoslavia, Great Depression, Dinar convertibility, Bank of International Settlement, gold-currency standard, reparations, German reparations

Uvod

Nesporno je dejstvo, da je zakonsko predpisana konvertibilnost jugoslovanskega dinarja obstala komaj sto in en dan. Razglašena je bila 28. junija 1931, v času množice negativnih učinkov velike gospodarske krize, v času, ko nobena druga država ni uspela vztrajati na zlati podlagi svoje valute. Tisto, kar je zelo malo znano, pa so razlogi, ki so vlado pripeljali do odločitve o prehodu na zlati standard v najbolj neugodnih mednarodnih ekonomskih, monetarnih in finančnih razmerah. V interpretiranju dogajanja je nemogoče, da bi zunaj naše pozornosti ostale mednarodne okoliščine nastanka Banke za mednarodne poravnave (Bank of International Settlement) leta 1930 in seveda način jugoslovanske včlanitve.

Aktualnost zlatega standarda po prvi svetovni vojni

Neposredno po koncu prve svetovne vojne so se srečali z dotedaj neznanimi fluktuacijami vrednosti nacionalnih valut. Z razvrednotenjem valut so imeli težave brez izjeme vsi, vojskujoče se in nevtralne države. Želja po stabilizaciji valut in medvalutnih tečajnih razmerij je bila nesporna, brez tega ni bilo mogoče misliti na uspešno obnovo gospodarskega življenja. Naloga mednarodne monetarne in finančne konference leta 1922, ki je potekala v Genovi, je bila najti poti in načine, kako zopet uveljaviti svetovni valutni in devizni standard.¹

V času konference v Genovi so bile nacionalne valute, z izjemo ameriškega dolarja, postavljene na papirni standard, na katerega so prešle v času vojne vojne. Opustitev zlatega standarda in prehod na papirno inачico je bil edini način, da so države lahko priskrbele dovolj denarja za financiranje vojne.² Nacionalne valute oziroma količina denarja v obtoku v tem času ni bila podvržena nobenim strogim

1 B. Stojanović: Teorijska i praktična razmatranja konvertibilnosti. V: D. Gnjatović. V. Dugalić, B. Stojanović: Istorija nacionalnog novca. Beograd 2003, str. 15-48.

2 Stroške 1. svetovne vojne so ocenili na 80,69 milijard ameriških dolarjev v zlatu. Za primerjavo navajam, da je bila celotna vrednost premoženja v Veliki Britaniji (Anglija, Wales, Škotska in Irska) leta 1914 ocenjeno na približno 70 milijard dolarjev v zlatu. Povedano drugače: vrednost vseh proračunskih odhodkov ZDA v času od začetkov državnosti v letu 1791 pa do leta 1913 je znašala 24,5 milijard zlatih dolarjev, pa čeprav so se v tem času ZDA vojskovale z Indijanci, Britanci, Mehičani, Španci in v svoji državljanski vojni. H. E. Fisk: The Inter-Ally Debts : an Analysis of War and Post-War Public Finance 1914-1923. Banker Trust Company, New York, 1924, str. 1-3.

monetarnim pravilom, kot v primeru vezave valute na zlate monetarne rezerve. Prav tako ni bilo misliti na zamenljivost za zlato. Zaradi tega so bile nacionalne valute izpostavljene negotovosti velikih nihanj vrednosti, kar je bil razlog globokega nezadovoljstva. Konferenca v Genovi naj bi našla pot, da bi se države ponovno povrnila na zlato kot skupni monetarni standard. Prevevalo jih je prepričanje, kako ni druge poti za dolgoročno zagotavljanje denarne stabilnosti znotraj nacionalnih meja in na mednarodni ravni. Na osnovi izkušenj iz predvojnega časa so izhajali iz načelne podmene, da edino zlato na dolgi rok ohranja stabilno vrednost na trgu. Toda že med prvo svetovno vojno se je taka predpostavka izkazala za zmotno. V letih 1915 do 1922 je proizvodnja zlata upadla za 30% zaradi upada povpraševanja po monetarnem zlato, kar je posledično povzročilo strm padec cen zlata.³ Zaradi tega je bila prva točka genovskega zasedanja, kako kot prvi ukrep dolgoročno ustaliti ceno zlata, da bi se preprečili inflacijski pritiski in s tem zagotovili pogoji za povrnitev na zlato podlago nacionalnih valut.

Hkrati so se zavedali tudi fluktuacije cen zlata v nasprotni smeri. Obstajala je bojazen, da bo s ponovnim priseganjem na zlato cena monetarnega zlata zaradi povečanega povpraševanja zopet naraščala, kar bi povzročilo deflacijske pritiske na nacionalnih in mednarodni ravni. Da bi uravnotežili inflacijska/deflacijska tveganja, so sprejeli priporočilo o nadomestitvi koncepta klasične konvertibilnosti za znatno ožje opredeljeno konvertibilnostjo. Razvite države naj bi za podlago konvertibilnosti uporabile zlato v palicah, manj razvite pa kombinirani zlato-devizni standard. Razvite države so pozvali, naj imajo zlate rezerve v zlatih palicah namesto v kovanem denarju. To je pomenilo, da so bili papirnati bankovci zamenljivi za zlato najmanj v protivrednosti zlate palice, ki je tehtala 12,5 kg. Ob prehodu na rezerve v obliki zlatih palic naj bi prišlo do umika zlatih kovancev iz obtoka, zlato bi se koncentriralo v trezorjih centralnih bank. Manj razvitim državam so dopustili možnost, da v monetarno bazo poleg zlata prištejejo še valute tistih držav, ki bi prešle na zlati standard v obliki palic. Valutni del monetarnih rezerv so manj razvite države lahko naložile v obliki depozitov ali vrednostnih papirjev v matičnih državah in jih niso bile dolžne hraniti v trezorjih lastne nacionalne centralne banke.

V letih po konferenci v Genovi je na okrnjeno zasnovo konvertibilnosti prešlo 28 držav. Med njimi sta bili evropski velesili Velika Britanija in Francija, ki sta imeli monetarne rezerve v zlatih palicah. Ker pa je bil francoski frank navkljub temu ukrepu podvržen stalnemu nihanju vrednosti, sta vlogo rezervne konvertibilne valute imela le ameriški dolar in britanski funt.

Po Genovi so tako obstajale tri inačice zatega standarda: klasična verzija v ZDA, zožena verzija v obliki zlatih palic v Britaniji in Franciji ter zlato-valutna oblika konvertibilnosti. Na zadnjo "posredno" obliko konvertibilnosti je prisegalo 26 držav; med njimi se je sredi leta 1931 znašla tudi Jugoslavija.

³ R. Nurkse: *International Currency Experience*. League of Nations, Geneva, 1944, str. 27.

Pogojevanje odplačevanja zavezniških dolgov z izplačilom nemških reparacij

Valutna nestabilnost ni bil edini problem, ki je ogrožal mednarodni monetarni in finančni sistem po prvi svetovni vojni. Veliko nevarnost je predstavljala negotovost v Nemčiji, ki je le stežka zagotavljala potrebna sredstva za poravnavanje reparacij. Reparacijska komisija je namreč Nemčiji za obdobje tridesetih let določila reparacije v višini 120 milijard zlatih mark, da bi državam, katere je napadla, z njimi nadomestila vojno škodo.⁴ Breme, ki so ga naložili Nemčiji, je bilo nesorazmerno veliko, tako da ga ni zmogla. Zato je nemška vlada v letih 1921, 1922 in 1923 nenehno zahtevala ne samo zmanjšanje višine reparacij temveč tudi odlog odplačevanja. Zaradi reparacij Nemčija tudi ni zmogla odplačevati svojih rednih državnih dolgov. "Vsaj do končnega poplačila reparacij", je nemška vlada 31. januarja 1924 tudi uradno prenehala odplačevati dolgove.⁵

Novica o nemškem moratoriju je v državah, ki so bile prejemnice nemških reparacij, spodbudila dvom v plačilno sposobnost Nemčije tudi glede reparacij. Morebitni moratorij tudi na reparacije bi poleg tega, da bi bil v nasprotju z mirovnim sporazumom, povzročil tudi veliko ekonomskih težav. Brez nemških nakazil na račun reparacij marsikatera prejemnica ni bila sposobna poravnati lastnih dolgov v tujini. Predvsem tistih, ki so jih v času prve svetovne vojne najele pri zahodnih zaveznicah. Tako je Francija leta 1924 v postopku regulacije svojih vojnih dolgov z ZDA in Veliko Britanijo začela pogojevati odplačilo teh dolgov z rednimi in dovolj visokimi nemškimi reparacijskimi nakazili.⁶ Nedolgo zatem je tovrstno pogojevanje postalo običajna praksa držav prejemnic reparacij. Tako je nemoteno delovanje sistema mednarodnih plačil v času med obema vojnama postalo odvisno od nemške plačilne sposobnosti.

Da bi zaščitili sistem mednarodnih plačil, je reparacijska komisija 14. novembra 1923 imenovala posebno komisijo mednarodnih finančnih strokovnjakov. Naložili so mu nalogo, da uskladi dinamiko odplačevanja reparacij s stvarnimi ekonomskimi zmožnostmi. V novem načrtu odplačevanja, ime je dobil po predsedniku komisije Charlesu Dawesu (Dawesov načrt), so predvideli postopno rast višine osnovne anuitete (2,5 milijarde nemških mark) v skladu s predvideno rastjo nemškega nacionalnega dohodka.⁷ Vsakoletno anuiteto so določili na temelju t. i. indeksa prosperitete, ki so ga izračunali na osnovi gibanj obsega železniškega prometa ter zunanjetrgovinske menjave, porabe sladkorja, piva, alkohola, tobaka, premoga in lignita ter nazadnje še na osnovi obsega proračunskih prihodkov in odhodkov. V načelu so dolžino odplačevanja podaljšali na 62 let, vendar v odvisnosti od stvarne rasti nemškega gospodarstva. Postopoma so zapadle kupone obveznic lahko izplačali tudi v naravi in ne samo v gotovini. V načrtu so kot jamstvo za reparacijske obveznosti predvideli proračunske dohodke (davki, trošarine in carine), dohodke nemških železnic in metalurških podjetij. Ta sredstva so bila tudi podlaga za emisijo nemških državnih zadolžnic, ki so jih dobile države upravičenke do reparacij. De-

4 Reparacijska komisija je bila ustanovljena s čl. 233 versajskega mirovnega sporazuma. Službene novine Kraljevine SHS, 1920, št. 119a, str. 80.

5 R. Aritonović: Reparacije i Nemačka: Na čemu nas je rat ostavio? V: Ekonomist, Beograd, 1928, št. 1-2, str. 37.

6 Fisk, n.d.

7 Aritonović, n.d., str. 116-152.

janska višina njihovih prejemkov je bila odvisna od vsote vsakokratne letne reparacijske anuitete. Nad uresničevanjem Dawesovega načrta je skrbela vrsta mednarodnih političnih ustanov.

Po štirih letih uresničevanja se je izkazalo, da so tudi znižane in prerazporejene obveznosti preveliko breme za Nemčijo. Nemčija je bila v tem času (1921-1923) v globoki gospodarski krizi z eno najvišjih in najbolj razdiralnih inflacij v sodobni gospodarski zgodovini. Da bi končno spravili reparacijsko vprašanje z dnevnega reda, je reparacijska komisija 16. septembra 1928 oblikovala novo komisijo finančnih strokovnjakov pod vodstvom Owena Younga. Dobrega pol leta kasneje (7. junija 1929) je komisija v Parizu objavila nov načrt odplačevanja in za to potrebne spremljajoče dokumente. Zainteresirane države so ga sprejele na konferenci v Haagu 20. januarja naslednjega leta. Vsi ti dokumenti so znani kot "Haški sporazumi" v vseh zbirkah mednarodnih sporazumov in pogodb.⁸

Youngov načrt odplačevanja reparacij je temeljil na komercializaciji razmerij med prejemniki in plačniki reparacij ter na formaliziranju pogojevanja med plačilom vojnih dolgov in izplačevanjem reparacij. Del nemških reparacijskih obveznosti so odpisali, preostali del pa razdelili na 58 anuitet, ki so bile določene v nemških markah glede na razmerje do nekdanje zlate marke ali v konvertibilnih valutah. Pri obračunu letnih anuitet so upoštevali razmerje med anuitetami po Dawesovem načrtu in anuitete medzavezniških dolgov. V prehodnem desetletnem obdobju naj bi bilo še dovoljeno odplačevanje reparacij v naravi, vendar tako, da bi se ta delež vsako leto zmanjševal v korist večjega deleža gotovine. Anuitete so bile dvodelne, razdeljene na brezpogojno plačilo in na del, ki ga je bilo mogoče odločiti v primeru gospodarskih težav. Del anuitet, brezpogojno plačilo, so lahko spremenili v državne obveznice in z njimi trgovali pod enakimi pogoji kot z drugimi vrednostnimi papirji. Ker so z Youngovim načrtom določili višino reparacijskega dolga in časovnico odplačevanja, so odpravili tudi indeks blagostanja.

S spremembo pristopa, nemške reparacije so zvedli na čisto komercialno razmerje med Nemčijo kot dolžnico in zavezniki kot upniki, so želeli odpraviti bremena preteklosti, močno zaznamovana s posledicami prve svetovne vojne. Zaradi tega so tudi odpravljali različne politične nadzorne organe, ki so bili porok nemškega odplačevanja reparacij po prejšnjem načrtu.

Ustanovitev Banke za mednarodne poravnave

Youngov načrt komercializacije reparacijskih dolgov je bil predvsem finančnega značaja. Sestavljen je bil iz niza bančnih operacij v povezavi s plačevanjem in razdeljevanjem reparacijskih anuitet, ter prizadevanji za mobilizacijo nemških državnih obveznic na finančnih in kapitalskih trgih. Zaradi tega je Youngova komisija v svojem poročilu z dne 7. junija 1929 predlagala ustanovitev posebne finančne ustanove, Banke za mednarodne poravnave (Bank of International Settlement - BIS). Banka naj bi nadomestila vse dotedanje organe finančnega in političnega nadzora, opravljala pa bi tudi vse tiste finančne operacije, ki so bile potrebne za uresničevanje Dawesovega načrta.⁹

⁸ "Haški sporazumi" so bili objavljeni v Službene novine Kraljevine Jugoslavije, 1930, št. 124-XLVII.

⁹ Službene novine Kraljevine Jugoslavije, 1930, št. 124-XLVII, str. 1105-1128, "Projekat Organizacije Banke za mednarodne obračune".

Na osnovi priporočila Youngove komisije so 20. januarja 1930 s haškim sporazumom ustanovili Banko za mednarodne poravnave. Države podpisnice so za sedež banke določile Basel, hkrati pa so banko opredelile kot "skupnega in edinega pooblaščenca (trustee), ki naj sprejema, upravlja in deli anuitete nemških reparacij in opravlja vse ostale dejavnosti povezane s tem, v skladu z načrtom in statutom banke".¹⁰ Banka je bila dolžna oblikovati poseben anuitetni sklad, kamor je Nemčija vplačevala reparacijske anuitete, da bi se nato izplačila izvajala upravičenkam v deležih, ki jih je svoječasno določila reparacijska komisija.

Banka za mednarodne poravnave je bila ustanovljena kot delniška družba z osnovnim kapitalom v višini 500 milijonov zlatih švicarskih frankov.¹¹ Ob snovanju banke so skrbeli, da bi interesno povezali države upravičenke do nemških reparacij in tudi druge, ki jih je to vprašanje kako drugače zadevalo ter mednarodne finančne trge. Ustanovni kapital je bil razdeljen na 200.000 delnic po 2500 zlatih švicarskih frankov. Kontrolni paket 112.000 delnic je bil v enakovrednih deležih razporejen med Belgijo, Francijo, Veliko Britanijo, Nemčijo, Italijo, Japonsko in ZDA.¹² Preostalih 88.000 delnic je bilo rezerviranih za druge države, ki so bile zainteresirane za reparacijska plačila. V tem primeru je bilo število delnic za posamezno državo omejeno na 4000 kosov. Osnovni kapital naj bi države vplačale do 31. maja 1932 leta. Če do takrat ne bi bilo vpisanih vseh 88.000 delnic, bi pravica do vpisa preostanka samodejno pripadla v enakem deležu državam imetnicam kontrolnih deležev.

Dodatni razlog zagona Banke za mednarodne poravnave, ki naj prevzame finančno organizacijo reparacijskih plačil, je bila želja preseči težave pri transferih finančnih sredstev reparacijskega dolga in medzavezniških dolgov. Šlo je za velikanske vsote denarja, ki so bile izplačevane v eni, odplačevane pa v drugi valuti.¹³ S postopnim prenehanjem plačil v naravi bi naraščale transakcije v gotovini, s tem pa bi bili tako dolžniki kot upniki izpostavljeni tveganjem nestabilnih tečajev in sledeči materialni škodi. Zaradi tega je Youngova komisija priporočila vsem državam, prejemnicam reparacij in dolžnicam, da pristopijo k vzpostavitvi konvertibilnosti svojih valut (v obliki zlatih palic ali zlato-deviznega načela), če še niso imele tako zasnovanega monetarnega sistema. Če pa so se želele včlaniti oziroma postati delničar Banke za mednarodne poravnave, je bila konvertibilnost nacionalne valute neizogiben pogoj.

Banka za mednarodne poravnave je začela z delom 17. maja 1930, ko so vlade Francije, Velike Britanije, Belgije, Japonske, Italije, Nemčije in ZDA vpisale po 16.000 delnic, nizozemska, švedska in švicarska vlada pa po 4000 delnic osnovnega kapitala. Banka je torej začela z delom, ko je bilo vpisanih 124.000 od 200.000 delnic ustanovnega kapitala. Takoj po začetku dela je banka pozvala druge države, zainteresirane za nemške reparacije, da vpišejo svoj delež delnic, ki jim je bil določen s haških sporazumov, najpozneje do 31. maja 1932.

Do tega datuma je bančne delnice poleg desetih ustanovnih članic vpisalo še dvajset držav. Po 4000 delnic so vpisale : Avstralija, Danzig/Gdansk, Finska, Grčija, Bolgarija, Danska, Poljska, Romunija, Madžarska, Čehoslovaška, Norveška, Jugosla-

10 Službene novine Kraljevine Jugoslavije, 1930, št. 124-XLVII, str. 1016-1036, Konvencija o Banci za mednarodne obračune".

11 Člen 5. Statuta Banke za mednarodne poravnave. Bank for International Settlements: Statutes of the Bank for international Settlements. Basel 1930.

12 Člen 6. Statuta Banke za mednarodne poravnave.

13 W.A.L. Coulborn: An Introduction to Money. London 1938, str. 250-254.

vija, Portugalska in Turčija; Irska je vpisala 1000 delnic; Latvija, Litva in Albanija po 500; Estonija 100 delnic in Islandija 25 delnic. Do 31. maja 1932 so zainteresirane države vpisale 182.626 delnic osnovnega kapitala, preostalih 17.374 delnic pa so si med seboj razdelile in jih tudi vplačale do določenega datuma države imetnice kontrolnih deležev.¹⁴

Načini oblikovanja začetnega dolgoročnega kapitala Banke za mednarodne poravnave

Takoj po začetku dela Banke za mednarodne poravnave so sprejeli odločitev o oblikovanju začetnega dolgoročnega kapitala banke na račun priliva nemških reparacij. Vsa vplačila nemških reparacij po Dawesovem načrtu so bila zaključena 19. junija 1930 in od tedaj naprej so bila vsa reparacijska sredstva knjižena izključno pri tej banki. Po Youngovem načrtu se je bančni začetni dolgoročni kapital moral oblikovati iz sredstev držav upravičenk do reparacij in sredstev Nemčije kot dolžnice.

Prvi del bančnega začetnega dolgoročnega kapitala v višini 125 milijonov nemških mark so knjižili 19. junija 1930 iz sredstev reparacij vseh držav upravičenk kot "minimalni brezobrestni depozit", ne glede na to ali so prizadete države že vpisale pripadajoči delež osnovnega kapitala banke. Youngov načrt začetnega dolgoročnega kapitala banke po deželah prejemnicah reparacij je bil opredeljen na naslednji način:¹⁵

Države	Nemških mark po Youngovem načrtu
Francija	68.037.500
Velika Britanija	26.587.500
Italija	13.887.500
Belgija	7.512.500
Jugoslavija	5.462.500
Romunija	1.312.500
Portugalska	862.500
Japonska	862.500
Grčija	450.000
Poljska	25.000
Skupaj	125.000.000

Poleg minimalnega brezobrestnega depozita držav prejemnic reparacij so v začetni dolgoročni kapital BIS uvrstili tudi "obvezni depozit Nemčije", ki je bil po Youngovem določen v višini polovice skupne vsote minimalnega brezobrestnega depozita držav upravičenk do reparacijskih plačil. Tako je morala Nemčija Banki za mednarodne poravnave iz sredstev za reparacije takoj odstopiti 62,5 milijona mark za oblikovanje začetnega dolgoročnega kapitala. Kot tretji vir pri ustvarjanju začetnega dolgoročnega kapitala banke je bil določen "porošteni sklad francoske vlade" v višini

¹⁴ Člen 6. Statuta Banke za mednarodne poravnave.

¹⁵ Službene novine Kraljevine Jugoslavije, 4. 6. 1930, št. 124-XLVII, str. 967, točka (d) člena IV Projekta Dogovora o Mandatu (Trustee) Banke za mednarodne poravnave, Haški sporazumi.

500 milijonov nemških mark, ki so jih izločili iz sredstev nemških reparacij namenjenih Franciji.¹⁶

Banka za mednarodne poravnave je torej ob koncu konstituiranja začela poslovati z dolgoročnim kapitalom v višini 687,5 milijonov nemških mark iz sredstev namenjenih reparacijam. Po Youngovem načrtu so bile vse države, prejemnice reparacij, dolžne imeti na računih Banke za mednarodne poravnave minimalne brezobrestne depozite začetnega dolgoročnega kapitala ves čas trajanja tega načrta. Enako načelo je veljalo tudi za nemške obveznosti in poroštveni sklad francoske vlade.

Članstvo Kraljevine Jugoslavije v Banki za mednarodne poravnave

Kraljevina Jugoslavija je bila upravičena do članstva v Banki za mednarodne poravnave na podlagi vojne škode, ki sta jo med prvo svetovno vojno utrpeli Kraljevini Srbija in Črna Gora, in na tej osnovi odmerjenih nemških reparacij.

Delegacija Kraljevine SHS pri Reparacijski komisiji v Parizu je prijavila za 13 milijard zlatih dinarjev (iz leta 1913) vojne škode, ki naj bi jo med prvo svetovno vojno utrpeli Kraljevini Srbija in Črna Gora.¹⁷ Reparacijska komisija je nato na osnovi zahtevkov jugoslovanske in drugih vlad izračunala deleže posameznih držav v skupnih reparacijskih vsotah. Jugoslavija je bila na osnovi škode, ki so jo povzročili Nemci med prvo svetovno vojno v Srbiji in Črni Gori, upravičena do dvajsetine vseh nemških reparacijskih obveznosti.¹⁸ Ta delež je bil nato dokončno potrjen v letu 1924 z Dawesovim in leta 1928 z Youngovim načrtom odplačevanja reparacij.

Finančno ministrstvo Kraljevine SHS je leta 1921 pri Državni hipotekarni banki odprlo poseben tekoči račun pod imenom "Ministrstvo za finance - Fond za vojno škodo", kamor so knjižili vse prilive iz nemških reparacijskih obveznosti.¹⁹ Če so bila plačila izvedena v naturalijah, potem so na račun knjižili denarno protivrednost z upoštevanjem borznega tečaja nemške marke. Ob velikih nihanjih vrednosti marke, kar je bila posledica zaostrenih gospodarskih razmer v Nemčiji, je imela jugoslovanska vlada težave z realnim vrednotenjem reparacijskih poplačil v naravi. To je bila pomembna sporna točka nemško-jugoslovanskih meddržavnih odnosov vse do podpisa haških sporazumov v letu 1930. Z enim od določil sporazumov organizaciji Banke za mednarodne poravnave so določili, da je nemška vlada dolžna vsa reparacijska odplačila obračunavati v nemških markah po tečaju nekdanje zlate marke oziroma z vrednotenjem ene nemške kot 1/2790 kg čistega zlata. To je bila podlaga, da je finančno ministrstvo ukazalo, da je treba vse nemške reparacije v naturalijah, ki so bile po 19. juniju izplačevane prek Banke za mednarodne poravnave, ob knjiženju na "vojno-škodni" račun pri Državni hipotekarni banki obračunati po tečaju devet

16 R. Paranos: Poslovanje Banke za mednarodne obračune od 1930. do 1956. godine. V: *Finansije*, 1956, št. 5-6, str. 308-314.

17 M. Glomazić: *Istorija Državne hipotekarne banke 1862-1932*. Beograd 1933, str. 124.

18 Franciji je pripadel delež v višini 52%, Veliki Britaniji 22%, Italiji 10%, Belgiji 8%, Romuniji 1,1%, Japonski in Portugalski 0,75% in Grčiji 0,41%. Arironović, n. d., str. 35; Službene novine Kraljevine SHS, 1921, št. 144, "Sporazum između Vlade Kraljevine SHS in Vlade Velike Britanije i Francuske o utvrđivanju procenata Države SHS u iznosima koje Nemačka izplaćuje na ime reparacija, Pariz, 20. maj 1921".

19 M. Glomazić, n. d., str. 174.

dinarjev za eno zlato nemško marko.²⁰ Tako so bile vse transakcije Kraljevine Jugoslavije z Banko za mednarodne poravnave izvajane na podlagi zlate paritete nemške marke. To je bil pomemben prispevek k kakovostnejšemu plačilnemu prometu in ohranjanju realne vrednosti finančnih transakcij, ki jih je posredovala Banka za mednarodne poravnave.

Konvertibilnost dinarja kot pogoj za vpis delniškega kapitala Banke za mednarodne poravnave

Kraljevina Jugoslavija je morala izpolniti tri pogoje, preden je lahko vplačala pripadajoče delnice Banke za mednarodne poravnave. Najprej je morala dovoliti Banki za mednarodne poravnave, da je v njenem imenu odprla račun minimalnega brezobrestnega depozita. Nato je morala dovoliti, da ta banka na ime Narodne banke Jugoslavije odpre vpogledni račun za knjiženje reparacijskih prilivov v naturalijah ali gotovini. In tretjič je morala jugoslovanska vlada preurediti monetarni sistem. Preiti bi morala na zlati standard v obliki rezerv v zlatih palicah ali zlato-devizni inačici.

Takoj po začetku svojega delovanja se je Banka za mednarodne poravnave obrnila na jugoslovansko vlado z zahtevo po odobritvi knjiženja dela reparacijskih plačil v obliki brezobrestnega depozita za oblikovanje začetnega dolgoročnega kapitala banke v višini 5,462.500 zlatih nemških mark. Jugoslovansko finančno ministrstvo je takoj ukazalo Narodni banki Jugoslavije, da naj sporoči Banki za mednarodne poravnave, "da se strinjamo, da bo vsota v višini 5,462.500 nemških mark, določena s členom 4 pod e/ Sporazumom o Trustu, ležala pri Banki brez kakršnih koli obresti v korist naše države".²¹

Nemška vlada je 15. junija 1930 začela izplačevati reparacijske anuitete upravičenkam na račun Trusta anuitet pri Banki za mednarodne poravnave v Baslu. Na podlagi soglasja jugoslovanske vlade je Banka za mednarodne poravnave 19. junija 1930 v korist Jugoslavije izdvojila 5,642.500 nemških mark iz sredstev, ki jih je Nemčija vplačala 15. junija 1930 na račun trusta anuitet pri Banki za mednarodne poravnave. Izloženo vsoto je Banka za mednarodne poravnave nato 19. junija 1930 prenesla na račun minimalnega brezobrestnega depozita za oblikovanje začetnega dolgoročnega kapitala banke.²²

Na zahtevo jugoslovanske kraljeve vlade je Banka za mednarodne poravnave 19. junija odprla Narodni banki Jugoslavije začasni račun št. 23 trusta anuitet za plačevanje nemških poravnav v naravi z 2% obrestno mero. Isti dan, prav tako na zahtevo jugoslovanske vlade, je Banka za mednarodne poravnave odprla Narodni banki Jugoslavije redni vpogledni račun v švicarskih frankih, na katerega naj bi knjižila jugoslovanski delež nemških reparacijskih prilivov, pogojni in brezpogojni del

²⁰ Arhiv Jugoslavije, 70-462-759, Naredba Ministarstva finansija Kraljevine Jugoslavije, Odeljenje državnih dugova i kredita, akt št. 60290, 15. 10. 1930.

²¹ Dokumentacija Narodne banke Jugoslavije (NBj), Banka za mednarodne obračune, F 197, 449, 564, Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije, Odeljenje državnih dugova i državnog kredita, akt št. 36.589/VI, 16. 6. 1930.

²² Dokumentacija NBj, Banka za mednarodne obračune, F 197, 449, 564, Narodna Banka Kraljevine Jugoslavije, Dopis Ministarstvu finansija Kraljevine Jugoslavije, Odeljenju državnih dugova i kredita, akt. št. 78930, 1. 7. 1930.

anuitet reparacij.²³ Banki je bilo prepuščeno, da pri knjiženju opravlja konverzijo iz nemških mark v švicarske franke. Nekoliko pozneje je jugoslovanska vlada zaprosila Banko za mednarodne poravnave, da na ime Narodne banke Jugoslavije odpre še vpogledne račune, nominirane v britanskih funtih in ameriških dolarjih.

Jugoslovanska vlada se je 9. julija 1930 odločila, da bo vpisala 4000 delnic Banke za mednarodne poravnave v Baslu v skupni vrednosti 10 milijonov zlatih švicarskih frankov, v rokih, ki jih bo določila banka.²⁴ Toda še preden bi bilo možno vplačati delnice, je jugoslovanska vlada morala izpolniti zahteve točke 2. čl. 7 statuta BIS, ki je terjala zakonsko predpisani zlati standard nacionalne valute, v obliki rezerv v zlatih palicah ali zlato-valutni verziji.

Stabilizacija nacionalne valute in vrnitev na zlati standard sta bili trajni opredelitvi ekonomske politike Kraljevine Jugoslavije po prvi svetovni vojni.²⁵ Vse do prve svetovne vojne se tako vprašanje sploh ni zastavljalo, ker je bil dinar trajno vezan na protivrednost v zlatu v razmerju, določenim z zakonom. Bankovci so bili zamenljivi za zlato ali za srebro, Privilegirana narodna banka Kraljevine Srbije je skrbno vztrajala na ohranjanju zakonsko določene količine kovinske podlage. Zahvaljujoč zavezniški pomoči vlada Kraljevine Srbije tudi med prvo svetovno vojno ni tiskala dodatnih bankovcev, ne da bi imela kritje v zlatu ali devizah.

Razvrednotenje dinarja se je začelo konec leta 1918, ko se je ta v novi državi znašel v skupnem obtoku z avstro-ogrsko krono. Nato so v začetku leta 1919 začeli z inflacijskim financiranjem proračunskih izdatkov na račun obnove med vojno močno opustošene Srbije. Poleg tega je bila zaloga žlahtnih kovin in deviz v trezorjih Privilegirane narodne banke Kraljevine Srbije nezadostna za potrebe monetarnega prostora, kjer je bila v obtoku avstro-ogrska krona. Zamenjava razvrednotenih kron za dinarje in inflacijsko financiranje proračunskih izdatkov so povzročili tudi razvrednotenje dinarja leta 1920. Od oktobra 1920 do januarja 1923 je vrednost dinarja zdrsnila z 20,41 na 3,69 švicarskih frankov za 100 dinarjev. To je bila najnižja vrednost, dosežena na borzi v Zürichu v vsem obdobju med obema vojnama.

Od leta 1923 do 1925 so v Kraljevini SHS vztrajali na deflacijski monetarni politiki, ki je omogočila stabilno vrednost nacionalne valute. Od leta 1925 pa do 1931 je trajalo obdobje dejanske stabilizacije dinarja. V tem času je bila vrednost dinarja v Zürichu stalno na vrednosti 9,12 ali 9,13 švicarskih frankov za 100 dinarjev. Toda dejanska stabilizacija dinarja ni zadostila zahtevam za včlanitev v Banko za mednarodne poravnave. Dejansko stabilizacijo dinarja je bilo treba tudi formalizirati in tako izpolniti pogoje za obstoj v mednarodnem sistemu financiranja vojnih reparacij in medzavezniških vojnih dolgov. Zakonsko stabilizirati valuto pa je pomenilo v pravno zavezujoči formi določiti vrednost dinarja v ustrezni količini zlata.

Da bi si zagotovila zlato in devize kot podlago za denar v obtoku, je Kraljevina Jugoslavije 8. maja 1931 najela v Franciji stabilizacijsko posojilo. Dne 14. maja 1931 so razglasili Zakon o denarju Kraljevine Jugoslavije, ki je začel veljati 28. junija

23 Dokumentacija NBJ, Banka za mednarodne obračune, F 197, 449, 564, Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije, Odeljenje državnih dugova i državnog kredita, akt št. 36.589/VI, 16. 6. 1930.

24 Dokumentacija NBJ, Banka za mednarodne obračune, F 197, 449, 564, Ministarstvo finansija Kraljevine Jugoslavije, Odeljenje državnih dugova i državnog kredita, akt št. 45/VI, 9. 7. 1930.

25 Več o dejanski in zakonski stabilizaciji dinarja v času med obema vojnama glej D. Gnjatović: Stari državni dugovi, prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862-1941. Beograd 1991, str. 148-160; V. Dugalić: Narodna banka 1884-1941. Beograd 1999, str. 184-200.

1931.²⁶ Z zakonom so določili vrednost dinarja v razmerju 26,5 miligrama zlata. Narodna banka pa je morala imeti 35% kritja denarja v obtoku v zlatu ali devizah. Prav tako je morala Narodna banka zamenjevati vse vsote prek 250 milijonov dinarjev v zlato ali devize. Izvoz zlata in deviz je bil sproščen. Tako je Kraljevina Jugoslavija postala ena od 26 držav, ki so na priporočilo konference v Genovi, prešle na zlato-devizno podlago svoje valute. Dinar so zakonsko stabilizirali v razmerju do švicarskega franka, ki so ga ohranjali ves čas dejanske stabilizacije.

Z uresničitvijo Zakona o denarju je Kraljevina Jugoslavija izpolnila vse pogoje za včlanitev v Banko za mednarodne poravnave. Takoj po najetju stabilizacijskega posojila je vlada 12. maja 1931 poslala tekst Zakona o denarju Banki za mednarodne poravnave in jo obvestila, da začne zakon veljati 28. junija 1931. Hkrati je jugoslovanska vlada predlagala Banki za mednarodne poravnave, da naj se vpis delnic opravi v breme Narodne banke Jugoslavije z njenega vpoglednega računa v švicarskih frankih pri Banki za mednarodne poravnave. Ta je 24. junija 1931 obvestila Narodno banko Jugoslavije, da soglaša s predlogom, da se vplačilo delnic opravi s sredstvi reparacij na račun vojne škode Kraljevinama Srbiji in Črni Gori z vpoglednega računa v švicarskih frankih Narodne banke Jugoslavije.²⁷ Banka za mednarodne poravnave je prav tako določila, da je 28. junij 1931, dan začetka veljave Zakona o denarju Kraljevine Jugoslavije, tudi za rok, ko mora Jugoslavija vplačati četrtno nominalne vrednosti delnic Banke za mednarodne poravnave, do katerih je bila upravičena.

V pismu, ki ga je 24. junija 1931 poslal predsednik Banke za mednarodne poravnave guvernerju Narodne banke Kraljevine Jugoslavije, med drugim piše:

"G. Guverner,

Vi ste mi poslali uraden prevod vašega zakona o denarju, ki v čl. 2 predvideva zamenjavo bankovcev, ki jih tiska Vaš zavod. Glede na to smatram, da bo pogoj predpisan v čl. 7 v točki 2 Statuta Banke za mednarodne poravnave o vplačilu delnic naše Banke s strani centralnih bank, izpolnjen 28. tega meseca, ko bo nastopil veljavnost Vaš novi Zakon o denarju.

Zaradi tega mi je v čast potrditi Vam, da Vam je Banka za mednarodne poravnave dodelila 4000 delnic svojega kapitala, ki Vam ga bomo predali in ga je potrebno vplačati do zgornjega datuma. Vse delnice je potrebno vplačati v višini 25 % od nominalne vrednosti 2500.- švicarskih frankov.

Glede vplačila vsote delnic Vašega vpisa, mi je v čast obvestiti Vas, da smo pripravljene upoštevati predlog iz Vaše depeše z dne 12. maja. Glede na to, bomo obremenili Vaš vpogledni račun v Sf. frankih v naših knjigah za vsoto Sf. frankov 2,500.000.- z valuto 28. junij".

Dinar med veliko gospodarsko krizo

Učinkov velike gospodarske krize v Jugoslaviji ni bilo čutiti vse do druge polovice leta 1930. Prve znake so zabeležili v plačilni bilanci, saj so opazili umik kapitala iz

²⁶ Službene novine Kraljevine Jugoslavije, 14. 5. 1931, št. 107-XXXII, Zakon o novcu Kraljevine Jugoslavije.

²⁷ Dokumentacija NBJ, Banka za mednarodne obračune, F 197, 449, 564, Banque de reglements internationaux, akt št. II 3975, Bale, 24 6. i 1931.

države, iz afiliacij tujih bank. Pravi pretres pa je pomenil bankrot znamenite dunajske banke Creditanstalt. Neposredna posledica je bil umik prek 300 milijonov dinarjev deviznih sredstev iz države. Nedolgo za Creditanstalt so v brezizhodne težave zabredle tudi nemške banke, npr. Darmstädter in National Bank, kar je povzročilo nov odliv deviznih sredstev iz države.²⁸

Svetovna monetarna in finančna tveganja je bilo vedno težje amortizirati ne da bi ogrozili dejansko stabilizirano vrednost dinarja. Dne 26. junija 1930 je Nemčija ustavila odplačevanje reparacij, 21. septembra 1931 pa je Velika Britanija opustila povezavo med funtom in zlatom, spet je prisegala na papirnati standard. Izpad nemških reparacij je v Jugoslaviji povzročil dodatne plačilnobilančne težave, britanska opustitev zlatega standarda pa je ogrožala celoten svetovni monetarni sistem, kar je imelo vpliv na mednarodno vrednost dinarja.

Globoka bančna in finančna kriza v Nemčiji je bila vzrok ustavitve odplačevanja reparacij. Prav tako je bila razlog proglastitve t. i. Hooverjevega moratorija za plačevanje reparacij 20. junija 1931.²⁹ Na konferenci v Lozani, julija 1932, so odplačevanje reparacij odložili za tri leta. Vendar je Banka za mednarodne poravnave uspela s sredstvi, ki jih je pridobila z mobilizacijo obveznic mednarodnega Youngovega posojila leta 1930, financirati odplačevanje nemških reparacij le do junija 1934. Tudi tri leta po konferenci v Lozani Nemčija še vedno ni plačevala reparacij, začasni moratorij se je tako spremenil v trajno stanje.

Med veliko gospodarsko krizo so države, katerih valute so bile utemeljene na zlato-deviznem principu, množično konvertirale devizni del v zlato. Velik je bil strah pred razvrednotenjem funta ali dolarja kot deviznega dela monetarnih rezerv. To je povzročilo velik odliv zlata iz Velike Britanije že v letu 1929, še več v letu 1930 in je v končnem tudi prispevalo k odločitvi o britanski opustitvi zlatega standarda. Kot edini obrambni ščit mednarodnega monetarnega sistema je obstal samo še dolar. Vendar se je pritisk na ameriške zlate rezerve nadaljeval. Od začetka leta 1929 do leta 1933 so se skupne devizne rezerve držav z zlato-valutnim standardom zmanjšale za 1,8 milijarde ameriških dolarjev, njihove skupne rezerve zlata pa so se povečale za celo milijardo ameriških dolarjev. Tudi ZDA tega pritiska niso zmogle in so zlati standard opustile. Predsednik ZDA F. D. Roosevelt je tako odpravil zamenljivost dolarskih bankovcev za zlate kovance, prepovedal izvoz zlata v kateri koli obliki in objavil podržavljenje zlata. Ameriški državljani so bili dolžni predati centralni banki, Federal Reserve System, vse zlato v obliki kovanega denarja, palic in zlatih certifikatov. Z zakonom o zlatih rezervah iz leta 1934 so se ZDA z devalviranim dolarjem vrnile na zlati standard, vendar v zoženi obliki, v varianti zamenljivosti za zlate palice.

Bankrot vodilnih nemških in avstrijskih bank, Hooverjev moratorij in opustitev zlatega standarda v Britaniji so vplivali na jugoslovanski položaj. Vse to je ogrozilo devizni del monetarne baze Narodne banke Jugoslavije in plačilno bilančne tokove. Vsakodnevnega odtoka deviznih sredstev iz države ni bilo mogoče ustaviti drugače kot s suspenzom dinarske konvertibilnosti, kar se je zgodilo 7. oktobra 1931. Tako je

²⁸ Godišnji izveštaj Narodne banke Kraljevine Jugoslavije 1931. Beograd 1931.

²⁹ Države, prejemnice nemških reparacij, so sprejele Hooverjev moratorij na konferenci v Londonu julija 1931 s pogojem, da se ves čas mirovanja odplačevanja reparacij miruje tudi odplačevanje medzvezniških vojnih dolgov.

zakonska stabilizacija dinarja, ki je bila proglašena 28. junija 1931, trajala samo sto in en dan. Konvertibilnost je bila formalno odpravljena s Pravilnikom o omejevanju svobodnega prometa z devizami, s katerim so vzpostavili številne prepovedi in omejitve pri poslovanju z devizami. Narodna banka je dobila pravico do odkupa polovice deviznih prilivov v državo. Pravica do deviznega poslovanja pa je bila dodeljena le omejenemu številu bank. V tujini je bilo možno najeti posojilo le ob izrecni odobritvi finančnega ministrstva. Ker nikakor ni prišlo do izboljšanja razmer, so zadnji dan leta 1931 določili, da morajo izvozniki Narodni banki Jugoslavije ob vnosu deviz v državo ponuditi v odkup kar 80% deviznih sredstev.

Sprejeti ukrepi so na koncu vendarle delovali in tako je dinar do konca leta 1931 ohranil tečajno razmerje do švicarskega franka na relaciji 9 frankov za stotino dinarjev. Toda od maja 1932 je začela njegova mednarodna vrednost upadati in v oktobru dosegla najnižjo raven, v Zürichu je bilo mogoče za 100 dinarjev dobiti le še 6,60 švicarskega franka. Da bi ustavili nadaljnje razvrednotenje dinarja zaradi latentnega odliva deviz iz države, so neizogibno prešli na klirinško trgovanje. V letu 1932 so tako sklenili klirinške sporazume z devetimi evropskimi državami, kar je prispevalo k zaustavitvi razvrednotenja mednarodnega tečaja dinarja.

Sklep

Vlada Kraljevine Jugoslavije se je odločila za zakonsko stabilizacijo dinarja v času velike gospodarske krize. In to v trenutku, ko je bilo izključno z borznimi intervencijami centralne banke praktično nemogoče vzdrževati stabilnost nacionalne valute. Odločitev za konvertibilnost v takih razmerah je bila posledica mednarodno političnega pogojevanja. Če se je Jugoslavija želela včlaniti v Banko za mednarodne poravnave, da bi lahko nemoteno sprejemala nemške reparacije, je morala proglasiti zakonsko stabilizacijo dinarja oziroma preiti na zlato-devizni standard. Ob upoštevanju širšega konteksta je treba poudariti, da so vrnitev na zlati standard terjala že priporočila konference v Genovi. Vrnitev na zlati standard je bil takrat imperativ časa, v katerem je bila vera v zlato kot brezprizivni monetarni standard še vedno neomajna. Ta izziv je sprejela tudi jugoslovanska vlada potem, ko je bil dinar dejansko stabiliziran že več let. V letu 1931, ko je Jugoslavija uveljavila svoj Zakon o denarju, v Evropi samo Španija in Portugalska nista izvedli prehoda na zlati standard, oziroma nista zakonsko stabilizirali svojih valut. Prav gotovo ne smemo prezreti, da je Jugoslavija z vrnitvijo na zlati standard stregla pričakovanjem mednarodne javnosti vse od konference v Genovi in izpolnjevala pogoje za vpis delnic Banke za mednarodne poravnave. Prav gotovo je bila jugoslovanska vlada prepričana, da izpolnitev mednarodnih zahtev in pogojev prinaša domačemu gospodarstvu tudi otipljive dolgoročne koristi. Ne glede na to pa se je prav gotovo zavedala tudi velikih kratkoročnih tveganj zaradi odločitve o zakonski stabilizaciji dinarja v razmerah velike gospodarske krize, v razmerah velike ekonomske in politične nestabilnosti.

Prevedel Žarko Lazarević

Dragana Gnjatović

THE ONE HUNDRED AND ONE DAYS OF THE DINAR CONVERTIBILITY BETWEEN
THE TWO WORLD WARS

S u m m a r y

The government of the Kingdom of Yugoslavia decided to enact the stabilisation of the national currency, the Dinar, during the Great Depression, at a time when it would be practically impossible to maintain its stability by stock exchange interventions alone. The decision to declare convertibility under such circumstances was a result of international political conditioning, in particular, a requirement by the Bank of International Settlement (BIS). This requirement was entirely compliant with the recommendation by the International Monetary and Financial Conference in Genoa in 1922, that countries should return to the gold exchange standard, using as a cover gold ingot reserves or a combination of gold and currency, instead of gold alone. For Yugoslavia to become a member of the Bank of International Settlement and thus secure a steady receipt of the German reparations, it needed to declare a statutory stabilisation of the Dinar and adopt the gold-currency standard. The return to the gold standard, which was used in the Kingdom of Serbia, was an imperative at a time when faith in gold as an unfailing monetary standard was still limitless. The Yugoslav government accepted this challenge after the Dinar had already been stable for several years, and it preserved the exchange rate of 100 Dinars to 9 Swiss Francs until the end of 1931. By 28 June 1931, when Yugoslavia enforced its Money Act, in Europe only Spain and Portugal had not yet made the transition to the gold standard, i.e. had not statutory stabilised their currencies. It should not be overlooked that, by returning to the gold standard after the Genoa conference, Yugoslavia fulfilled the international expectations and met the conditions for the subscription of shares of the Bank of International Settlement. The Yugoslav government must have been convinced that this would bring tangible long-term benefits to the national economy. It must have been equally aware of great short-term risks as a result of its decision to statutory stabilise the Dinar in the middle of a great economic crisis and political instability. However, after one hundred and one days of the Dinar convertibility, this was abolished on 7 October 1931, as a result of the bankruptcy of the leading German and Austrian banks, Hoover's moratorium in the United States and the relinquishing of the gold standard in Great Britain, as well as a large outflow of hard currency from Yugoslavia.

1.01
Prejeto 13. 12. 2005

UDK 623.094(497.4)"1944/1945"

Tomaž Kladnik*

Obramba vojaških postojank Slovenskega domobranstva

IZVLEČEK

Avtor obravnava na podlagi arhivskih virov v Arhivu Republike Slovenije obrambo vojaških postojank Slovenskega domobranstva. To je iz okoli 60 postojank izvajalo nadzor ozemlja Ljubljanske pokrajine, predvsem njenega osrednjega dela in prostora vzdolž komunikacij. Postojanke so bile zaradi nevarnosti napadov NOV in PO Slovenije vedno bolj utrjene, tako bivalni objekti sami kot tudi dostopi v kraj. Večino postojank so branili s poljskimi fortifikacijskimi sistemi. Kot študijo primera je prikazal obrambo vojaške postojanke Velike Lašče. Članek je napisan na osnovi avtorjeve doktorske disertacije z naslovom *Slovensko vojaško šolstvo in vojaške operacije (1941-1945)*.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Slovenija, vojska, Slovensko domobranstvo, Narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi Slovenije, vojaške postojanke

ABSTRACT

THE DEFENCE OF THE MILITARY POSTS OF THE SLOVENE HOME GUARD

On the basis of the sources from the Archives of the Republic of Slovenia, the author deals with the defence of some sixty military posts of the Slovene Home Guard, which monitored the territory of the Ljubljana Province, especially its central area and the one along its communication infrastructure. The posts, both the residential buildings and those located at the entrance to larger settlements, were increasingly fortified because of the risk of attacks by the National Liberation Army and partisan detachments. Most posts were defended with field fortification systems. As a case study, the defence of the Velike Lašče military post is presented. The paper was written on the basis of the author's doctoral thesis entitled *Slovensko vojaško šolstvo in vojaške operacije 1941-1945 (Slovene Military Education and Military Operations 1941-1945)*.

Key words: Second World War, Slovenia, army, Slovene Home Guard, National Liberation Army and partisan detachments of Slovenia, military posts

* Dr., podpolkovnik Slovenske vojske, načelnik Vojaškega muzeja Slovenske vojske, SI-1210 Ljubljana-Šentvid, Koščeva 6

 Uvod

Dokument, ki opredeljuje ustanovitev Slovenskega domobranstva, je zaupna naredba (ukaz) poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva številka 2392, z dne 18. aprila 1944, ki opredeljuje prisego pripadnikov Slovenskega domobranstva. V uvodu naredbe je zapisano, da tekst prisege predvidevajo Osnovne naredbe za vzpostavitev Slovenskega domobranstva, ki se glase: "V duhu odredbe Vrhovnega komisarja od 6. decembra 1943 l. o ustanovitvi Narodnih zaščitnih oddelkov v Operacijski zoni 'Jadransko primorje' predpisujem sledeče:

1. Narodni zaščitni oddelki v Ljubljanski provinci se imenujejo Slovensko domobranstvo.

2. Slovensko domobranstvo se za vzdrževanje reda in varnosti bori v celi Operacijski zoni 'Jadransko primorje' in v kolikor bo potrebno v neposredno obmejnih krajih."¹

Zgornja zelo skopa odredba ne predpisuje drugih nalog Slovenskega domobranstva pa tudi ne njegove sestave in organizacije ter sistema vodenja in poveljevanja in s tem odnosa do nemških oblasti, vendar so se te nejasnosti urejale s posameznimi ukazi že pred formalno uredbo o ustanovitvi Slovenskega domobranstva in po njej. Pravi poveljnik domobranstva je bil general SS Erwin Rösener, saj je bil od Vrhovnega komisarja Operacijske cone Jadransko primorje zadolžen za njegovo organiziranje, nato pa s posebno odredbo tudi za vrhovnega nosilca poveljevanja nad domobranstvom; odredba je imela veljavnost od 1. oktobra 1943. Že 26. oktobra pa je Rösener v uradnih dopisih na vojaške, policijske in politične organe izrecno podčrtal, da je bilo v Ljubljanski pokrajini z njegove strani vzpostavljeno Slovensko domobranstvo in da so celotna tukajšnja "redarstvena" in varnostna policija ter tudi "domače policijske enote" podrejene njemu. Na čelu Slovenskega domobranstva je bil od sredine oktobra 1943 vzpostavljen tako imenovani Organizacijski štab (*Organisationsstab für die Aufstellung des slowenischen Landeswehr*).² Že sam naziv tega štaba je kazal, da ne gre za poveljevalni organ. Rösener pa je že 30. septembra 1943 v svojem XVIII. vojnem okrožju ustanovil posebni Vodstveni štab - "*Führungsstab für Bandenbekämpfung*", 26. oktobra pa je za nabiranje in uvrščanje pripadnikov Slovenskega domobranstva ustanovil še poseben štab - "*Organisationsstab für die Aufstellung der slowenischen Landeswehr beim Höheren SS und Polizeiführer in Laibach*", s pristavkom, da bo to tudi zvezni štab. Od 13. novembra je nemški Organizacijski štab kot del Vodstvenega štaba pošiljal in dostavljal ukaze, navodila in obvestila slovenskemu Organizacijskemu štabu, z dopisom štab podpolkovnika Krenerja.³

¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 1877 (fond Slovensko domobranstvo), fasc. 17, Ukaz OŠ SD, št. 2392, 18. 4. 1944. Čeprav iz dokumenta samega to ni razvidno, pa Organizacijski štab SD po vsej verjetnosti povzema odredbo generala Rösenerja, ki je bil v skladu z odredbo Vrhovnega komisarja pristojen za izdajo le-te.

² Štab je v oboroženih silah del poveljstva oziroma posebno telo funkcionalno povezanih in združenih vojakov in organov, ki pomagajo poveljniku pri vodenju in poveljevanju s podrejenimi enotami in ustanovami v vojni in miru. Zajema operativne, obveščevalne, organizacijsko - mobilizacijske, učne in administrativne organe oz. funkcije. Na čelu štaba je načelnik štaba, ki je v nekaterih vojskah istočasno tudi namestnik poveljnika. Vojna enciklopedija, knjiga 9, Beograd 1975, str. 543.

³ Boris Mlakar: Slovensko domobranstvo : 1943-1945 : ustanovitev, organizacija, idejno ozadje. Ljubljana 2003, str. 179.

Ob nastajanju Slovenskega domobranstva, je Rösener načrtoval rast njegove formacije. Sprva naj bi se organizirale in usposobile čete, nato bataljoni in polki, nakar bi se vse enote združile v divizijo. Dejansko so uradno, z nemške strani priznane, do pomladi leta 1944 v Slovenskem domobranstvu delovale le čete, čeprav so bile enote Slovenskega domobranstva, ki so nastajale v Ljubljanski pokrajini, s strani Organizacijskega štaba ali zaradi aktivnosti posameznih poveljnikov na terenu, organizirane v obliki bataljonov.⁴ Tako so v juliju 1944 v Slovenskem domobranstvu delovale naslednje formacije: Organizacijski štab, poveljstvo tečajev, poveljstvo komore, poveljstvo godbe, poveljstvo domobranske kontrole 1. in 2. šolska, 1. delovna ter 54 navadnih, strelskih čet, ki so bile večinoma posadne čete v posameznih postojankah Slovenskega domobranstva, 1. pionirska četa, 1. in 2. baterija, 1., 2. in 3. vod železniške baterije, 2., 3., 4. in 5. težki strojnični vod, 1. motociklistični vod, kolesarski vod, težka četa, vod za zvezo, 1., 2. in 3. minometni vod, obveščevalni centri 3, 8, 9, 12, 13 in 17, skupina za zavarovanje železniške proge, poveljstvo za zaščito okraja Novo mesto ter I., II., III. in IV. bataljon. Posadne čete so bile nastanjene v naslednjih krajih: Ribnica, Brezovica in Notranje gorice, Borovnica, Verd, Cerknica, Rakek, Ljubljana, Škofljica, Dobrava, Pijava Gorica, Ig, Višnja gora, Grosuplje, Novo mesto, Kostanjevica, Št. Jernej, Bela Cerkev, Vrhnika, Polhov Gradec, Horjul, Hotedršica in Kočevje.⁵ Organizacijski štab Slovenskega domobranstva je poslal z dopisom 12. aprila 1944 in glavo "*Organisationsstab für die Aufstellung der Slowenischen Landeswehr beim Höheren SS und Polizeiführer Alpenland*" v "*Aufbaustab der Slowenischen Landeswehr Laibach*" številčno stanje pripadnikov Slovenskega domobranstva po letnicah rojstva. Tako je bilo na dan 15. marca 1944 v Slovenskem domobranstvu skupno 9213 mož. Najstarejši pripadnik je bil rojen leta 1887, najmlajši pa leta 1929; teh je bilo 13. V rokopisni prilogi, konceptu k dokumentu, pa so pripadniki Slovenskega domobranstva razvrščeni tudi glede na vojaški položaj, tako je bilo častnikov 263 (v popravku 265), podčastnikov 930, višjih podčastnikov 528 in domobrancev (vojakov) 7489.⁶

Načela taktičnega delovanja enot slovenskega domobranstva

Teoretična določila delovanja enot Slovenskega domobranstva so bila jeseni 1944 opredeljena v pravilih Načela domobranske taktike, iz katerih so sledili tudi cilji, načini in težišča delovanja enot. V uvodu k načelom domobranske taktike so povzeta osnovna načela splošne taktike, ki so uporabna tudi v gverilskem načinu bojevanja, pri katerem je najpomembnejša iniciativa, ki pa so jo do tedaj imeli partizani, zato so bile domobranskim enotam naložene predvsem ofenzivne, napadalne aktivnosti in izpadi, v kolikor se nahajajo v obrambi. Sledil je poudarek, da je v boju poleg orožja pomembna tudi morala v enotah, ki s pomočjo orožja pomeni nepremagljivost enote. V prvem poglavju je bil predstavljen domobranski nasprotnik, to so bile partizanske enote. Najprej je bila opredeljena njihova formacija, nato pa še pomoč, ki jim jo je nudilo prebivalstvo, na kar morajo biti še

⁴ Prav tam, str. 165.

⁵ Prav tam.

⁶ ARS, AS 1877, fasc. 18, Dopis Organizacijskega štaba SD, št. 2387, 12. 4. 1944.

posebej pozorni. Pri obravnavi partizanske gverilske taktike sta v navodilu posebej poudarjena gibljivost partizanskih enot in njihovo delovanje ponoči in iz zased. Pri tem je bila pomembna predvsem dobra obveščevalna dejavnost domobrantskih enot v odkrivanju le teh. Posebno pomembna je bila ugotovitev, da partizani niso bili zmožni vzdržati močnejših protinapadov, zato so bili izpadi in protinapadi domobrantskih enot nujni in pri tem so morale domobrantske enote medsebojno sodelovati. Nadaljuje se z oceno partizanskih poveljnikov, ki naj ne bi bili posebno dobro usposobljeni in da naj bi bila morala v partizanskih vrstah zaradi nasilnih mobilizacij slaba. Sama domobrantska taktika je bila razdeljena na dve poglavji in to glede na vrsto nasprotnika, proti kateremu se borijo. V boju proti "terencem" je bilo pomembno predvsem obveščevalno in protiobveščevalno delo ter vzpostavljanje lastne obveščevalne mreže v krajih, kjer ni bilo stalnih domobrantskih postojank. Proti partizanskim enotam pa so se morale boriti posadke v stalnih postojankah in taktične enote Slovenskega domobranstva, ki so delovale na širšem območju. Pomen stalnih posadk je bil predvsem v nenehnem odvracanju partizanskih napadov na naselja. Bile so baze na voljo udarnim enotam v času bojev proti partizanom. Pomembna je bila njihova utrjenost in stalen nadzor nad terenom oziroma območjem, ki so ga pokrivali, predvsem s pošiljanjem patrolj in postavljanjem zased. Pomembna je bila dobro organizirana opazovalna in obveščevalna služba, ki je varovala pred nenadnimi napadi partizanov. Posebno pozornost so morali nameniti sodelovanju sosednjih domobrantskih posadk, njihovemu stalnemu stiku ter pomoči ob napadih na postojanke. V nadaljevanju so bili zapisani navodila za postopke pri obrambi postojank in načinov protinapadov oziroma izpadov iz njih. Jurišne enote Slovenskega domobranstva so morale biti stalno v ofenzivnih akcijah, predvsem v napadu. Pri tem so morale izkoristiti napake partizanov in kar se le da usklajeno sodelovati med seboj ter imeti vseskozi pobudo pri dogajanju na bojišču in svoj način boja vsiljevati partizanom. V zaključku pravila, ki je bilo po vsej verjetnosti napisano v jeseni 1944, je poudarjeno, da pomeni zimski čas izredno prednost za domobrantske enote, kar je bilo treba izkoristiti in dokončno poraziti partizansko vojsko.⁷

Na območjih, na katerih je obstajala nevarnost organiziranosti in prisotnosti partizanskih enot, so v nemških okupacijskih enotah in s tem tudi v enotah Slovenskega domobranstva določili izvajanje varnostnih mer, ki so imele namen preprečiti nenaden napad na enote, ustanove in prometno infrastrukturo, zajemale pa so tudi zaščito civilnih ustanov okupacije. Vsaka enota se je morala tako zavedati, da na območju, kjer so delovali partizani, ni bilo popolnoma varnih mest in da se lahko občutek varnosti zelo drago plača. Posebno pozornost so morale enote nameniti strogi kontroli oskrbovanja in ravnanja z materialnimi sredstvi, posebno še z orožjem in strelivom, da ne bi prihajalo do kraj ali skrivne prodaje civilnemu prebivalstvu, prek katerega so se oskrbovali partizani.⁸

Način in postopki obrambe vojaških postojank, ki so izhajali iz splošnih navodil in postopkov o organiziranju obrambe, so bili za posamezna območja podrobneje opredeljeni v bojnih oziroma vojnih načrtih. Glede na situacijo na terenu so morali v Slovenskem domobranstvu zaščititi predvsem ozemlje, ki naj bi

⁷ ARS, AS 1877, fasc. 289, Skripta: Načela domobrantske taktike.

⁸ Petar Kleut: Partizanska taktika in organizacija. Vojno delo, Beograd 1960, str. 96-102.

ga že obvladovali in to na črti Grosuplje - Velike Lašče - Borovnica - Rakek - Rovte - Polhov Gradec - Ježica - Polje. Na tem ozemlju naj bi uničili terensko mrežo partizanov ter zajeli vsakega kurirja, ki bi hotel v Ljubljano ali iz nje. Prav tako pa naj bi to ozemlje služilo kot operativna baza za nadaljnje taktično delo. Na prednje vrste postojank naj bi se v obveščevalnem in taktičnem pogledu naslanjale enote Slovenskega domobranstva, ki bodo izvajale posamezne vojaške operacije, tako da bi jim pred sovražnikom zavarovale zaledje in boke. Ko pa bodo operativne enote "zavzemale del za delom naše lepe Dolenjske", se bodo morale vzpostavljati nove stalne postojanke, ki bodo zavarovale že zavzeto ozemlje in bodo prevzele nalogo postojank prve linije, je bilo zapisano v dopisu Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, ki ga je 21. januarja 1944 posredoval podrejenim enotam.⁹

Z merami zavarovanja posamezne postojanke se je želela istočasno doseči njena zaščita pred sabotažo in pred partizanskim napadom. Da bi se zmanjšalo potrebno število vojakov v postojanki, je bilo treba izvesti niz tehničnih ukrepov, kot so onemogočanje prihoda z žičnimi ovirami, miniranjem, alarmnimi napravami in osvetlitvijo ter izgradnja sistema rovov. Pred njimi je bilo treba v razdalji optimalnega dosega lastnega orožja očistiti zemljišče in s tem ustvariti pregleden in brisan prostor v predelu ovir in pred njimi. Varovanje objekta je z opazovanjem izvajala straža oziroma vse enote, ki so se nahajale v objektu oziroma v postojanki in so se nenehno urile za obrambo objekta. Poleg neposrednega varovanja objekta se je organiziralo tudi zunanje varovanje in to v obliki postavljanja zased v smereh prihoda k objektu, miniranja cest in poti, vzpostavljanja sistema zunanjih obveščevalcev, civilistov, ki so osebno ali z določenim signalom opozarjali na nevarnost. Sistemi opazovanja, patroljiranja in miniranja so se morali čim bolj pogosto menjati, da bi se tako preprečilo odkritje objektov. Moč, sestava in oborožitev enote, ki je bila zadolžena za varovanje objekta oziroma postojanke, je bila odvisna od njegovega pomena in stopnje njegove ogroženosti. Ogroženost pa ni bila odvisna samo od bližine in moči partizanskih enot, ki so bile v okolici, ampak tudi od razporeditve civilnega prebivalstva na njenem območju. Prav tako je na ogroženost vplival položaj postojanke in ugodnosti za njeno obrambo, kakor tudi oddaljenost od večjih postojank ali vojaških garnizij ter možnosti prekinitve zveze z njimi. Posadka izolirane postojanke je morala biti vnaprej dobro oskrbljena s potrebnimi sredstvi za življenje in boj, da bi vzdržala tudi dolgotrajno obleganje ali blokado. Razmestitev posadke, streliva in hrane tako ni smela biti koncentrirana, ampak enakomerno razdeljena in nameščena v utrjenih zgradbah, od katerih so morale na položaje voditi zavarovane poti.¹⁰

Z razliko od urejenosti stalnih postojank, ki so bile v obdobju Vaških straž in Italijanov osredotočene na eno mesto, v njem pa na eno ali dve hiši, ne da bi bile te medsebojno povezane, se je od poveljnika enote Slovenskega domobranstva, ki je organiziral postojanko, zahtevalo, da se mesto oziroma vas uporablja samo kot baza za oskrbo s hrano in strelivom, od koder so se odvažali bolni in ranjeni, kjer je bila telefonska povezava, od koder so hodile patrolje in kjer je bil kraj za počitek. Obramba postojanke je morala biti načrtovana in izvajana prožno, kar je

⁹ ARS, AS 1877, fasc. 17, Dopis OŠ SD, številka 1411 z dne 21. 1. 1944.

¹⁰ Kleut, n.d., str. 96-102.

pomenilo, da je moral poveljnik za območje obrambe določiti vse ozemlje okoli vasi, tako da je dal zgraditi sistem rogov za 2 do 3 strelce, za eno desetino po širini in globini, sistem strojničnih gnezd, sistem oglednikov itd. Dnevni raspored dela je moral biti določen tako, da je dopoldan minimalno moštvo lahko pregledalo ozemlje pred seboj, del je bil v patroljah, ostali pa so počivali. Popoldan naj bi se izvajalo urjenje, predvsem v načinu patroljiranja, nastopnem pohodu, opazovanju, streljanju, javljanju in boju. Posadke so morale biti "*izvežbane kot dobro namazan stroj*". Za boj v nočnem času pa je moral vsak domobranec poznati svojo smer streljanja, vsakemu avtomatskemu orožju pa je moral biti določen pas oziroma prostor delovanja. Obramba je morala biti načrtovana tako, da je bilo treba za osnovnim, trenutnim, izbrati tudi položaj, kamor se mora umakniti. Tako je vsaka desetina morala vedeti, v kateri smeri se bo umaknila in katere rove bo zasedla. Tudi ta položaj je moral biti prej urejen in je s tem onemogočal obkolitev. Samo delovanje v času obrambe pa je moralo biti organizirano tako, da se lahko na rezervni položaj umakne samo del posadke ali avtomatsko orožje, da s tem zvabi sovražnika za seboj, ostali del posadke pa medtem napade sovražnika v bok, ali pa ostane v obrambi in podpira napad. Tako se niso smeli več vezati na hiše in bunkerje, ki so samo "*zbiralci izstrelkov strojnic in bomb*".¹¹

V smernicah za pouk, ki jih je izdal Organizacijski štab Slovenskega domobranstva, je bilo določeno, da morajo poveljniki enot sestaviti urnik dela in usposabljanja po dnevih in urah s poudarkom na urjenju borbenega pouka s posameznikom in desetino, tako da je bil desetar sposoben voditi svojo desetino v vseh primerih in to v zasedi, samostojni in bojni patrolji, patrolji predhodnice in pobočnice in to v napadu in ob umiku. Treba je bilo spremljati vsakega posameznega borca ter ponavljati in popravljati toliko časa, da je "*šlo kot namazano*". Čiščenje orožja je bilo treba združiti z opisom in razstavljanjem, predvsem avtomatskega orožja. Poseben poudarek so morali nameniti tudi branju Pravil službe ter branju in tolmačenju propagandnih antikomunističnih člankov v javnih časnikih ter v revijah *Domobranska misel* in *Za blagor očetnjave*.¹² Vsak poveljnik postojanke naj bi si "*ustvaril svoje terence*", ki so mu dajali obveščevalne podatke. Okoli svoje postojanke je moral odstraniti (očistiti) vse "*nesigurne elemente*", stopiti v zvezo s sosednjimi poveljniki ter organizirati hajko v medprostoru. Tako bo "*svet čist, vendar se lahko priklatijo tolovajske patrole v njega. Njihovo odkrivanje in pravočasno obveščanje poveljnika, to je naloga naših terencev*".¹³

Izkušnje pri obrambi vojaških postojank in posameznih naselij so v Štabu za vodstvo borbe proti partizanom oblikovali v posebna navodila, ki so jih posredovali enotam Slovenskega domobranstva. Tako "*borba za kraje zahteva gibčno, zvijač polno vodstvo. Pri borbi za hišne bloke, ulice ali vrtove, ki valovi sem ter tja, odloča poln domišljije posamezni borec. Zvijača, prevara in posnemanje indijanskega obnašanja vodijo prej do cilja, kakor borba po suhih načelih in pravilih. S tem mora računati že priprava in tudi pri vežbanju alarmnih enot se je treba na to*

¹¹ ARS, AS 1877, fasc. 17, Dopis OŠ SD, št. 1411 z dne 21. 1. 1944, Situacija pri tolovajih, III. del.

¹² ARS, AS 1877, fasc. 17, Povelje OŠ SD, zaupna št. 3701 z dne 15. 6. 1945.

¹³ ARS, AS 1877, fasc. 17, Dopis OŠ SD, št. 1411 z dne 21. 1. 1944, Situacija pri tolovajih, III. del.

ozirat. Knjige Karla Maya so se kot čtivo pri vežbanju izkazale".¹⁴ Ugotovitev iz zadnjega stavka je skrajno nenavadna, saj so poveljniki Slovenskega domobranstva na vseh ravneh ves čas poudarjali pomembnost strokovnosti pri svojem delu in dosledno upoštevanje vojaških pravil, ki so v ta namen opredeljevala točno določene postopke.

Ob prihodu v naselje je poveljnik domobranske enote izdal prebivalstvu poseben razglas - Opozorilo, ki je bilo sestavljeno iz vzpodbud in obljub ter groženj in prepovedi. V uvodu je bilo zapisano, da je v naselje prispela domobranska vojska z namenom, da ohrani to, kar je še ostalo od njihovega premoženja in kar partizani niso uničili. Ta vojska, ki jo je *"poklicala trpeča domovina, ki je sestavljena iz najboljših sinov slovenske zemlje, je prišla za orožje in je pripravljena do zadnje kaplje krvi vztrajati v pravični borbi proti satanskemu komunizmu, ki se je žal s pomočjo mnogih med vami razpasel tudi po vašem okolišu"*. Namen in dobra volja domobranske vojske je bil zatreti komunizem in tako obvarovati *"slovenskemu človeku njegovo, z znojem priboreno imetje"*, zato bo brezobzirno postopala proti vsakomur, ki bo oviral njen pohod in bodisi z besedami ali dejanji škodoval njenemu ugledu ter jo pri tem delu oviral. Nato so bila prebivalstvu odrejena posebna navodila, k so jih morali natančno upoštevati: policijska ura je trajala od 20.00 do 05.30 ure, v tem času ni smel biti noben civilist *"bodisi moški ali ženska ter brez izjeme na starost"*, zunaj svojega stanovanja, proti vsakomur, ki ga bo straža zalotila zunaj stanovanja, se bo najstrožje ukrepalo; vsa okna in izhodi so morali biti zatemnjeni tako, da *"ne bo uhajal na prosto niti žarek svetlobe"*; določene ceste in poti so bile zaprte za civilne osebe, za gibanje po njih pa so morali imeti posebno dovoljenje domobranskega poveljnika; kogar koli so zalotili, da je prenašal pošto iz kraja v kraj, oziroma je bil v kakršni koli zvezi s partizani, so kaznovali; kdor je imel kakršnokoli orožje ali predmete, ki so pripadali bivši jugoslovanski ali italijanski vojski, jih je moral oddati v poveljstvo čete v roku 24 ur. Na koncu opozorila je še dodano, da *"kdor se moji naredbi ne bi pokoraval, bo občutil vso težo kazni, ki mi je dovoljena. Zavedajte se torej vsi, da smo mi domobranci prišli v vaše kraje z namenom, da vas varujemo, ne pa zato, da bi vam delali kako krivico. Zato pa zahtevam od vsakogar, da točno izpolnjuje moja povelja in vsakomur obljubljam, da se mu ne bo nič hudega zgodilo, ako ne bo sam kriv."*¹⁵

Ob prihodih domobranske vojske v posamezna naselja pa je med poveljniki domobranskih posadk in predstavniki civilnih oblasti prihajalo do sporov o pristojnosti, ki so zavirali normalizacijo razmer v pokrajini. Zato je šef pokrajinske uprave Leon Rupnik poslal dopis Organizacijskemu štabu Slovenskega domobranstva z namenom, da posreduje ustrezna navodila podrejenim poveljnikom, naj v bodoče ne povzročajo konfliktov s civilnimi upravnimi funkcionarji in ne posegajo v njihove uradne posle. V nasprotnem bo v vsakem konkretnem primeru prisiljen, da uporabi odločne ukrepe, ki so potrebni za zaščito njemu podrejenega upravnega aparata. V dopisu je zapisal, da je Slovensko domobranstvo vojaška obožena sila, podrejena in za svoje delo odgovorna svojemu poveljniku. Civilna

¹⁴ ARS, AS 1877, fasc.43, Dopis poveljnika II. bataljona Slovenskega domobranstva poveljniku težke čete, št. zaupno 604 z dne 18. 12. 1944.

¹⁵ ARS, AS 1877, fasc. 54, Opozorilo poveljnika, nadporočnika Franja Oblaka ob prihodu njegove enote v Tržišče na Veliko noč 1944.

upravna oblast pa je izvrševala svoje naloge na osnovi obstoječih zakonov in veljavnih predpisov, v zadevah svobodne presoje pa po usmeritvah predsednika pokrajinske uprave, kateremu so tudi odgovarjali za svoje delo. Meja med obema upravnima področjema naj bi bila tako jasna, da so bili pri obojestranski dobri volji vsakršni spori nepotrebni. V določenem primeru je lahko poveljnik domobranske enote zahteval, da predstojnik tamkajšnjega krajevnega upravnega urada, župan ali okrajni glavar, izvede določene upravne ukrepe, ki so bili v interesu varnosti in zaščite države, vendar takšne zahteve niso smele opravičevati samostojnega ukrepanja in prisvajanja pristojnosti, ki mu niso pripadala. Taka neso-glasja naj bi se odpravljala z lojalnim in iskrenim razgovorom ter naj ne bi vodila v nepotrebne spore in konflikte, ki so uničevali ugled tako domobranstvu kot civilni upravi. Samo v krajih, ki so bili šele pred kratkim zasedeni in kjer še ni bila vzpostavljena civilna uprava, so lahko poveljniki domobranskih enot opravljali tudi civilne upravne posle, ki pa so jih morali, takoj ko je bilo mogoče, oziroma ko so civilni upravni organi prevzeli posle, predati le tem. Podpolkovnik Krener je dopis dostavil poveljnikom vseh domobranskih enot z opombo, da naj se v bodoče ne vmešavajo v nadležnosti upravne oblasti, v kolikor do tega niso upravičeni, ker v posameznem kraju še ni vzpostavljene civilne oblasti.¹⁶

Poseben problem je za poveljujoče častnike v postojankah in njihove nadrejene predstavljala kontrola odsotnosti iz posameznih postojank. Poveljnik Organizacijskega štaba je podrejene poveljnike pogosto opozarjal na to, da so dopusti v enotah Slovenskega domobranstva prepovedani in da naj preprečijo pošiljanje prošenj, ki jih njihovi podrejene pošiljajo Organizacijskemu štabu in katerih razlogi so "*čisto malenkostni*". Prav tako je pozval poveljnike, naj razložijo prosilcem, da "*sedaj niso časi za dopuste*" in da dopustov ne bodo odobraval, posebno ne tistih, pri katerih so morali prosilci potovati prek nemškega ozemlja, pri katerih je "*posebno velika težava, da se dobi dovoljenje nemških oblasti*".¹⁷ Poveljnik "*Einsatzgruppe Schumacher, Hauptmann der Schutzpolizei und Führer der Einsatzgruppe*", stotnik Schumacher, pa je ponovno opozoril poveljnike posameznih postojank Slovenskega domobranstva, da brez njegovega dovoljenja ne smejo zapustiti postojanke, saj je "*jasno, da se moram jaz zanesti vsaj na oficirje*".¹⁸ Z namenom, da se na osnovi celovitega pregleda poteka "*borb in prask z banditskimi tolpami*" v Organizacijskem štabu Slovenskega domobranstva izdajo pozitivna povelja in navodila za nadaljnje delovanje posamezne bojne skupine oziroma enote, so morale le te v štab pošiljati natančno poročilo oziroma relacijo o poteku in rezultatu bojev. V zapovedi številka 1422 z dne 21. januarja 1944 je bilo posebej poudarjeno, da je relacija zgodovinski dokument, tako da mora vsebovati samo točne podatke, za kar je odgovoren poveljnik, ki je enoti poveljeval v času spopada in ki je poročilo sestavil in podpisal. Zapoved je bila poslana poveljnikoma 1. in 2. bojne skupine, ki sta ga morala obrazložiti podrejenim poveljnikom čet in vodov, poveljnik Šolske skupine in poveljniki tečajev pa slušateljem. Poročilo je moralo

¹⁶ ARS, AS 1877, fasc. 292, Dopis OŠ SD enotam Slovenskega domobranstva, Ljubljana, zaupna št. 3989 z dne 3. 7. 1944.

¹⁷ ARS, AS 1877, fasc. 16, Naredba št. 18, poveljnika OŠ SD za 6. maj 1944, točka V - Prepoved dopustov.

¹⁸ ARS, AS 1877, fasc. 43, Dopis poveljnika Einsatzgruppe Schumacher vsem edinicam, Na položaju, 28. 8. 1944.

vsebovati naslednje podatke: 1. Opis položaja - bojišča s skico zemljišča z vrisanim razporedom svojih in sovražnikovih moči; 2. Izdana povelja; 3. Čas poteka boja; 4. Način in potek boja po fazah; 5. Konec bojev in rezultat; 6. Izgube v moštvu in materialu, lastne in sovražnikove, če je možno poimensko; 7. Osebe, ki so se v boju osebno izkazale; 8. Potrošnja streliva po vrsti in kalibru orožja in 9. Zapolnjeno orožje, strelivo in material.¹⁹

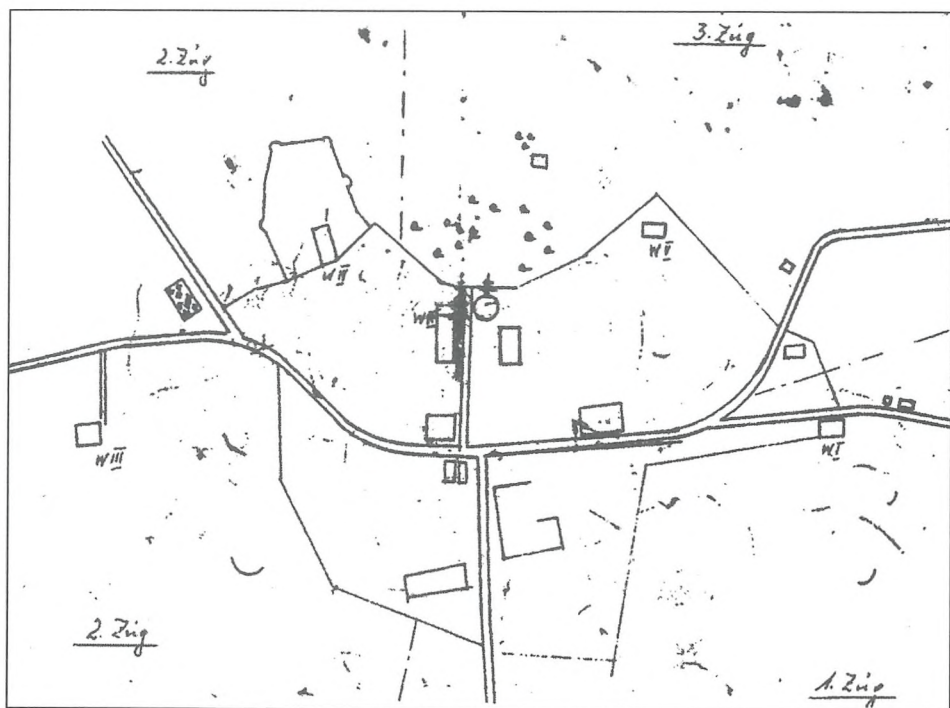
Primer obrambe vojaške postojanke Slovenskega domobranstva Velike Lašče

Iz izbranega primera obrambe postojanke Velike Lašče je razvidna vsa kompleksnost obrambe posamezne domobranske postojanke. V primeru obrambe Velikih Lašč je nemški nadporočnik in področni poveljnik 30. novembra 1943 izdal zaupni "*Kampfplan für die Verteidigung von Gross - Laschitz*" oziroma "*Vojni načrt za branitev Velikih Lašč*", v katerem v nemščini (tipkopis) s slovenskim prevodom (rokopis) s skico podrobneje opredeljuje obrambo naselja.²⁰ V splošnem orisu situacije je v načrtu zapisano, da so na ozemlju Velikih Lašč ustanovili slovensko "*deželno brambo*", katere namen je bil 'pomirjanje' tega ozemlja in katere sedež komande se je nahajal v Velikih Laščah. V naselju je bilo tudi taborišče za vojake ter mesto za oskrbo, oborožitev in strelivo. Da bi zavarovali naselje, so naredili okoli kraja "*branilno napravo*", katero je varovala 1. četa pod vodstvom nadporočnika Capudra. Prvi vod pod vodstvom poročnika Doganoca je z eno skupino zasedel prvo oporišče na južnem izhodu, z drugo pa oporišče na zahodnem izhodu iz naselja. Med oporiščema so se nahajala posamezna utrjena "*branišča*", ki so jih zasedli v primeru alarma. Drugi vod pod vodstvom narednika Gorjupa je zasedel tretje in četrto oporišče na severnem oziroma vzhodnem izhodu iz naselja. 3. vod pod vodstvom narednika Lovšina pa je z dvema skupinama zasedel oporišče številka pet. Dve skupini tega voda sta bivali v vojašnici pri cerkvi z nalogo varovati ozemlje med četrtem in petim oporiščem, dokler niso zgradili bunkerja vzhodno od gozda. Poveljniki vodov so svojim podrejenim podrobneje določili mesta in naloge za obrambo posameznega oporišča. V posameznem oporišču so uredili stražarsko in patroljno službo. Podnevi je med 8. in 17. uro pred vsakim oporiščem po en stražar nadziral promet z vprežno živino in civilnih oseb ter sumljive osebe in osebe z napačnimi izkaznicami zadržal oziroma o tem javil na poveljstvo straže. Med 17. popoldan in 8. uro zjutraj je bila straža in patroljna služba podvojena, promet pa prepovedan. Stražarji se ponoči med seboj niso smeli "*zabavati*", saj so s tem zmanjševali pozornost, prav tako ni bilo dovoljeno kaditi, se greti in postajati v oporiščih. Med oporišči sta stalno delovali dve patrolji, ki sta morali biti v stalnem stiku ter se med seboj obveščati. Straža se je menjavala na dve uri. V času počitka se stražarji niso smeli sleči, orožje pa je moralo biti stalno pripravljeno za uporabo. V prostem času, ko moštvo ni bilo na straži, so morali poveljniki organizirati usposabljanje, predvsem v poznavanju in rabi orožja. Vsa oporišča so bila zgrajena in urejena kot stanovanjski prostori za posadko. Vojaki in podvodniki (vodje skupin, poveljniki straže) so lahko zapustili oporišče samo

¹⁹ ARS, AS 1877, fasc. 17, Zapoved OŠ SD poveljniku 15. čete, št. 1422 z dne 21. 1. 1944, dostavljeno poveljnikoma 1. bojne skupine (15 izvodov) in 2. bojne skupine (6 izvodov).

²⁰ ARS, AS 1877, fasc. 292, *Kampfplan für die Verteidigung von Gross - Laschitz*.

podnevi in še to le z dovoljenjem nadrejenega ter brez orožja. Nedelja dopoldne pa je bila prosta za obisk maše. V načrtu je bilo posebej opredeljeno alarmiranje. Tako so morali *"vsak čas računati na napad banditov na Velike Lašče"* in so jih morali braniti do *"zadnjega metka"*. V primeru, ko je patrulja ali straža jasno prepoznala sovražnika ali izvedela zanj, je morala alarmirati posadko tako, da je odvrгла ročne bombe. Podvodje in moštvo so morali z orožjem po najkrajši poti zasesti alarmne prostore oziroma oporišča in bojna mesta med oporišči. Streljati pa so smeli le takrat, ko so jasno prepoznali sovražnika ter to sporočili poveljstvu. Vodniki so bili odgovorni za pravilnost vojskovanja ter za to, da nihče ni zapustil položaja. Vsak vojak je moral poznati znak za alarmiranje ter svoje mesto v času alarma, zato je bilo potrebno predhodno urjenje postopkov v primeru alarma. Rezervo v primeru napada je predstavljal tretji vod druge čete, ki ga je aktiviral poveljnik čete, ki je lahko kot rezervo uporabil tudi iz *"delavske komande"*, v kateri so bili kaznovani ali nezanesljivi domobranski vojaki, pa tudi na silo mobilizirani, predvsem starejši moški.²¹

Skica obrambe Velikih Lašč²²

²¹ Prav tam.

²² ARS, AS 1877, fasc. 292.

O stanju na svojem območju odgovornosti so poveljniki Slovenskega domobranstva poročali svojim nadrejenim. Tako je poveljnik posadke Velike Lašče že dan potem, ko je bilo izdano povelje, načrt za obrambo Velikih Lašč, poročal načelniku Organizacijskega štaba domobranske vojske (pod)polkovniku Ernestu Peterlinu. V začetku poročila je zapisano gibanje nasprotnika, tako so se 29. novembra v okolici Roba v smeri Mokerc pojavile močnejše skupine partizanov, ki so se umaknile izpred Grahova. Prav tako pa so bile opažene močnejše skupine partizanov v okolici Ambrusa, ki so delovale v smeri proti Grosuplju, večje skupine pa so bile opažene v okolici Travnne gore. Naslednji dan sta dva voda druge velikolaške čete odšla na Turjak ter na poti pregnala partizane, ki so postavili zasede proti Pijavi Gorici in Šentjurju, ter ropala vozove, namenjene v Ljubljano. V noči na 1. december pa je v Ribnici močna partizanska skupina izvajala mobilizacijo, ker so bili doma samo starejši moški, so se le ti umaknili v Velike Lašče.²³ Tako je moral poveljnik po odhodu posadke na Turjak, skupaj z nemškim oficirjem, razporediti četo na novih položajih in organizirati nov razpored obrambe. V poročilu je ugotavljal, da jim primanjkuje primerne oborožitve, predvsem puškomitraljezov, lahkih minometov ter streliva za puško Mauser, saj je moral dati nekaj te oborožitve vodoma, ki sta odšla na Turjak. Moštvo, ki ga je pripeljal iz Ljubljane, pa je bilo neizurjeno, saj večini niso bili vojaki in tudi niso služili v Vaških stražah. V času nemške ofenzive so bili nasilno mobilizirani in so se hoteli čim prej vrniti na svoje domove. Zaradi tega je prosil, da se mu iz Ljubljane pošlje vsaj 50 izurjenih vojakov, saj v nasprotnem ne bo mogel zagotoviti, da bo lahko obdržal položaje, za katere je bil odgovoren. Moralo v moštvo je ocenjeval kot razmeroma dobro, vendar še niso prejeli plač. Delavski vod, ki je bil sestavljen iz 55 starejših moških, pa je bil poveljniku v nadlego, zato je predlagal, da ga prevzame občina. Prav tako so na občini pripravljali spiske za izvedbo mobilizacije vseh za orožje sposobnih moških, ki naj bi jo izvedli v 10 dneh. V nadaljevanju je zahteval, da Grosupeljska četa čim prej zasede svoje mesto, tako da si bodo zagotovili kritje hrbta in povezavo z Ljubljano, njihov izgovor (Grosupeljske čete), da se v bližini Grosuplja zbirajo tri partizanske brigade, pa je bil "iz trte zvit".

Nemška posadka "*niti ni preveč*" posegala v pristojnosti domobranskega poveljnika in se je zelo trudila za boljšo organizacijo domobranstva. Nato je še enkrat zaprosil, da se mu dodeli orožje, ki mu pripada ter 50 izurjenih vojakov, ker bo lahko le tako organiziral dobro obrambo in začel s čiščenjem terena v bližnji okolici. Prav tako pa je želel, da se mu dostavlja stanje o partizanih v Sloveniji, ker bi mu poznavanje splošnega položaja olajšalo izvedbo akcij na območju, za katerega je odgovoren.²⁴

O položaju v postojanki Velike Lašče je podpolkovniku, iz pisma je mogoče razbrati, da Krenerju, 19. januarja 1944 pisal stotnik Pavlovčič. "*Zadnji dnevi so bili pri nas precej vroči. Teh band se podi tukaj okoli, da človek ne bi mogel verjeti. V. Lašče so jim trn v peti. Prepredeno poskušajo na vse načine, da nas uničijo. Grabne kopljemo kar ponoči, ker sedaj fantje vidijo, da (je) treba lesti samo v zemljo. Ponoči je vse zunaj na položajih, a po dnevi patrole. Uničuje se ta zalega, ali je ni konec. Sedaj pobirajo ženske, ki jim morajo prekopavati ceste in delati*

²³ Prav tam.

²⁴ ARS, AS 1877, fasc. 291, Raport komandirja veliko laške čete načelniku organizacijskega štaba domobranske vojske polkovniku Peterlinu, 1. 12. 1943.

prepreke. Izgube imajo velike, ali ne morem razumeti še vedno rinejo naprej. /.../ Imajo točne podatke, kje so štabovi, ker so nas posebno obdelavali. Nemški štab je v župništvu, naš pa v gospodarski zadrugi. Okoli 2. ure po noči bil sem pri nem. komandantu zunaj, pa smo se morali umakniti, ker so mine padale okoli nas. /.../ Moštvo se drži dobro, samo je premalo izvežbano v borbeni obuki in rukovanju avtomatskim orožjem. Ne zna upotrebiti kritja. Zato so tudi naše izgube do sedaj precej velike. Do sedaj od treh čet mi je vrženo iz stroja 36 mož, od katerih mrtvi 4. Potrebna bi bila popuna. /.../ Kaj nimate nič aktivnih častnikov. S g. nadporočnikom Železnikom gre precej težko. Včeraj se je vjel da nima municije, pa je rekel da bo zvil četo v kolono in odmaširal v Ljubljano na blok. No potem je prišlo nekaj municije z avijonom. /.../ Sicer pa sem predvzel, da se gleda na vsak metak, ki se ispalil in to samo za potrebo. Pri tem napadu se res ni moglo. Saj Nemci so ispalili iz jedne strojnice 10.000 metkov, potem si pa morate misliti kakšen direndaj je to bil".²⁵

Da se pripravlja večji napad partizanov na Velike Lašče so v Slovenskem domobranstvu zaznavali že od 25. februarja 1944, ko sta bila aretirana tesar Janez Dobravec in njegova žena Marija, "znana terenca iz Ribniške okolice", ki naj bi vohunila v Velikih Laščah, ter domnevna partizanska kurirka Justina Drobnič iz Pijave Gorice. V vaseh v okolici Velikih Lašč pa je bilo opaziti večje koncentracije partizanskih enot. Ljubljanska brigada se je, po poročilih domobrantskih obveščevalcev, nahajala v vasi Hrustovo, v vas Velike Poljane pa je tega dne prišla 18. brigada in "pripovedujejo, da pride še neka tretja brigada in da bodo potem skupno napadli Velike Lašče". Zvečer je, po pripovedovanju ljudi, okoli 100 partizanov odšlo prekopavat cesto od Ortneka do Žlebiča, na območju Velike Poljane pa je v bila v zasedi 18. brigada, ki je nameravala napasti avtomobilsko kolono. Proti njim je krenila patrolja, sestavljena iz oddelkov domobranstva in nemške vojske ter jih začela obstreljevati. Poročila, ki so prihajala v obveščevalni center številka 8 v Velikih Laščah, so opozarjala na večje koncentracije partizanov v okolici in na njihovo približevanje naselju ter obkoljevanje s treh strani in sicer: 1 - Velika Slevnica - Mala Slevnica - Medvejek - Kožarje - Prilesje; 2 - Srebotnik ter vzdolž železniške proge do železniške postaje; 3 - od Roba prek Prhajeve in Ulake.²⁶

27. februarja okoli 20. ure so partizani na južnem sektorju napadli Velike Lašče. Iz položajev na Škrlavci, Dvorski vasi in Ulaki so izstrelili okoli 180 min iz težkih minometov, ki pa so padale večinoma 80 - 150 metrov zunaj obrambnega položaja. Od 1. do 5.30 ure je na tem sektorju napadala partizanska pehota, ki pa se zaradi močnega strojničnega ognja ni mogla približati položajem. Ob 21. uri so partizani z minometnim ognjem z Ulake napadli severni del postojanke, ob 23. uri pa je napadla pehota, ki so jo odbili šele ob posredovanju rezervnih enot. Nato se je ponovno začelo minometno obstreljevanje in ob 3. uri spet napad pehote; bila sta odbita, nato pa je sledil napad z minometi in ob 5. uri, ob megli, še napad pehote, vendar brez uspeha. Ob 2. uri je partizanska pehota napadla tudi položaj na vzhodu postojanke, vendar je bil napad po kratkem boju odbit. Položaj Sv. Roka so partizani samo obstreljevali, s pehoto pa ga niso napadli. Drugače pa je

²⁵ ARS, AS 1877, fasc. 26, Poročilo mlajšega stotnika Pavlovčiča, na položaju (Velike Lašče), 19. 1. 1944, naslovljenega na gospod podpolkovnik (verjetno Krener).

²⁶ ARS, AS 1877, fasc. 26, Poročilo o dogodkih pri posadki Velike Lašče (obveščevalni center št. 8) od 25. februarja do 8. marca 1944, Ljubljana, 15. 3. 1944.

bilo s posadko pri Zdenski vasi, ki so jo pričeli napadati ob 18.30 uri in so po obstreljevanju iz težkih minometov in treh topov začeli s pehotnim jurišem. Pri tem sta branilcem nudila veliko pomoč tank in protitankovski top nemške policije, ki sta posredovala na tistih sektorjih obrambe, kjer je bil napad najmočnejši. Partizanske enote so napadale vso noč, izstrelile okoli 500 topovskih granat in prav toliko min iz težkih minometov ter popolnoma porušile jugovzhodni del vasi, v katerem so bili nastanjeni nemški policisti.²⁷

28. februarja podnevi so se partizani na položajih okoli Velikih Lašč pripravljali na ponovni napad, ki so ga pričeli ob 18. uri z obstreljevanjem zahodnega in južnega obrambnega položaja. Ob 20.30 uri je napadla pehota, ki se je na južnem odseku uspela približati položajem na 100 metrov, vendar so se morali ob 6.30 uri umakniti. Na severnem sektorju so partizani začeli s pehotnim napadom ob 1. uri, kjer jim je ob pomoči šestih strojnic uspelo prodreti do žice, vendar so bili odbiti. *"Na njihovo pozivanje k predaji in klice k jurišu so naši vojaki odgovarjali s petjem domobranskih pesmi."* Po obstreljevanju so okoli polnoči partizani s smeri Srobotnik napadli naselje Sv. Rok in se po neuspehu umaknili proti Jazbini ter nato ponovno pričeli obstreljevati Sv. Rok. Okoli 17. ure pa se je pričel ponovni napad na Zdensko vas s točnimi topniškimi zadetki na položaje pri naselju Sv. Anton, kjer so bili z več neposrednimi zadetki popolnoma uničeni bunkerji in cerkev, okoli katere so bili postavljeni. Poveljnik voda Slovenskega domobranstva je zaradi uničenih bunkerjev, porabljenega streliva za lahki in težki minomet ter zaradi vedno hujšega topniškega obstreljevanja in pritiska partizanske pehote odredil umik na položaje v Zdensko vas. Nemški poveljnik Zdenske vasi je zaprosil za topniško podporo iz Velikih Lašč, vendar je zaradi hkratnega napada in pomanjkanja streliva ni dobil, prav tako pa je bila zadržana pomoč iz Ljubljane. S padcem Sv. Antona se je partizanski napad osredotočil na bunker pri železniški postaji in poskušal razdeliti položaj obrambe na dvoje. Tako branilci niso več zdržali pritiska in nemški poveljnik je ob 20.30 uri odredil umik iz Zdenske vasi. Izpad posadke iz Zdenske vasi sta podpirala tank in protitankovski top. V Velike Lašče se je prebilo 84 domobrancev, ostali del domobranske čete in nemške posadke pa se je prebil v Grosuplje.²⁸

29. februarja se je s topništvo in težkimi minometri s smeri Rašica (težki top kalibra 100 mm), Hlebče (havbica 100 mm in protitankovski top) in gozd nad Retjami (protitankovski top), ponovno pričelo obstreljevanje Velikih Lašč. Izstrelki so padali predvsem na položaj pri Sv. Roku, *"nekaj izstrelkov je bilo sijajno merjenih"* in so padli v neposredno okolico Velikih Lašč. Ob 0.30 uri se je ob topniški, minometni in strojnični podpori ter ob vzklikih *"Juriš"* in *"Predajte se kurbe bele"* pričel napad partizanske pehote, ki je *"presegal oba prejšnja napada"*. Napadi so se iz vseh smeri vrstili do 6. ure, pri tem so napadalci prodrli do žičnih ovir, vendar so se morali umakniti. Tudi napadi, ki so se nadaljevali ob 23. uri, niso bili uspešni, ob prihodu pomoči iz Ljubljane, pa so se partizani umaknili iz bližine Velikih Lašč v smeri naselja Sv. Gregor.²⁹

²⁷ Prav tam.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Prav tam.

Načela delovanja partizanske vojske

Strateško načelo vsake, ali vsaj večine, delovanja partizanskih enot so bili: nujnost stalne aktivnosti in pobude ter visoka stopnja dinamičnosti delovanja vsake enote in gibanja v celoti. Ob začetku organizacije gibanja predvsem zaradi obstoječega razmerja sil oziroma številčne in tehnične podrejenosti nasprotniku, ki pa se je ohranjala tudi ob razvoju partizanskih enot, s tem da so se izogibali frontalnim spopadom ter vsilili boj z nasprotnikom na tistih mestih, kjer je bil slab, oziroma kjer so bili pogoji za delovanje zanj neugodni. Drugo strateško načelo, ki se je izoblikovalo skozi teorijo in prakso razvoja partizanskega načina bojevanja, je bilo čim hitrejšo ustanavljanje in krepitev partizanskih oboroženih enot z različnimi nalogami, saj je bila, v nasprotnem primeru, zaradi izgube udarne moči in vitalnosti nevarnost, da bi jih razbili in uničili, zelo velika. S tem pa, ko se je število bojnih enot večalo in se je izboljševala njihova oborožitev ter so se skozi boj pridobivale bojne izkušnje, je partizanska vojska pridobivala vedno večjo moč in tako je oborožen boj prerasel v vojno širokih razsežnosti. Partizanska taktika oziroma partizanski način vojskovanja je temeljil na: stalni borbeni aktivnosti enot, tako da je bil napad osnovni način boja; na neprekinjenem premiku; na delovanju ponoči; doseganju presenečenj s prepadi, zasedami, infiltracijami, diverzijami; na tajnih, prikritih pohodih; na delovanju v vseh terenskih in vremenskih pogojih. S tako širokim razponom pogojev in z izvirstvijo v realizaciji je predstavljala partizanska taktika v bistvu antitezo klasičnim vojnim pravilom. Posamezna taktična načela se med posameznimi partizanskimi gibanji sicer razlikujejo, vendar so vsem skupna izvirstnost, smelost, hitrost delovanja, silovitost udara, spretno približevanje in umikanje ter pogum starešin in borcev.³⁰ Tako se je morala vojska, ki je uporabljala partizansko taktiko, držati naslednjih načel: vztrajati v boju na določenem odseku, le če je imela izglede za uspeh; na vsak način preprečiti večji poraz; izogibati se akcijam za vsako ceno; bojevati se tako, da nasprotniku zagreni okupacijo in jo napravi zanj negospodarno; čimprej razviti svojo bojno moč na tako raven, da lahko sama ali s pomočjo zaveznikov prežene ali premaga nasprotnika.³¹

Osnovni element partizanske taktike, kot je med drugim v analizi nemške ofenzive od 21. oktobra do 20. novembra 1943 zapisal polkovnik Karol Marčič, dopisni član Znanstvene sekcije Glavnega štaba NOV in POS "*svoje opazovanje, v globoki veri*", da "*če gledamo na delovanje naše vojske v tem času s kritičnimi očmi in skušamo popraviti vse, kar je bilo slabega in usposobimo tako našo vojsko do čim višje stopnje*", je bil hiter manever in čim večja gibljivost enot, zato je morala biti formacija in razpored partizanskih enot v času premika in boja takšna, da je omogočala kar najbolj učinkovito poveljevanje enotam na vseh ravneh.³²

Ofenzivnost je bila tako osnova delovanja partizanskih enot. Partizanske enote so izvajale napade na osnovi ukaza nadrejenih poveljstev oziroma na osnovi lastne pobude, ki pa je morala biti v skladu z načrti nadrejenega poveljstva. V napad se je najpogosteje prešlo s včasih tudi dolgotrajnega pohoda, brez zadrževanja na

³⁰ Vojna enciklopedija, knjiga 6. Beograd 1973, str. 588 in 589.

³¹ Lado Ambrožič-Novljan: Petnajsta divizija. Ljubljana 1983, str. 539.

³² ARS, AS 1851 (fond Glavni štab NOV in POS), fasc. 116, Poročilo polkovnika Karola Marčiča, 5. 5. 1944.

izhodiščnem položaju in brez priprav vsakega izmed delov bojnega razporeda. Izvajal se je v enem razporedu, s tem da se je na najbolj občutljivi smeri napada ponavadi določila manjša rezerva, ki pa je stopila v boj že v začetku spopada. Poleg hitrosti in silovitosti napada so se izvajale tudi mere zaščite pred nasprotnikovo intervencijo z drugimi silami, letalstvom in oklepnimi enotami. Napad se je izvajal na kratkih razdaljah, z nenadnim in kratkim ognjenim udarom iz vse razpoložljive oborožitve, hitrim premikom in jurišem. Premoč, ki so jo dosegli na mestu koncentričnega napada, so nato izkoristili za razširitev uspeha na druge dele bojišča. Če pa se je med napadom izkazalo, da je nasprotnik močnejši, kot se je pričakovalo ob načrtovanju napada ali da so pri načrtovanju napačno ocenili kakšen drug element situacije, oziroma se je ta spremenil v času poteka napada in da je bil zato hiter in odločen uspeh onemogočen, je moral poveljujoči brez omahovanja prekiniti napad in umakniti enote iz dosega nasprotnikovega ognja. Takšen napad so podaljšali samo v primeru, ko je bil objekt napada izjemno pomemben in so obstajale realne možnosti za njegov uspeh brez prevelikih žrtev. Napade so izvajali najpogosteje ponoči. Na številčno slabšega, za boj nepripravljenega ter na neutrjenega nasprotnika pa so se napadi izvajali tudi podnevi, predvsem iz zased, kar je nasprotnika prisililo k stalni budnosti in k stalnemu pričakovanju napada, kar ga je fizično in psihično utrujalo. Objekti partizanskih napadov so bili: slabše zaščiteni objekti nasprotnikove uprave, sredstva zvez, komunikacije in prometna infrastruktura, skladišča, podjetja in tovarne, nasprotnikovi štabi in poveljstva ter enote na odprtem prostoru ter v postojankah in taborih. Pri napadu na najbolj občutljive in pomembnejše objekte so bile odločilne, tako taktične prednosti kot pomen objekta. Na splošno pa so se držali pravila, da je bolje uspešno napasti večje število pomembnih manjših objektov, kot izvesti manjše število večjih akcij, pri katerih ni bilo mogoče pričakovati uspeha, ampak je bilo možno računati z velikimi izgubami.³³

V polmesečnih Vojnih poročilih so partizanska poveljstva povzemala boje partizanskih enot v boju z nasprotnikom. Tako so se enote VII. korpusa v času od 10. do 27. aprila 1944 bojevale z nasprotnikom v "*utrjenih postojankah in na odprtih položajih*" na območju Ljubljana - Trst ter Ljubljana - Ribnica. Nasprotnik se je namestil v postojankah, ki so bile utrjene z žico, bunkerji, rovi in minskimi polji. Pri izpadih iz postojank pa je uporabljal motorizirane enote. V tem času so partizanske enote uničile postojanki Zagozd in Ig ter uspešno napadale nasprotnikove kolone, ki so ob podpori tankov in oklepnih vozil poskušale oskrbeti izolirani postojanki v Ribnici in Kočevju. Posebno uspešni so bili napadi na železniški progi Ljubljana - Trst in Ljubljana - Grosuplje, ki je bila s presledki stalno porušena in to predvsem na odsekih Borovnica - Rakek, Rakek - Postojna in Št. Peter - Divača.³⁴

³³ Kleut, n.d., str. 136; Fabijan Trgo: Organizacija i upotreba oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije 1941-1945. Vojnoistorijski glasnik, Beograd, 1981, št. 2, str. 29; Vojislav Subotić: Partizanska taktika u narodnooslobodilačkom ratu. Vojnoistorijski glasnik, Beograd, 1981, št. 1, str. 29; Vojislav Subotić: Kretanje i odmaranje taktičkih jedinica u narodnooslobodilačkom ratu. Vojnoistorijski glasnik, Beograd, 1982, str. 33.

³⁴ ARS, AS 1851, fasc. 21, Vojno poročilo VII. korpusa NOV in POJ za dobo od 10. 4. do 27. 4. 1944, št. 309, z dne 29. 4. 1944.

Primer napada partizanov na postojanko Slovenskega domobranstva Velike Lašče in Zdenska vas

Cilj akcije v Zdenski vasi in Velikih Laščah je bil preprečiti nasprotniku popraviljanje proge Grosuplje - Kočevje in se s tem globoko zarezati v partizansko osvobojeno ozemlje in vezati partizanske enote na progo. Načrt za napad in uničenje postojank v Zdenski vasi in Velikih Laščah je bil široko zasnovan in je predvideval tudi likvidacijo postojank v Škofljici in Grosupljem, demonstrativni napad na Kočevje, Novo mesto in Kostanjevico, rušenje železniške proge Ljubljana - Rakek - Trst ter rušenje in miniranje cest Ljubljana - Grosuplje - Velike Lašče. Načrt je bil ocenjen kot realen in izvedljiv, predvsem zaradi tega, ker so partizani razpolagali z obveščevalnimi podatki, da v bližini ni večjih koncentracij nasprotnikovih (sovražnikovih) enot, prav tako pa tudi v *"napadenih postojankah sorazmerno z našimi silami število vojaštva ni bilo preveliko"*. Značilno za obe postojanki je bilo, da je bila v neposredni bližini obeh po ena dominantna in izpostavljena točka s cerkvijo, katero so domobranci uporabljali za nastanitev. Obe postojanki, Sv. Anton pri Zdenski vasi in Sv. Rok pri Velikih Laščah, sta bili močno utrjeni, obdani sta bili z bunkerji in žico in sta predstavljali ključ za osvojitve obeh postojank, ki sta bili sestavljeni iz dveh različno utrjenih postojank, kar so morali partizani upoštevati pri usmerjanju artilerijskega in pehotnega ognja. Za uspešno likvidacijo obeh postojank je bilo treba najprej *"zabiti klin med obe postojanki v posameznem naselju in prekiniti njuno medsebojno zvezo, nato pa ves napad usmeriti na najbolj odporno točko in jo likvidirati kot prvo"*.³⁵

Čeprav je pri napadu na obe postojanki imelo topništvo največji delež, svoji nalogi ni bilo kos, tako po organizaciji kot po strokovni usposobljenosti topničarjev. Topovski ogenj se je začel prepozno in to ponoči, ko ni bilo mogoče opazovati zadetkov topniških izstrelkov. Drugi dan napada pri Zdenski vasi pa se je topniški ogenj pričel že ob 15.30 uri, kar naj bi podprlo uspešen napad pehotnih enot, ki je sledil. Pri pripravi napada so premalo pozornosti posvečali tudi oceni konfiguracije terena, zvezi med topniškimi in pehotnimi enotami in poročanju o zadetkih topniških in minometnih izstrelkov, tako so le ti v Velikih Laščah padali na prve linije lastnih enot, ki se nato zaradi nezaupanja v svoj podporni ogenj za napad na postojanko le tej niso približale tako, da bi lahko takoj po prekinitvi topniškega ognja izkoristile najugodnejši trenutek za napad in izvedle juriš. Uspeh topništva je bil očiten samo v primerih neposrednega ognja na postojanko in je samo tako pripravil pot in olajšal napad pehoti. Pri tem pa so bili topovi, ki so bili v neposredni bližini postojank in niso bili ustrezno zaščiteni, tarča nasprotnikovih izpadov. Za posredno topniško streljanje, ki bi odpravilo problem zaščite in transporta v neposredno bližino nasprotnikovih položajev, pa so bile posadke premalo izurjene, pa tudi streliva in primerne orožja za to je bilo premalo. Nepravilno so izkoristili tudi balistične zmožnosti orožja. Tako so bili pri napadu na Velike Lašče izstrelki težkih minometov usmerjeni v cerkev Sv. Roka in v betonske bunkerje okoli nje, ne pa v zaklone, strelske jarke, slabše grajene bunkerje, skupine vojakov in žične ovire, pri čemer bi bil njihov učinek neprimerno večji.³⁶

³⁵ ARS, AS 1851, fasc. 21, Kritične pripombe k akcijam v Zdenski vasi in Velikih Laščah, štab VII. korpusa NOV in PO Jugoslavije, št. 275, 24. 3. 1944.

³⁶ Prav tam.

V načrtu delovanja pehote ni bilo določeno mesto operativnega štaba, tako da bi se lahko celotna akcija vodila iz enega poveljniškega mesta. Tako so bili posamezni člani štaba v boju pri posameznih bataljonih in so pravzaprav vodili vsak svoj bataljon v škodo enotnega poveljevanja in vodenja napada. Za komandanta ni bila določena opazovalnica in tudi ni bilo telefonske zveze med komandantom in napadajočimi enotami, topništvo in rezervnimi enotami, kar bi omogočalo hitro poročanje in razmeščanje enot. Pehotne enote se v nastopu niso držale smeri svojega prodiranja in so med napredovanjem izgubljale orientacijo ter zadevale ena v drugo. Pri samem napadu pa so premalo izkoriščali lastni ogenj težkih mitraljezov, ki bi lahko s pravilno postavitvijo na razgledna mesta temeljito pomagal pri napredovanju enot. Prav tako so bili premalo izkoriščeni kombinirani napadi "bombaških" in mitraljeških skupin s težkimi mitraljezi in lahкими minometi. Krivo je bilo predvsem nepoznavanje zemljišča. Tako bi moral pred akcijo ves poveljniški kader do desetarjev temeljito pregledati teren in določiti mesta za topništvo, težke minomete in mitraljeze z izračunom balističnih vsebin za posamezno vrsto orožja, določiti smer prodiranja posameznih enot, ugotoviti najšibkejše točke v nasprotnikovi postojanki, mrtve kote in brisane prostore. To pa je omogočal le pravočasen prihod enot na položaje in izvedba napada bi bila možna samo po tako temeljito izvršenih pripravah. Ob napadu na Velike Lašče pa tega ni bilo.³⁷

Napad na Zdensko vas se je pričel ob načrtovanem času s topniško pripravo, ki je trajala 20 minut, vendar ni imela pravega učinka, ker je bil čas določen za začetek le tega prepozen ter zaradi teme ni bilo mogoče opazovati zadetkov topniških izstrelkov. Tako po neuspelem delovanju topništva pehota ni mogla napasti. Napad bi bil neuspešen. Naslednji dan so položaje topništva premaknili bližje k ciljem in že po nekaj poskusnih strelah so zadevali cilje, ki so bili skoncentrirani na Sv. Antona, in izstrelki niso padali vseprek tako kot prvi dan napada. Drugi dan napada sta bili obe postojanki uničeni, sprva Sv. Anton in nato še Zdenska vas, vendar je vsa posadka, razen ranjencev, pobegnila v smeri Vidma in Ponikev. Partizani s te strani postojanke niso postavili blokade in so napad skoncentrirali z nasprotno smeri, v smeri železniške proge Čušperk - Zdenska vas, od koder so bili borci II. bataljona XII. brigade prvi v vasi. Po uspešnem napadu pa ni prišlo do prerazporeditve sil, ki bi morale napasti v smeri Male vasi, Vidma in Dobrepoljske železniške postaje.³⁸

V nasprotju z napadom na Zdensko vas je bil napad na Velike Lašče slabo pripravljen. Pred napadom poveljujoči niso izvedli izvidovanja terena, enote so na svoja mesta za napad prišle prepozno in napada niso začele v času, ki je bil za to predviden. Pa tudi obveščevalna služba o sami postojanki ni posredovala točnih podatkov in so borci šele pri napadu samem odkrili samostojen in močan bunker na hribu Sv. Roka, ki je nadzoroval položaj. Brigadi so se pred napadom dodali havbica 100 mm in dva lahka topova, vendar zaradi nočnega delovanja, neorganiziranega opazovanja izstrelkov ter pretrgane zveze med topniškimi in pehotnimi položaji le to ni dovolj učinkovito podpiralo pehotnih enot pri napadu, pa tudi količina orožja, ki je bila dodeljena za podporo napada glede na odporne točke v postojankah, ni zadoščala za uspeh napada. Tudi sile, ki so napadale postojanki, niso bile zadosti velike, saj bi morala napadati brigada v celoti, ki pa je imela en

³⁷ Prav tam.

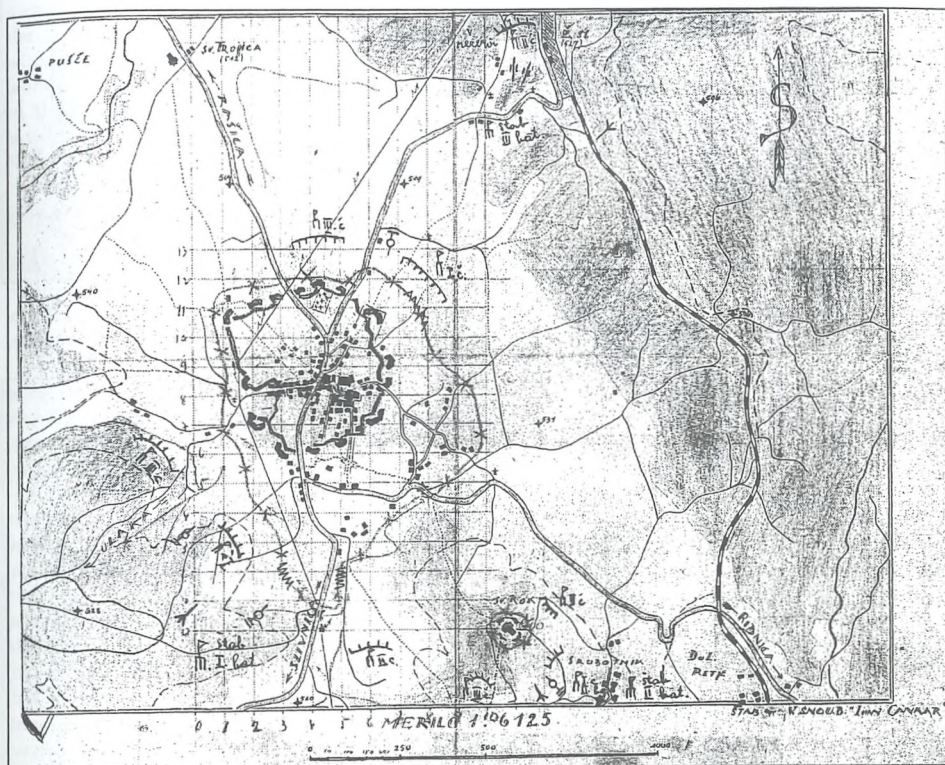
³⁸ Prav tam.

bataljon v rezervi, ne da bi se upoštevalo, da je bila v bližini divizijska rezerva v moči Notranjskega odreda. Tudi sam napad pehote ni potekal po načrtu, saj ni bil "zabit klin" med postojanki Sv. Rok in Velike Lašče, kar bi lahko dosegli z zavzetjem posameznih hiš zunaj obeh postojank. Napad tako ni uspel predvsem zaradi tega, ker ni potekal po načrtu, zaradi pomanjkanja orožja za podporo in zaradi neodločnega vodenja partizanskih enot. Za zaščito napada na Zdensko vas in Velike Lašče so IV. in IX. brigada ter Dolenjski odred dobili nalogo, da nasprotniku preprečijo pomoč napadenim posadkam, tako da zaprejo smeri iz Ljubljane proti Turjaku in Zdenski vasi. Zapiranje smeri so partizanske enote izvedle tako, da so posedle položaje za zasede in obrambo med progo Ljubljana - Grosuplje in cesto Škofljica - Turjak. Istočasno so bili izvršeni tudi "demonstrativni" napadi na Zalog, Škofljico in Grosuplje ter s pomočjo civilnega prebivalstva tudi rušenje cest in železnic na tem območju. Demonstrativni napadi pa so potekali neorganizirano in neusklajeno, saj je ena izmed čet IV. bataljona IV. brigade namesto Zaloga napadla Škofljico in pri tem uničila dva bunkerja. Nasprotnik pa je, da bi nudil pomoč napadenim posadkam, izvajal koncentracijo svojih sil pri Št. Juriju, tako da je poskušal priti za hrbet enotam, ki so varovale cesto Škofljica - Turjak. Tu je prišlo do prvega spopada, vendar so se partizanske enote prepočasi reorganizirale, da bi preprečile nadaljnji prodor nasprotnika, pa tudi napad na Št. Jurij, predviden za noč iz 29. februarja na 1. marec, so morali preložiti na naslednjo noč. Po cesti od Škofljice proti Turjaku je namreč prodirala motorizirana kolona 8 tankov in 40 oklepnih vozil "blind". Partizanske enote so se umaknile na položaje nad Brezjem in proti Gradišču postavile globinske zasede. Do spopada je prišlo na cesti pri Gradišču, kjer je imel nasprotnik 80 mrtvih, kolona pa je bila razpršena. Vendar pa je partizani niso preganjali, tako da se je nasprotnik uspel ponovno zbrati in udariti proti Velikim Laščam, saj so bile enote XV. brigade, ki so bile rezerva napadajoče IX. brigade in bi morale varovati tudi cesto, predalet, da bi posegle v boj s prodirajočo kolono.³⁹

Uspešno izvedeno akcijo pa je kljub vsemu v dnevnem povelju Glavnega štaba pohvalil tudi njegov komandant, general Franc Rozman. V njem je zapisano, da enote VII. korpusa NOV in PO Jugoslavije pod vodstvom polkovnika Rajka Tanskoviča in političnega komisarja Jožeta Brileja že več dni vodijo ofenzivne akcije na sektorju Ljubljana - Grosuplje - Kočevje - Rakek - Slovenska Istra - Novo mesto - Metlika in so v dneh od 27. februarja do 2. marca 1944 vodile boje pri utrjenih postojankah Škofljica, Grosuplje, Zdenska vas, Sv. Anton, Velike Lašče, Kočevje, Rakek in Novo mesto. "V teh bojih sta bili uničeni utrjeni nemško belogardistični postojanki pri Sv. Antonu in Zdenski vasi., v katerih se je nahajala 500 mož številčna sovražna posadka, oborožena s tanki, topovi, reflektorji, utrjena z žičnimi ovirami in bunkerji". Zato je enotam VII. korpusa "za junaštvo in požrtvovalnost v borbah pod težkimi okolnostmi, snegu, za vztrajnost v odbijanju tehnično nadmočnega sovražnika, ki ves čas nastopa z močnimi tankovskimi in oklepnimi edinicami ter z aviacijo", izrekel priznanje in pohvalo. V teh spopadih so bilo po partizanskih podatkih uničeno: 3 oklopni vlaki, 1 tank, 2 oklopna avtomobila, 11 tovornjakov, 1 tovornjak s topom, 1 voz streliva; poškodovani: 2 tanka, 3 tovornjaki, 1 luksuzni avtomobil; porušeni so bili: 2 železniška in 8 cestnih mostov

³⁹ Prav tam.

ter 3 kilometre železniške proge; zaplenjeni pa: 1 nepoškodovan 9-tonski tank, 3 tovarnjaki, 2 protitankovska topa, 2 težka (z 900 minami) in 2 lahka (z 200 minami) minometa, 7 težkih in 5 lahkih mitraljezov, 300 pušk, več brzostrelk, 8 vojaških koles, 2 radio oddajni postaji, 1 reflektor, 20000 kosov streliva ter večja količina živil in opreme.⁴⁰ Korpusna operacija je bila tako dobro izpeljana. Povezava med enotami je bila uspešna, borbenost čet dobra, slabo je bilo le sodelovanje pehote in artilerije, kar je bil tudi glavni razlog, da operacija ni dosegla še večjih uspehov. Petnajsta divizija je v akciji delovala na širokem področju in s tem, ko je bilo glavno poveljniško mesto v času napada na Zdensko vas ob tej postojanki, izvedla dober sistem poveljevanja.⁴¹

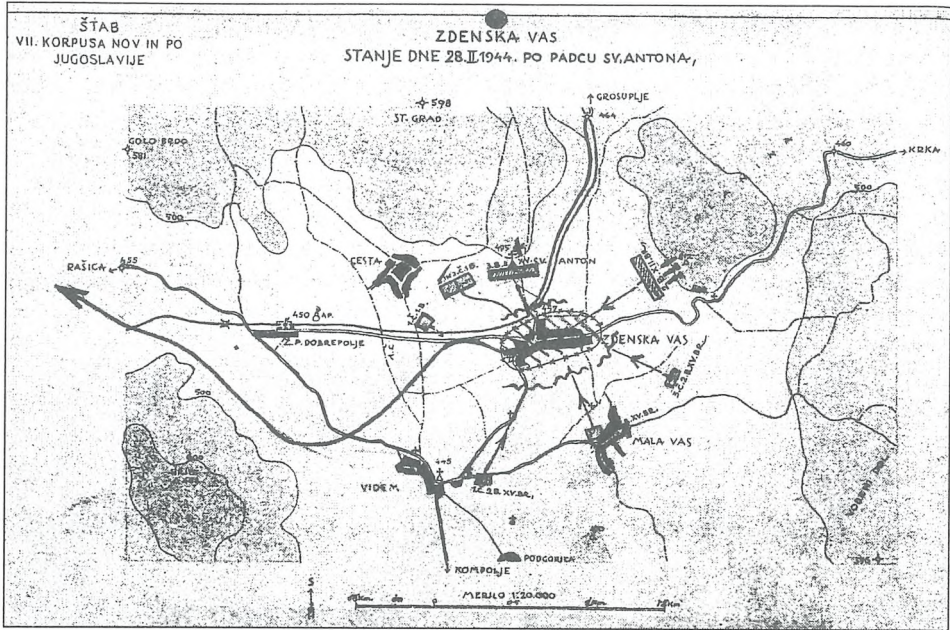

Postojanka Velike Lašče⁴²

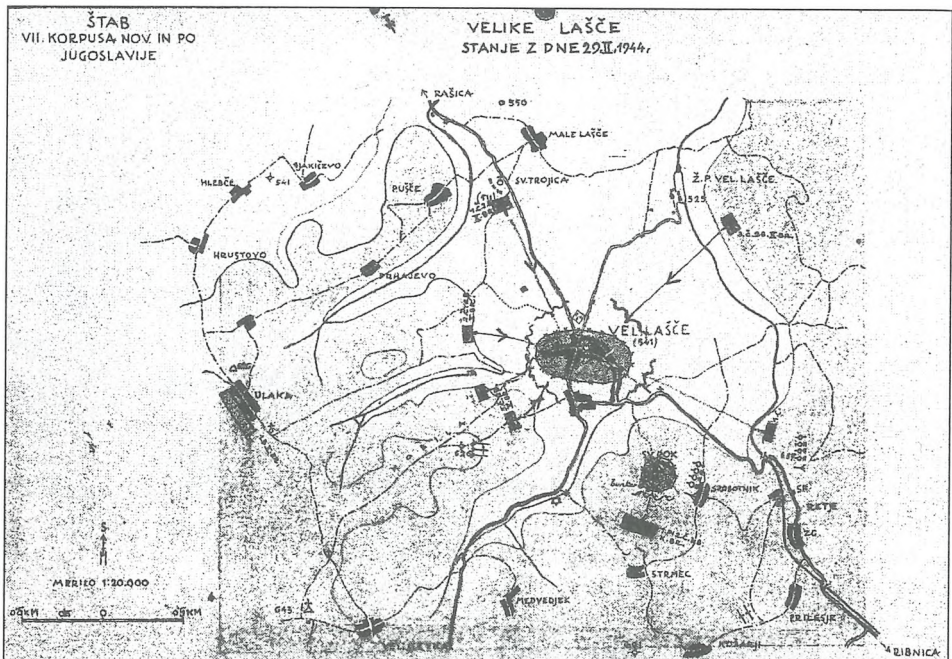
⁴⁰ ARS, AS 1851, fasc. 87, Dnevno povelje Glavnega štaba NOV in PO Slovenije, št. 6/44, 3. 3. 1944.

⁴¹ Ambrožič-Novljan, n.d., str. 241.

⁴² ARS, AS 1851, fasc. 21, Postojanka Velike Lašče.

Zdenška vas, stanje z dne 28. 2. 1944, po padcu Sv. Antona⁴³

Velike Lašče, stanje z dne 29. 2. 1944⁴⁴

⁴³ ARS, AS 1851, fasc. 21, Postojanka Velike Lašče.

⁴⁴ ARS, AS 1851, fasc. 21, Postojanka Velike Lašče.

Tomaž Kladnik

THE DEFENCE OF THE MILITARY POSTS OF THE SLOVENE HOME GUARD

S u m m a r y

Given the situation in the field, the Slovenian Home Guard had to protect the territory they were already supposed to be in control of; this was the territory on the Grosuplje - Velike Lašče - Borovnica - Rakek - Rovte - Polhov Gradec - Ježica - Polje line. Home guards were supposed to destroy partisan network terrain operations in this territory and capture every courier who tried to get in or out of Ljubljana. This territory was also supposed to serve as an operational base for further tactical work.

With insurance measures for individual strongholds, home guards, at the same time, wanted to establish protection against sabotage and a partisan attack. In order to decrease the number of soldiers needed in a stronghold, it was necessary to conduct a range of technical measures for its protection, measures such as preventing access with wired obstacles, mines, alarm devices and lighting as well as the construction of a trench system. It was necessary to clean the territory around their stronghold, within optimum reach and, in this way, create a surveyable and clear area in an obstacle zone and in front of them. The teams, however, had to be "trained as a well-oiled machine". Every commander had to "deploy his own personnel", who had to provide intelligence information, clear the area around their stronghold of all "suspicious elements", get in contact with neighbouring commanders and organise a chase in the clearance area.

Effective or ineffective defence and attacks on individual fortified strongholds of the Slovenian Home Guard were analysed by the defending as well as the attacking parties.

The defenders recorded that the partisans implemented the tactics of being as mobile as possible and that they attacked the main spot with their full power, destroyed the enemy, and then, when the enemy was starting to receive help from the outside, they moved to another spot where the enemy was weaker. The partisans had good connections; they set up strong ambushes all around the vicinity of a stronghold and they had better weapons and more of them. During a siege, the team itself constantly carried out "izpadi", since they were of the opinion that a bunker fight against the partisans would not bring the hoped for success and that it was necessary to establish the home guard operation in such a way that all the men would be organized into groups which would be given good leadership, and then they could strike the partisans together, first of all the spots which were the most important as, for instance, the partisan staff location.

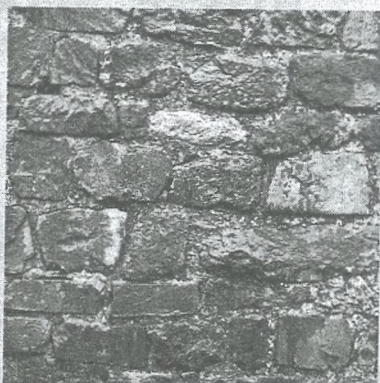
The attackers (the partisans) recorded the following: the time available for organising actions was often too short, so they were unable to set up weapons, and they could not carry out a swift or sudden break into a stronghold; this was due particularly to inaccurate information provided by their intelligence; no connection between individual attacking forces, units and types was established; the ratio between the attacking forces and those of the defenders was disadvantageous for the attacker because both had approximately the same number of forces; therefore, it wasn't possible to establish a blocking position on a stronghold, so the enemy took advantage of the situation and carried out "izpadi" from it; there was no clear, serious attempt to attack and destroy a stronghold; it was evident that the infantry was not sufficiently trained, and this became even more obvious during an attack because fighters used only natural shelters not artificial ones; a break through enemy lines was always carried out at the same spot and the results of these were not used and, after an unsuccessful breakthrough, the units always went back to their initial positions; the use of fire from infantry weapons, especially automatic ones, wasn't efficient, because the concentric fire from the machine guns wasn't constantly directed on the bunkers; unit staffs did not have precisely selected command spots which caused difficulties when delivering messages and establishing connections between command spots.

NOVA KNJIGA ZBIRKE
RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES

Zbirka

RECOGNITIONES

Aleš Gabrič

ŠOLSKA
REFORMA
1953 - 1963

INŠTITUT

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Institute of Contemporary History

Cena 21 EUR

1.01
Prejeto, 29. 11. 2006

UDK 329.15(497.1):327.323.31

Vida Deželak Barič*

Razpust Kominterne; odmevi na Slovenskem in mednarodni okvir¹

IZVLEČEK

Razpust Kominterne 15. maja 1943 je bila Stalinova taktična poteza, ki ni vnesla nobene bistvene spremembe v ustaljena razmerja med vodstvom Kominterne oziroma Moskvo in včlanjenimi komunističnimi partijami. Odzivi na Slovenskem neposredno po uradnem razpustu so bili različni. Komunisti so pritrjevali uradni razlagi vodstva KI o smotrnosti ukinitve mednarodne povezave komunističnih strank in si prizadevali v javnosti afirmirati Komunistično partijo Slovenije kot nacionalno in patriotično stranko. Nekateri vidnejši člani Oslobojilne fronte so razpust smatrali za pomembno dejanje, s katerim se narodom priznavajo njihove nacionalne individualnosti, komunistične stranke pa bodo postale resnično nacionalne. Na protikomunistični strani je prevladala ocena, da se z razpustom, v katerega je bil Stalin prisiljen zaradi protikomunističnega razpoloženja v državah zahodnih zaveznikov, ne bo nič spremenilo, kajti komunistične stranke in njihova zavezanost svojemu programu ostajajo naprej.

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Kominternina - Komunistična internacionala, Komunistična partija Jugoslavije, Komunistična partija Slovenije, Sovjetska zveza, Slovenija, propaganda

ABSTRACT

THE DISSOLUTION OF THE COMINTERN: THE ECHOES IN SLOVENIA AND THE INTERNATIONAL FRAMEWORK

The dissolution of the Comintern on 15 May was Stalin's tactical move which brought no significant change to the well established relations between the Comintern leadership, i.e. Moscow, and its members - the communist parties. The response in Slovenia, immediately after the official news of the dissolution was varied. The communists accepted the official explanation of the leadership of the Communist Party of Slovenia justifying the dissolution of the international association of communist parties, and endeavoured to present the Party to the public as national and patriotic. Some prominent members of the Slovene Liberation Front considered the dissolution as a significant move which recognised the national identity of individual countries and allowed the communist parties to become truly national. On the anti-communist side the assessment prevailed that nothing much would change with the demise of the Comintern, which Stalin had been compelled to dissolve because of anti-

* Dr., asistentka z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: vida.dezelak.baric@inz.si

¹ Razpravo posvečam znanstvenemu svetniku dr. Francetu Kresalu ob njegovi 70-letnici.

communist feelings among the western Allies, given that national communist parties continued operating and pursuing their programmes.

Key words: Second World War, Comintern - Communist International, Communist Party of Yugoslavia, Communist Party of Slovenia, Soviet Union, Slovenia, propaganda

I

Po dobrih dveh desetletjih obstoja in delovanja "svetovnega štaba revolucije" je sredi druge svetovne vojne svet obkrožila novica o razpustu tretje internacionale. Ta je združevala komunistične partije in je znana kot Komintern (KI). Novica je takrat vzbudila precejšnjo pozornost in je med drugim dobila ustrezno mesto v številnih svetovnih časopisnih in radijskih medijih. Omenjeni sklep predsedstva izvršnega komiteja KI z dne 15. maja 1943 je najprej objavilo osrednje glasilo Vsezvezne komunistične partije (boljševikov) Pravda 22. maja 1943 in moskovska radijska postaja. V njem je bilo rečeno, da je KI od ustanovitve leta 1919 dalje opravila pomembno vlogo (npr. obramba marksističnega nauka, mobilizacija množic v obrambi njihovih gospodarskih in političnih interesov ter v nastopu proti fašizmu in vojni), da pa je že dolgo pred vojno postalo očitno, da mora reševanje vprašanj delavskega gibanja iz enega centra naleteti na nepremagljive ovire, ki jih pogojujejo globoke razlike v zgodovinskem razvoju posameznih dežel. Če je ustanovitev KI odgovarjala takratnemu zgodovinskemu trenutku, pa naj bi sčasoma ta oblika mednarodnega povezovanja delavstva postala celo ovira za nadaljnjo krepitev njegovih nacionalnih strank. To naj bi postalo še posebej očitno med drugo svetovno vojno, ko je "osvobodilna vojna svobodoljubnih narodov proti hitlerjevskemu trinoštvu, ki je razgibala najširše množice in jih ne glede na njihovo strankarsko in versko pripadnost strnila v vrstah mogočne protihitlerjevske koalicije, s še večjo očitostjo pokazala, da občenacionalni polet in mobilizacija za kar najhitrejšo zmago nad sovražnikom lahko najbolje in najplodoviteje uresničuje avantgarda delavskega gibanja vsake posamezne dežele v okviru svoje države." Sklep predsedstva izvršnega komiteja je vseboval izjavo oziroma zatrdilo, da je že sedmi kongres KI leta 1935 podčrtal nujnost samostojnejšega delovanja posameznih njenih sekcij ter da so KI vodili isti nagibi, ko je novembra 1940 odobrila sklep Komunistične partije ZDA o njenem izstopu iz KI. Zaradi navedenih spoznanj in "upoštevajoč rast in politično zrelost komunističnih strank in njihovih voditeljskih kadrov v posameznih deželah" se je vodstvo KI odločilo, da predlaga svojim sekcijam naslednji sklep: "Komunistična internacionala kot vodilno središče mednarodnega delavskega gibanja naj se razpusti in sekcije Komunistične internacionale naj se odvežejo dolžnosti, ki izhajajo iz pravil in sklepov kongresov Komunistične internacionale." Sklepu oziroma predlogu predsedstva² so se takoj pridružili predstavniki italijanske, španske, finske, romunske in madžarske komunistične stranke, ki so se takrat nahajali v Moskvi.³

² Podpisali so ga naslednji člani predsedstva: Klement Gottwald, Georgi Dimitrov, Andrej Ždanov, Vasil Kolarov, Johann Koplénig, Otto Kuusinen, Dimitrij Manuilski, André Marty, Wilhelm Pieck, Maurice Thorez, Wilhelm Florin in Palmiro Togliatti-Ercoli.

³ Ljudska pravica 1943. Ponatis. Ljubljana 1946, str. 59-60.

Široka pozornost, ki je veljala navedenemu predlogu, je bila razumljiva, saj je KI združevala komunistične partije številnih držav,⁴ ki jih je ta sklep v celoti zadeval. Na drugi strani je KI kot internacionalna organizacija v očeh demokratične in protikomunistične (ne nujno le demokratične) javnosti predstavljala neprestano grožnjo v smislu vzpodbujanja revolucij po svetu, zato je bilo presojanje pomena tega sklepa tudi na tej strani logično. Razvila se je prava vojna za interpretacijo pomena sklepa o razpustu KI, pri čemer Slovenija ni bila nobena izjema. Med opazovalci in ocenjevalci politične poteze, ki jo je dejansko potegnil Stalin kar sam, so bili opazni različni in pričakovano tudi povsem nasprotujoči si odzivi, pogojeni predvsem s tem, na kateri strani vojskujočih se strani so se ocenjevalci prepoznavali ali bili celo njih glasniki.

Vse kaže, da se je Stalin odločil za razpust KI nenadoma. Vendar misel o ukinitvi te organizacije ni bila povsem nova. Stalin jo je na primer omenil generalnemu sekretarju Dimitrovu že aprila 1941, in sicer po nemškem napadu na Jugoslavijo ter Grčijo in v pričakovanju skorajšnjega napada tudi na Sovjetsko zvezo. Takrat je izjavil, da je bila prva internacionala v času Marxa ustanovljena v pričakovanju približevanja mednarodne revolucije. V podobnem pričakovanju je bila ustanovljena KI v Leninovem obdobju. Sedaj pa so nastopile razmere, ko morajo komunistične stranke (sekcije KI) postati avtonomne, se pretvoriti v nacionalne partije, njihova najvišja prioriteta pa je izpolnjevanje nacionalnih nalog.⁵ S tem je Dimitrovu dejansko povedal, da je njegova funkcija postala odvečna. Z distanciranjem sovjetskega vodstva od KI je najbrž želel tudi pomirjevalno delovati v odnosu do Hitlerja in ga tako vsaj še za nekaj časa odvrniti od napada na Sovjetsko zvezo.

Nemški napad je potisnil nameravano razpustitev KI v leto 1943, ko je zamisel ponovno oživila in bila tudi na hitro realizirana. Hitra odločitev vsekakor potrjuje dejstvo, da Stalina pri tem niso vodili interesi posameznih komunističnih partij v smislu njihove emancipacije, temveč drugi motivi. Prvenstvena naj bi bila želja po vzpostavitvi trdnih odnosov znotraj protifašistične koalicije. Ti so bili na preizkušnji ob nemškem razkritju poboja poljskih častnikov, ki ga je zagrešila sovjetska stran spomladi 1940 in nasploh s kompleksno poljsko problematiko.⁶ V zvezi s tem se na primer opozarja na navodila ameriškega predsednika Roosevelta svojemu posebnemu odposlancu Daviesu, ki jih je maja 1943 posredoval Stalinu in so vsebovala željo po razpustu KI. Toda nedvoumen odgovor, kar zadeva vzrok(e) za razpust KI, bo mogoče podati šele na osnovi analize Stalinovih arhivov, ki pa še niso dostopni.⁷

Stalinova vloga pri razpustu KI je bila skladna z njegovim dotedanjim odnosom do KI, ki se je v temelju izoblikoval v dvajsetih letih, ko je po neuspehlih poskusih spodbuditi revolucijo v nekaterih državah (npr. v Nemčiji) sprejel koncept izgradnje socializma v eni državi (v Sovjetski zvezi) in začel z vse bolj neposrednim poseganjem v odločitve KI podrejeni to mednarodno organizacijo sovjetskim državnim interesom ter jo celo vpletati v notranje boje VKP(b), kar vse je imelo za posamezne sekcije oziroma nacionalne partije tudi tragične posledice. Njegov

⁴ V času zadnjega kongresa leta 1935 je bilo v KI vključenih 76 komunističnih strank in skupin.

⁵ Georgi Dimitroff: Tagebücher 1933-1943. Berlin 2000, str. 374-375.

⁶ Geoffrey Roberts: Stalin's Wars. New Haven, London 2006, str. 168-174.

⁷ Pierre Broué: Histoire de l'Internationale communiste 1919-1943. Paris 1997, str. 798.

odnos do KI se je že na zunaj odražal na primer v vse bolj redkih sklicih kongresov KI, v nasprotju z Leninovim obdobjem, ko so jih sklicevali vsako leto. V zadnjih osmih letih obstoja KI ni bil sklican noben kongres, težišče dela je prešlo na izvršni komite, ki ga je Stalin povsem obvladoval.⁸ KI je še zlasti od leta 1941 dalje po nekaterih ocenah bila zgolj še "karikatura".⁹ Stalin na primer ni imel več časa sprejemati generalnega sekretarja KI Georgija Dimitrova, izvršni aparat ni imel več denarja za potrebe mednarodnega delovanja in tudi vodstvo KI se je poredkoma sestajalo.¹⁰

Potek razpusta je vsaj delno viden iz dnevnika Georgija Dimitrova in protokolov predsedstva izvršnega komiteja KI. Dne 8. maja 1943 je bil Dimitrov skupaj z Manuilskim na pogovoru pri Molotovu, kjer naj bi prišli do soglasne ugotovitve, da predstavlja KI komunističnim partijam oviro za njihov samostojni razvoj in izpolnjevanje specialnih nalog. Dokument o razpustu sta pripravila Dimitrov in Manuilski, potrdil pa ga je Stalin; z njim so se dogovorili tudi za nadaljnjo proceduro - da bo dokument obravnavalo predsedstvo KI in ga sprejelo kot *predlog*, ki bo nato posredovan sekcijam v potrditev. Na zaprti seji predsedstva 13. maja so člani soglasno sprejeli predloženi dokument kot osnovo, ki so ga nadalje oblikovali na zaprti seji 17. maja, končno obliko pa mu je dal nato še Stalin; na njegovo zahtevo so morali v besedilo vključiti navedbo, da so razpust zahtevale tudi nekatere komunistične partije. V pogovorih z Dimitrovim je Stalin poudaril še en motiv za razpust KI, ki pa ni bil vključen v besedilo predloga o razpustu. Namreč, da bo z razpustom sovražnikom odvzet obrekljiv adut o komunističnih partijah kot agentih tuje države (SZ).¹¹

II

Kot je bilo že rečeno, so bile komunistične stranke posameznih držav dolžne izreči se o predlogu vodstva KI, kar je v praksi pomenilo veliko verjetnost, da bodo predlogu pritrile. Poleg že v predlaganem sklepu navedenih strank, ki so se s predlogom strinjale, je znano, da so predlog neposredno po njegovi objavi med prvimi podprle Komunistična partija Anglije, Komunistična partija Avstralije, pa tudi Komunistična partija Jugoslavije.¹²

Josipa Broza-Tita je vodstvo KI z depešo obvestilo o predlogu razpusta 22. maja, to je še isti dan, ko je bila novica objavljena. Sporočilo je, da je do razpusta KI kot vodstvenega organa mednarodnega delavskega gibanja prišlo na pobudo njenih sekcij(!), predlog pa se utemeljuje s tem, da obstoječa centralizirana organizacijska oblika mednarodnega povezovanja ne ustreza več, oziroma je postala celo ovira nadaljnjemu razvoju delavskih strank v posameznih državah kot nacionalnih delavskih strank. Depeša je naročala, naj centralni komite KPJ nujno preuči predlog in sporoči svojo odločitev.¹³ Naslednji dan so iz KI poslali novo depešo z

⁸ Isaack Deutscher: Stalin : Politična biografija, Ljubljana 1977, str. 356-360.

⁹ Pierre Broué: Histoire de l'Internationale communiste 1919-1943, str. 790.

¹⁰ Glej Georgi Dimitroff: Tagebücher 1933-1943.

¹¹ Prav tam, str. 688-695.

¹² Prav tam, str. 697, 699, 700; Komintern i vtoraja mirovaja vojna, knjiga 2, Moskva 1998, dok. 134, 136, 137.

¹³ Dokumenti centralnih organa KPJ : NOR i revolucija (1941-1945), (dalje DCO KPJ) knjiga 11. Beograd 1989, dok. 207.

vprašanjem, ali je CK KPJ slišal in zapisal vsebino odloka o razpustu KI, ter ponovno zaprosili za hiter odgovor.¹⁴ Tito je potrdil prejem depeše dne 24. maja ter sporočil, da so novico slišali tudi prek londonskega radia. Sporočil je še, da bodo poslali odgovor v roku 48 ur.¹⁵

Dne 26. maja je vodstvo KPJ uradno sporočilo, da se "popolnoma strinja" s predlogom o razpustu. V sporočilu je med drugim poudarilo zgodovinsko zaslugu KI pri izgradnji KPJ v močno in množično partijo, "ki v teh usodnih dneh vodi narodnoosvobodilni boj, s čimer je osvojila simpatije večine prebivalstva ljudskih množic Jugoslavije". To je mogoče razumeti tudi kot sporočilo Moskvi, da KPJ že uspešno opravlja naloge, ki so bile poudarjene ob razpustu KI. Dalje je jugoslovansko partijsko vodstvo zagotavljalo, da bo "pod zastavo Marksa, Engelsa, Lenina in Stalina" tudi v bodoče izpolnjevalo dolžnost do svojega ljudstva, ne glede na žrtve, v boju proti fašizmu za osvoboditev zaslužjenih narodov Jugoslavije ter, da bo KPJ ostala tudi v bodoče zvesta načelom internacionalizma. Sporočilo zaključilo z vprašanjem, ali bi bilo mogoče izjavo KPJ objaviti po radiu Svobodna Jugoslavija, za kar da je zainteresirano.¹⁶

Dne 6. junija so iz KI poslali kar presenetljivo depešo, s katero so od centralnega komiteja KPJ zahtevali, da nujno odgovori na naslednja vprašanja: ali so se ob pretresanju predloga o razpustu KI pojavila v vodstvu KPJ kakšna posebna mnenja - če so se pojavila, kakšna so konkretno bila; kakšen vtis je predlog napravil na člane partije in simpatizerje; kako je sprejel predlog partijski aktiv na terenu; ali so se pojavili med komunisti primeri, ki bi hoteli razpust izkoristiti za frakcijske boje; kateri ukrepi so bili sprejeti, da bi bil predlog o razpustu "pravilno" sprejet v vrstah komunistov in ki bi obenem paralizirali nasprotnikovo propagando o razpustu kot le manevru.¹⁷ Depeša je bila presenetljiva npr. v delu, kjer poizveduje za morebitnimi različnimi pogledi v CK KPJ, saj je Dimitrov medtem že prejel uradno sporočilo o soglasni podpori centralnega komiteja KPJ glede predloga o razpustu KI (zapisal si ga je celo v svoj dnevnik pod datumom 29. maj 1943); zato navedeno vprašanje lahko izzveni tudi kot dvom v iskrenost odgovora. Takšno občutenje še dodatno okrepi zastavljeno vprašanje o morebitni nevarnosti pojavov frakcijskih bojev, kar je mogoče interpretirati tudi tako, da je bila KPJ v očeh KI še vedno prepoznavna po svojih predvojnih frakcijskih bojih. Indikativna pa je zadevna depeša še v nečem. Ne samo, da je po že uradnem razpustu KI komunikacija med Moskvo in posameznimi partijami potekala še naprej, spremenila se ni tudi narava odnosov (nadzorna funkcija Moskve). Kaže, da gornja depeša ni bila poslana vsem komunističnim partijam, ni pa bila jugoslovanska partija edina, ki jo je prejela; poleg nje so jo gotovo prejele francoska, belgijska, nizozemska, poljska, švedska, ameriška in kitajska partija.¹⁸

III

Tudi vodstvo KPS je zvedelo novico o razpustu KI prek radia Svobodna Jugo-

¹⁴ DCO KPJ, knjiga 11, dok. 213.

¹⁵ DCO KPJ, knjiga 11, dok. 219.

¹⁶ DCO KPJ, knjiga 11, dok. 226.

¹⁷ DCO KPJ, knjiga 12, dok. 6.

¹⁸ Dimitroff, Tagebücher 1933-1943, str. 704.

slavija 22. maja 1943. Novico je na radijskih valovih ujel Boris Zihlerl, vendar ne v celoviti obliki. Čeprav okrnjeno, jo je Boris Kidrič z Baze 20 v Kočevskem rogu nemudoma poslal Edvardu Kardelju, ki se je tiste dni zadrževal v Beli krajini, kar vsekakor dokazuje, da se je Kidriču novica zdela zelo pomembna. Tudi v pismu, ki ga je skupaj z izjavo o razpustu poslal Kardelju, je kratko zapisal, da ta dogodek "vsekakor dokazuje, da se pripravljajo veliki dogodki". Bolj konkretnen pa je bil v oceni glede možnih neugodnih posledic za odporniško gibanje doma, ki bodo morda sledile tej novici. Predvideval je, da bosta zlasti mihajlovičevska in sredinska struja najbrž skušali dogodek propagandno izkoristiti v smislu demoralizacije pristavev Osvobodilne fronte. Zato se je Kidrič hitro odzval in tudi Kardelju sporočil, da je že napisal pismo vodstvu KPS v Ljubljani, kjer je očitno predvideval največjo možnost zapletov. Kardelju je še predlagal, naj se čim prej vrne in da skupno dorečeta osnovne točke nadaljnje politike. Smatral je tudi za primerno, da bi CK KPS o razpustu dal kakšno uradno izjavo, za pripravo takšne izjave pa bi bila nujna Kardeljeva prisotnost, kajti Kidrič je bil v tistem trenutku edini član CK KPS na Bazi 20. Kardelja je še obvestil, da "naši prijatelji", to je krščanski socialisti in sokoli v izvršnem odboru OF, "zadevo dobro razumejo in v glavnem pozitivno vpliva na njih".¹⁹

Kardelj se je 26. maja 1943 vrnil na Bazo 20, kjer so nato pripravili sedmo številko partijskega glasila Ljudska pravica (izšla je 5. junija 1943), ki je posvetila posebno pozornost prav razpustu KI. V njej so bili objavljeni že predstavljeni "Sklep predsedstva Izvršnega komiteta komunistične internacionale", "Izjava Centralnega komiteta komunistične partije Jugoslavije ob sklepu Predsedstva komunistične internacionale"; ki jo je predvajala radijska postaja Svobodna Jugoslavija 29. maja (s poudarkom, da KPJ "v celoti odobrava ta sklep, ki je velikega političnega pomena"), Stalinov odgovor na vprašanje dopisnika angleške agencije Reuter v Moskvi z zgovornim naslovom "Razpust kominterne razkrinkuje klevete nasprotnikov komunizma", Kardeljev članek "Ob važni prekretnici v mednarodnem delavskem gibanju" in članek Borisa Zihlerla "Stalinski udarec po klevetnikih Komunistične partije".²⁰

Kardelj je v članku predvsem utemeljeval pravilnost odločitve predsedstva izvršnega komiteja KI, pri čemer naj bi le-to sledilo t. i. stvariteljskemu marksizmu, ko je pri razpustu KI upoštevalo spremenjene zgodovinske okoliščine. Hkrati je dokazoval narodni značaj oziroma vlogo KPS (in KPJ), ki da jo je ta dokazala že z organiziranjem širokega odpora proti okupatorju, razpust KI pa je to le še potrdil in ovrgel klevete nasprotnikov, češ da partija ne sledi slovenskim, temveč tujim interesom. Kot je izjavil Stalin v že omenjenem intervjuju, je tudi Kardelj zapisal, da bo imel razpust KI velike mednarodne politične posledice: "Enotna fronta narodov proti fašističnim imperialistom bo postala le še trdnejša in bo približala dan dokončne osvoboditve človeštva izpod barbarskega pritiska hitlerizma." Poanta Zihlerlovega članka pa je bila v označbi komunističnih strank v sestavi KPJ kot izrazito patriotičnih ter ljudskih oziroma narodnih, zadnje dvome o tem pa da je razbil razpust KI. Vsebinsko podobna sta bila članka, ki ju je Kardelj junija objavil v glasilu Komunistične partije Hrvaške Naprijed, kjer je enako dokazoval iskreno

¹⁹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (dalje DLRS), knjiga 7. Ljubljana 1989, dok. 80.

²⁰ Ljudska pravica 1943, str. 59-63.

komunistično nacionalno občutenje.²¹ Omeniti velja še Ziherlov članek v Delavski enotnosti o delavskem razredu kot nosilcu narodove usode, kar je bilo poudarjeno tudi v sklepu o razpustu KI, ki je tudi pozival k strnitvi delavskih vrst.²² O razpustu KI je pisal tudi Slovenski poročevalec, ki je poleg sklepa predsedstva izvršnega komiteja KI, Stalinovih odgovorov dopisniku Kingu in izjave CK KPJ objavil še Ziherlov članek, ki sporoča, da tudi KPS podpira razpust KI, zanikuje brezdodominstvo komunističnih strank ter zatrjuje, da so le-te "najbolj žive veje na drevesih svojih narodov".²³

Po tem res obširnem odzivu pa je zanimanje za to "važno prekretnico" v vrstah komunistov hitro usahnilo, čeprav so bili z nasprotne strani pogostokrat izzvani z drugačnimi ocenami glede razpusta KI. Dogodka niso nadalje propagandno izrabljali, verjetno tudi zato, ker bi ob nedvomno zaželenem poudarjanju nacionalnega značaja komunistične stranke morali istočasno nehote priznavati zanje bolj neprijetno dejstvo dotedanje podrejenosti KI. Na hitro "pozabo" so najbrž vplivali tudi pomembni dogodki na mednarodnem vojaško-političnem prizorišču, ki so močno odmevali tudi v našem prostoru (izkrcaje anglo-ameriških sil na Siciliji, pričakovanje kapitulacije Italije itd.), ki so preglasili razpust KI. Tako naslednja številka Ljudske pravice, ki pa je izšla šele 11. avgusta, tega dogodka sploh ni več omenjala. V tem kontekstu defenzive sil Osi in rušenja fašističnega sistema je bilo politično in propagandno že dovolj poudarjati, kako na primer razvoj evropskih dogodkov "v celoti potrjuje" pravilnost dotedanje partijske usmeritve.²⁴

V že omenjenem pismu z dne 22. maja partijskemu vodstvu v Ljubljano, konkretno članici poverjeništvu CK KPS za Ljubljano Lidiji Šentjurc, je Kidrič poudaril, da CK KPS vprašanja razpusta KI še ni obravnaval, da so poslana navodila rezultat njegove osebne presoje položaja, pošilja pa jih tako hitro zato, "da ja pravočasno reagirate na sila verjetne Miha in sredinske poskuse demagoško izkoristiti ta dogodek". Poudaril je, da je v razpustu KI treba videti poleg zunanje-političnega momenta, ki ga ni opredelil, tudi notranjepolitičnega, "težnjo namreč, olajšati kompartijam, zlasti v zatiranih evropskih deželah mobilizacijo najširših narodnih množic v borbi za nacionalno osvoboditev. Nam na pr. bo sedaj dana vsa možnost, še uspešneje izpodbijati očitke, da nismo zrasli iz domačih tal, da o naši politiki odločajo tudi Nemci in Italijani (nemški in italijanski komunisti, op. a.), da sploh ne moremo voditi samostojno politiko ter slično." To naj bodo osnovni argumenti, s katerimi naj v Ljubljani parirajo morebitni nasprotni propagandi. Kidrič je očitno predvideval, da se med nasprotnikovimi "šlagerji in manevri" lahko pojavijo tudi vesti o razpustu nacionalnih komunističnih strank in je skušal že vnaprej preprečiti kakršnokoli morebitno tovrstno dezorientacijo med strankinim članstvom z zagotovitvijo, da o tem "seveda ni govora".²⁵

²¹ Dokumenti historije Komunističke partije Hrvatske : "Naprijed" 1943. Ponatis. Zagreb 1951, str. 130-131 (članek: Povodom razpuštanja Kominterne) in str. 147-148 (članek: Nacionalna uloga komunističke partije).

²² Delavska enotnost 1942-1944. Ponatis. Ljubljana 1954, str. 33-36 (članek: Razpust Kominterne - nov poziv k še vztrajnejši borbi za utrditev Delavske enotnosti).

²³ Arhiv Republike Slovenije (dalje ARS), AS 1887, fond tisk NOB, Slovenski poročevalec, 1. 6. 1943, št. 11. Boris Ziherl: Delavskemu razredu pripada najčastnejše mesto v boju za slovensko svobodo, str. 5-6.

²⁴ Ljudska pravica 1943, str. 71 (Boris Kidrič: Sile okupatorjev propadajo).

²⁵ DLRS, knjiga 7, dok. 81.

Kidričeva bojazen, da zna razpust KI predstavljati neke vrste šok, ni bila povsem neutemeljena. Že dan po radijski objavi vesti je Lidija Šentjurc poročala CK KPS, da je razpust v Ljubljani "naletel na splošno osuplost". Menila pa je, da komunistom argumentacija ne bo delala težav, čeprav je pričakovala s strani mihajlovičevcev ofenzivo očitkov na račun "trockistične" KPS. Prepričana je bila, da razpust v par dneh ne bo več problem, če bodo ljubljanski kadri propagandno dovolj ofenzivni.²⁶ Vendar se "osuplost" v Ljubljani ni takoj podela. Šentjurčeva je 26. maja morala poročati, da je razpust Ljubljano le bolj "prizadejal" kot so pričakovali. Krivi naj bi bili aktivisti, ki se niso znašli oziroma niso uspeli uspešno odgovarjati "bega in miha" propagandi, ki je razširjala tudi takšne trditve: da so partizani razpuščeni, da je sedaj glavni komandant Draža Mihailović, da je Stalin izdajalec itd. Opozarjala je, da ljubljanske razmere kličejo po takojšnjem odgovoru in da uradno izjavo pričakujejo tudi zavezniki. Navedla je odziv krščanskega socialista Staneta Osterca na novico o razpustu KI, ko naj bi izjavil: "No, sedaj je pa izjava brez smisla", pri čemer je mislil na Dolomitsko izjavo.²⁷ Vznemirjenje v Ljubljani, ki ga je povzročil razpust, ilustrirajo na primer govornice, ki so tiste dni krožile po Ljubljani v zvezi s Stalinovim "izdajstvom"; med enim izmed alarmov, ki jih je takrat doživljala Ljubljana, naj bi Ljubljano preletelo letalo, s katerim je Stalin zaradi razpusta KI moral zbežati v Švico.²⁸ V opisanih razmerah intenzivnega odzivanja in zanimanja ljubljansko poverjeništvu ni moglo čakati na uradne izjave (ki jih je zelo pogrešalo) oziroma propagandne materiale CK KPS in je samostojno pripravilo posebno okrožnico, v kateri je pojasnilo vzrok in pomen razpusta KI, pri čemer je uporabljalo prizanesljiv izraz "razhod". V njej je med drugim poudarilo, da delovanje KI ni pomenilo vmešavanja v razmere posameznih narodov, temveč "pomoč najnaprednejšim silam, da bodo koristi svojih narodov pravilno branile, da bodo obvarovale svoje narode moralne in fizične smrti". Okrožnica je bila delno kontradiktorna, saj je na drugem mestu navajala, da je šele z ukinitvijo KI uveljavljeno načelo nevmešavanja. Po tej okrožnici je dobila KPS z ukinitvijo KI "zrelostno spričevalo", OF pa potrdilo, da je na pravi poti.²⁹

Že v začetku junija je poverjeništvu ocenjevalo, da so v Ljubljani problem razpusta KI vendarle obvladali, da so prebrodili politično krizo in prehajajo ponovno v ofenzivo. Vendar so še po preteku več kot mesec dni od dogodka poročali, da so ljudje razpust sicer začeli pozabljati, nikakor pa se ne umiri nasprotna propaganda, ki razširja najrazličnejše komentarje v številnih listih in lističih.³⁰

O razpustu KI so razpravljali po partijskih organizacijah ali vsaj forumih širom Slovenije. Na seji okrožnega komiteja KPS za Koroško so na primer o tem razpravljali dne 24. junija 1943.³¹ Kot posebno točko so razpust obravnavali na drugi partijski konferenci kranjskega okrožja na začetku avgusta 1943.³² Med pre-

²⁶ DLRS, knjiga 7, dok. 83.

²⁷ DLRS, knjiga 7, dok. 93.

²⁸ DLRS, knjiga 7, dok. 90.

²⁹ ARS, AS 1709, fond Okrožje Ljubljana, šk. 7/II, Okrožnica poverjeništvu CK KPS za Ljubljano z dne 29. 5. a 1943.

³⁰ DLRS, knjiga 7, dok. 115, 128 in 208.

³¹ Bogdan Žolnir, Mile Pavlin: Protifašistični odpor : Koroška od začetka vstaje do konca leta 1943. Celovec-Ljubljana 1994, str. 94.

³² ARS, AS 1489, fond Oblastni komite KPS za Gorenjsko, šk. 5, Zapisnik druge konference okrožja Kranj iz 1. in 2. 8. 1943, a. št. 2317.

cej zapozneme omembe sodi razpravljanje o razpustu KI na konferenci rajonskih sekretarjev okrožja Škofja Loka konec decembra 1943.³³ V "Pregledu o politični situaciji", ki ga je izdal pokrajinski komite KPS za Gorenjsko novembra 1943, in je služil kot študijski material, je bilo na primer rečeno: "Narodi Evrope in vsega sveta so spoznali in vedno bolj spoznavajo, da je Sovjetska zveza tista, ki je največ napravila v borbi proti fašizmu. Vsi vedo, da je VKP(b), Vsezvezna komunistična partija boljševeikov, zgradila Sovjetsko Zvezo, s tem so se pozicije domačih Komunističnih Partij silno ojačale; Komunistične Partije so se istočasno izkazale kot najbolj nacionalne stranke v borbi za svobodo svojih narodov. Da bi bila ta avantgardna vloga Komunističnih Partij v nacionalni borbi še bolj podčrtana, je bila Kominterneta razpuščena."³⁴ O razpustu je spregovoril Kardelj na partijskem posvetovanju na Dvoru pri Žužemberku 8. oktobra 1943. Tudi on je ponovil, da je bila KI razpuščena zato, da se s tem še bolj podčrta vodilna vloga komunistične partije v nacionalnem boju.³⁵ Na partijski konferenci delegatov iz Ljubljanske pokrajine v Semiču maja 1944 je sekretar CK KPS Franc Leskošek takole prepričeval partijske delegate: "Da pokažemo vsemu svetu, da se tu ne vodi borba iz nekega centra in da so komunistične Partije postale nacionalne Partije in same vodijo nacionalno borbo, zato je bila tudi razpuščena Komunistična Internacionala. Danes narod sam vodi svojo Komunistično Partijo."³⁶

V partizanski propagandi, potem ko je že preteklo nekaj časa od razpusta, redko naletimo na kakršnokoli omenjanje KI in še to praviloma le v povezavi s protikomunistično propagando. Seveda so kakršnokoli omenjanje KI na protikomunistični strani označevali za izključno zlonamerno in smešno propagandistično početje.³⁷

IV

Medtem ko so bili komunisti objektivno v položaju, da so na javni ravni predvsem utemeljevali, oziroma branili sklep o razpustu, pri čemer niso bili nič kaj izvirni in so izhajali iz osnovnih premis sklepa predsedstva izvršnega komiteja KI ter Stalinovega intervjuja, so bili odzivi med vidnejšimi nekomunisti v OF nekoliko drugačni. Dovolili so si med drugim več ugibanj, kaj pravzaprav razpust pomeni in postavljali so si vprašanja, kašne posledice bo razpust imel za nadaljnji politični razvoj OF. Vendar je njihov doseg bil praviloma omejen na ožji krog ljudi ali celo le na osebno raven. Zato ne preseneča, da tovrstne odzive večkrat najdemo v osebnih dnevnikih.

Tako si je Tone Fajfar v dnevnik dne 22. maja 1943 zapisal, da so v izvršnem odboru OF brali obširno obrazložitev tega sklepa, ki je bila objavljena v Pravdi, da pa pravih vzrokov ne poznajo, bodo pa gotovo v zvezi z mednarodnim po-

³³ ARS, AS 1551, fond Zbirka kopij, šk. 68, d.e. 1, Zapisnik konference rajonskih sekretarjev okrožja Škofja Loka z dne 31. 12. 1943.

³⁴ ARS, AS 1636, fond Oblastni komite KPS za Gorenjsko, šk. 663/I, Pregled o politični situaciji.

³⁵ Metod Mikuš: Pregled zgodovine NOB, knjiga 3. Ljubljana 1973, str. 136, 137; Vladimir Dedijer: Dnevnik 1941-1944, druga knjiga. Rijeka 1981, str. 431-436.

³⁶ ARS, AS 1487, fond Centralni komite KPS, Zapisnik o konferenci delegatov partijskih organizacij iz Ljubljanske pokrajine 28. in 29. maja 1944, a. e. 60, str. 21.

³⁷ ARS, AS 1887, fond Osvobodilni fronti in veri. Izdalo uredništvo Slovenskega poročevalca leta 1944 v redakciji Marije Vilfan. št. 1213, str. 29.

ložajem.³⁸ Edvard Kocbek je prav tako v svojem dnevniku to novico označil kot "senzacionalno", ki da je v izvršnem odboru OF sprožila vrsto ugibanj, predvsem o tem, ali so navedeni razlogi za razpust resnični, ali se za njimi morda skrivajo drugi neznani razlogi, ali je do razpusta prišlo le iz taktičnih razlogov v zvezi z odnosi do zahodnih zaveznikov, ali pa iz globljih spoznanj o popolnem zlomu nemške in italijanske komunistične partije. Zabeležil si je še razgovor s starim komunistom Vladom Kozakom, ki je Stalinov korak ocenil za zvito potezo, s katero ni on ničesar tvegaj, za razliko od slovenskih oziroma jugoslovanskih komunistov, ki morajo tvegati vse, predvsem ekstremizme. V izjavi Kocbeku je bil zelo neposreden, ko je dejal: "Za nas moskovski odlok nima pomena, po svoji poti moramo nezadržno dalje, postajamo funkcija višje volje, ne pa rezultanta okoliščin. Moramo biti ubogljivi otroci...".³⁹

Član izvršnega odbora OF Zoran Polič pa je v pismu, ki ga je 28. maja s partizanskega ozemlja poslal sokolskemu kolegu in članu poverjeništvu izvršnega odbora OF za Ljubljano Dragu Pustišku, ocenil "prostovoljni" razpust KI za "velik korak naprej". Z njim naj bi bil podan velik poudarek nacionalnim posebnostim posameznih narodov oziroma nujnost, da vsak narod samostojno vodi svoj osvobodilni boj. Iz te ocene pa je izvajal: "To priznanje narodnosti dokončno obračunava z vsemi, ki so skušali vsiliti boljševizmu neko protinarodno stališče oz. protinarodne namene. Za nas (sokole, op. a.) je ta razpust še posebno važen, ker potrjuje pravilnost našega gledanja, da je namreč razvoj vsakega naroda svojstven in četudi so skupni višji cilji, ni mogoče voditi življenja vseh narodov po istem kopitu. Zato je res, da je Kominternina svojo nalogo izpolnila, ko se ji je posrečilo v vseh narodih razgibati gotove plasti proti fašizmu. Da so za razpust uporabili trenutek, ko je treba urediti odnose do Zaveznikov, je seveda taktična poteza, ki pa na stvari sami ničesar ne izpremeni. Mi stopamo krepko novi dobi nasproti, trgajo se vse vezi, ki bi lahko ovirale svoboden polet, in sedaj lahko s še večjim upanjem zremo v bodočnost."⁴⁰ V naslednjem pismu Pustišku je Polič poudaril, da so dobile partije z ukinitvijo internacionalne povezanosti "popolno samostojnost in postale res narodne", iz česar izhajajo za vse Slovence nujni zaključki - odpasti morajo vsa sumničenja, nezaupanje in tudi vsako nasprotovanje. Pustišku je poslal tudi pomembno sporočilo, da je sokolsko vodstvo v skladu z novonastalim položajem sprejelo sklep o vstopu sokolov v partijo; vendar je odločitev za vstop stvar osebne odločitve vsakega posameznika in ne gre za odločitev o kolektivnem vstopu. Sporočil je še, da bodo temu sklepu sledili tudi člani vodstva in s tem posredno napovedal svoj vstop v KPS (kar je storil julija 1943).⁴¹

Pozorno je beležil v svoj dnevnik dogajanje v zvezi z razpustom član vrhovnega plenuma OF Makso Šnuderl, ki je bil takrat še v Ljubljani. Novica se mu je zdela "silno važna". Zapisal je tudi britansko izjavo, po kateri je Stalin z ukinitvijo KI dokazal, da misli resno z iskrenim sodelovanjem z demokratičnimi silami po zmagi. Z razpustom naj bi se razblinila tudi novodobna nemška propagandna domislica o angleških in ameriških namerah izročiti Evropo boljševizaciji. O Ljubljani je zapisal, da vlada v njej veliko veselje zlasti med "reakcionarnimi elementi",

³⁸ Tone Fajfar: Odločitev. Spomini in partizanski dnevnik, Ljubljana 1981, str. 282.

³⁹ Edvard Kocbek: Zbrano delo, knjiga 7 (prvi del) : Listina : Prve objave. Ljubljana 2000, str. 53-55.

⁴⁰ DLRS, knjiga 7, dok. 99.

⁴¹ DLRS, knjiga 7, dok. 123.

ki živijo v zmotnem prepričanju, da je komunistom in partizanom "odklenkalo", ker ne bodo več imeli zaslonbe v Moskvi. V ta okvir so sodile tudi ljubljanske govornice o sporazumu med četniki in partizani o skupnem boju; sporazum bi naj bil že prvi neposredni rezultat razpusta KI. Sam je bil mnenja, da se za Slovenijo s tem ne bo nič spremenilo, kajti Slovanov se Stalin ni odrekel, kar je dokazal s proglasitvijo slovanske vzajemnosti, le-ta pa ima oporo tudi v vseslovenskem organu v Moskvi, ki povezuje vse Slovane. Predpostavljal je, da je Stalin opustil namero o svetovni revoluciji, ker bo po vojni potreboval precej časa za obnovo države, in se omejil vsaj začasno samo na slovanske narode, v slovanski skupnosti pa bodo Slovenci najbolj zavarovani za vso bodočnost. Nemška propaganda o razpustu KI kot "navadnem bluffu" ga ni prepričala in je menil, da je Stalin z razpustom mislil iskreno, saj bi lahko svoje cilje dosegel tako s KI kakor brez nje.⁴²

Izvirno in poglobljeno razmišljanje o razpustu KI predstavlja članek Lojzeta Udeteta *Moč narodnega principa ali umiranje tretje internacionale*, ki ga je začel snovati že pred razpustom KI in zaključil sredi junija 1943. Njegov namen je bil prikazati, kako so se poskusi realizacije svetovne revolucije pod okriljem KI razbijali ob realnosti ter osvetliti, po njegovem prepričanju eno izmed osnovnih zmot njene ideologije, t.j. omalovaževanje "individualizirajočih činiteljev zgodovine, zlasti narodov". Prav zaradi tega je po Udetovem prepričanju KI že ob svojem rojstvu stopila na pot umiranja. Tako tudi ni prestala zadnje zgodovinske preizkušnje ob nemškem napadu na Sovjetsko zvezo junija 1941, saj bi morala vsaj v tistih državah, ki so stopile v vojno stanje s Sovjetsko zvezo, nastopiti z revolucionarno akcijo; če kdaj, bi to bilo pričakovati v trenutku, ko je komunistični Sovjetski zvezi šlo na življenje in smrt, vendar zlasti nemški in italijanski komunisti niso izkazali nikakršnega omembe vrednega solidarnostnega čuta s Sovjetsko zvezo. Po drugi strani pa je Sovjetska zveza, središčna sila tretje internacionale, razvila silovit odpor, vendar ne zaradi revolucionarnega mesijanizma, ampak zaradi patriotizma njenih prebivalcev. V razpustu KI je tako Ude našel dodatno potrditev, da je narodna komponenta silnic zgodovinskega razvoja še vedno močnejša od internacionalne, konkretno razrednega principa. Ude je razpust KI pozdravil v prepričanju, da bo zavezništvo med Anglijo, Ameriko, Sovjetsko zvezo in Kitajsko s tem pridobilo na iskrenosti in trdnosti, nezaupanje dela ameriške in angleške javnosti bo s tem zmanjšano, v komunističnih partijah se bodo lahko uveljavili pristno narodno čuteči ljudje, razdiralni element med narodi in znotraj posameznih narodov bo s tem odpravljen, fašistična in nacistična propaganda pa bo izgubila univerzalnega nasprotnika. Za slovenski prostor je pričakoval usihanje katoliške protikomunistične propagande, ker bo tudi ta izgubila sovražnika, smatral pa je, da bo tudi v taboru OF moralo priti do določenega razčiščenja v smeri krepitve slovenskega nacionalizma in podreditve socialno-revolucionarnih težajev osvobodilnemu boju in izgradnji močnejše bodočnosti.⁴³

V

O razpustu se je obširno razpisalo tudi časopisje v slovenskem protirevolucionarnem taboru. Slovenec je prvo novico o tem dogodku objavil 25. maja na

⁴² Makso Šnuderl: Dnevnik : v okupirani Ljubljani. Maribor 1993, str. 492, 493, 496, 501.

⁴³ Lojze Ude: Moje mnenje o položaju : članki in pisma 1941-1944. Ljubljana 1994, str. 78-88.

uvodni strani. Že naslov tega članka "Razpust kominterne - spretna igra" jasno odraža oceno tega dogodka, na kateri je potem ves čas vztrajal. Pri analizi in oceni tega dogodka Slovenec ni bil povsem izviren, temveč je objavljala stališča tujih časopisov in agencij, predvsem italijanskih, nemških, švicarskih in švedskih. Toda izbor tujih vesti in kontekst, v kakršnem so-le objavljene, nedvomno odraža stališče Slovenca in njegovega političnega zaledja.

Tako je že prvi dan Slovenec zapisal, da predstavlja razpust Kominterne "nov propagandistični moskovski maneuver, katerega sta Stalinu verjetno nasvetovala Roosevelt in Churchill, ker jima povzroča skrbi vedno bolj naraščajoče protiboljševiško gibanje, ki se kaže v državah, zaveznicah Rusije". Poteza je označena za povsem neprepričljivo, kajti komunizem je v svetu dobro poznan, in znano je, da ga vodi in nadzira neposredno Kremelj. Komunizem je pač gibanje za svetovno revolucijo in KI je eno in isto z moskovsko vlado. Zato je razpust le prevara, KI bo dejansko obstajala še naprej in si prizadevala za svetovno revolucijo. Špekulativni maneuver je v službi sovjetske politike, zato sklep o razpustu KI niti ne preseneča in z njim nikakor ni mogoče prepričati javnosti.⁴⁴

Dne 25. maja je Slovenec objavil kar dva daljša zapisa o nemških pogledih na razpust KI. V prvem je bila poudarjena ocena, da je razpust tretje internacionale "največji trik v Stalinovi politični karieri", ki sta ga izsilili Anglija in Amerika zaradi naraščajočega protikomunističnega razpoloženja na lastnih tleh, ki je smatralo zavezništvo s Sovjetsko zvezo za nekaj "protinaravnega, za spako, ki bi morala prej ali slej roditi tragične posledice", kajti svarilni zgodovinski spomin na revolucionarne dogodke ob koncu prve svetovne vojne še ni zbledel, zločestost boljševizma pa je še vedno aktualna, kar nenazadnje potrjuje poboj poljskih oficirjev v Katynu.⁴⁵ Drugi prispevek, ki je povzemal stališča Muenchener Neueste Nachrichten, je zatrjeval, da bi naj prav razkritje katynskega zločina odločilno prispevalo k razpustu KI. Anglija in Amerika sta ob širokem ogorčenju, ki ga je sprožilo to razkritje, namreč morali zahtevati ta ukrep (pa četudi samo zaradi zunanjega videza), če sta hoteli pred domačo javnostjo upravičiti svoje "čudno zavezništvo" s Sovjetsko zvezo. Sicer pa je tudi ta članek izražal prepričanje, da Stalinu tudi v naprej ostaja popolna svoboda delovanja, še celo večja kot dotlej, kot "poglarju skrivne četrte internacionale".⁴⁶

V seriji zapisov je Slovenec objavil prispevke o pogledih na razpust KI s strani nevtralnih in nevojskujočih se držav, predvsem Švedske. Bralcem je sporočal, da te države nikakor niso tako optimistične glede rezultatov razpusta, kot so Angleži in Amerikanci. Nevtralni tisk je ocenjeval, da ne gre verjeti uradnemu zatrjevanju Moskve, da SZ v bodoče ne bo uporabljala KI za sredstvo uresničevanja lastnih političnih ciljev in za boljše viziranje sveta, ker se Moskva predobro zaveda prednosti, ki jih bodo imele komunistične stranke v posameznih državah, če si bodo "nataknila etiketo tako imenovane narodne stranke, kar jim bo omogočilo odkrito prevratno delovanje, ne da bi se jim bilo treba skrivati". Na vprašanje, kaj sta London in Washington za protiuslugo dala Moskvi, odgovarja, da sta očitno žrtvovala Finsko, baltske države in Poljsko, kamor bo Moskva lahko neovirano prodirala. Ocena nevtralnih držav je torej bila, da Stalin dejansko ni v ničemer

⁴⁴ Slovenec, 25. 5. 1943, št. 118, Razpust kominterne - spretna igra.

⁴⁵ Slovenec, 26. 5. 1943, št. 119, Razpust kominterne - največji trik.

⁴⁶ Slovenec, 26. 5. 1943, št. 119, Nemška javnost in razpust kominterne.

popustil, za povračilo pa je dobil tisto, kar je hotel. Skratka: "Kominternina sicer ne bo več delovala, toda želja Kremlja bo za njene članice še vedno povelje. Kominternina je torej navidezno mrtva, moskovski komunizem pa je ostal. Kominternina ni bila komunizem, ampak sredstvo za razširjanje komunizma. /.../ Moskva je opazala, da ji razne nevtralne, pa tudi tako imenovane združene države vedno manj zaupajo. Zato je Stalin dal Kominternino v hladilnik, kjer jo ima še za vsak primer v rezervi. Zaenkrat še ne ve, kaj naj naredi z njo: ali naj jo navidezno uniči, ali pa jo pošlje v boj proti zaveznikom, če bi pri njih padel v nemilost."⁴⁷

Na Portugalskem so po pisanju Slovenca ocenjevali razpust KI kot potezo, ki jih zaradi prisilovne boljševiske taktike ni popolnoma nič presenetila, enako kot jih ni presenetil pokol poljskih častnikov. Ocenjevali so še, da je bil eden izmed ciljev te Stalinove odločitve omogočiti vstop angleškim komunistom v delavsko stranko, kajti KI je bila razpuščena prav v trenutku, ko so laburisti zaprli vrata komunistični stranki.⁴⁸ Le-to so smatrali za "trojanskega konja mednarodnega komunizma".⁴⁹

Dne 30. maja je Slovenec objavil novico iz Stockholma, da je po sklepu Stalina vlogo Kominterne prevzela sindikalna organizacija Profinternina, dalje da je izvršni odbor angleške delavske stranke ponovno zavrnil prošnjo o vstopu angleških komunistov v vrste laburistov, in še vest o množični protikomunistični demonstraciji v Sofiji, ki jih je vzpodbudil strah pred morebitnimi okrepljenimi poskusi vdora komunističnih idej v delavske vrste po razpustu KI, vendar naj bi bil strah po pisanju Slovenca pretiran.⁵⁰

Krog držav, katerih stališča je priobčeval Slovenec, je v aktu razpusta KI jasno prepoznaval Stalinovo taktično potezo. Nekoliko različni so bili poudarki glede tega, kolikšen pritisk naj bi na Stalina izvajali Anglija in Amerika, oziroma kaj sta v resnici hoteli doseči: ali dejansko vzeti Stalinu iz rok močno sredstvo vplivanja na svetovno politično dogajanje ali pa predvsem (vsaj kratkoročno) pomiriti domače protikomunistične strahove in odpore ter vzdržati v zavezništvu s Sovjetsko zvezo do konca vojne oziroma nacifašističnega poraza. O odmevih v zahodnih zavezniških državah Slovenec ni obširneje poročal in je predvsem le opozarjal na pojave protikomunističnega razpoloženja v Angliji in Ameriki, ki ga tudi razpust KI ni mogel pomiriti. Enako naj bi del javnosti ostal še naprej nepomirjen tudi po Stalinovi izjavi, ki jo je dal Rooseveltovemu odposlancu Deviesu v Moskvi, s katero je javnost hotel prepričati o resnično zgodovinski odločitvi Moskve glede razpusta KI. V tej izjavi je Stalin poudaril, da ta "zgodovinska odločitev omogoča vsem narodom ustanovitev enotne velike zveze za boj do zmage proti skupnemu sovražniku in za skupen ideal". V zvezi s tem je Slovenec objavil komentar, da je Stalin sicer jasno povedal, kdo je skupni sovražnik - namreč "narodnosocialistična kuga", ni pa povedal, kaj je skupni ideal, zaradi česar si lahko vsakdo ta skupni ideal po lastni presoji tolmači, čeprav je jasno, da je ta skupni ideal samo svetovna revolucija.⁵¹ Stalinovo pojasnjevanje političnih vzrokov za razpust KI (bojazen nekaterih držav, češ da hoče Moskva posegati v njihovo notranje življenje in ga

⁴⁷ Slovenec, 27. 5. 1943, št. 120, Navidezna smrt kominterne.

⁴⁸ Slovenec, 28. 5. 1943, št. 121, Portugalska in razpust kominterne.

⁴⁹ Slovenec, 18. 6. 1943, št. 137, Angleški delavci odklanjajo komuniste.

⁵⁰ Slovenec, 30. 5. 1943, št. 123: Profinternina - nadomestilo za kominternino; Angleška delavska stranka in razpust kominterne; Protiboljševiška demonstracija v Sofiji.

⁵¹ Slovenec, 1. 6. 1943, št. 124, "Nemška uganka" vznemirja nasprotnike.

boljševizirati; obtožbe posameznih komunističnih strank, namreč da ne delajo v korist svojih državljanov, temveč se ravnaajo le po ukazih iz tujine, tj. kominterne) angleškemu dopisniku Haroldu Kingu, je Slovenec označil za odkrito priznanje, da so Stalina vodili k temu koraku zgolj "oportunistični razlogi", to je želja po odpravi nezaupanja do komunizma v svetu.⁵²

Daljši uredniški prispevek, ki je povezal razpust KI tudi z razmerami na Balkanu oziroma v Jugoslaviji, je Slovenec objavil šele 5. junija. Po pisanju Slovenca je razpust "bil le izhod v sili in taktični maneuver", "samo pesek v oči Evropi, ki naj se ob navidezno spokornem dejanju boljševizma uspava, da postane še lažji plen in žrtev komunistične nevarnosti", ponovitev stare Ezopove basni o volku, ki se je oblekel v ovčjo kožo. V potrditev še vedno aktualne "nemoralne taktike" komunistov je navedel izjavo švedskega komunista Svena Underota, ki naj bi takrat dejal: "Dobra so vsa sredstva, ki pomagajo revoluciji ter dosegi oblasti nad svetom ter dokončnemu uničenju sovražnika." Posebej je opozoril še na en vidik Stalinovega domnevnega manevra, namreč na njegova prizadevanja za pomiritev nasprotij, ki izvirajo iz nacionalnega občutenja, ter da pritegne v svoje območje čim več drugače mislečih skupin, kar je še posebej pomembno na območju Balkana, kjer si "komunistična OF" že dolgo prizadeva, da bi izvedla združitve z nacionalnimi skupinami. S tem bi komunizem hkrati dosegel dva cilja: kontroliranje celotnega protiosnega gibanja in pritegnitev protikomunistov, ki bi jih v primernem trenutku likvidiral. Članek napoveduje, da bo bodočnost potrdila, da bo Stalin ob prvi priložnosti obnovil KI, bodisi pod prejšnjim imenom, bodisi pod novim naslovom "IV. internacionale". Ta nova internacionala pa bo zgrajena "na ruševinah lahkomiselnih skupin, ne izvzemši slovenskih, ki so v svoji naivnosti verjele in padle komunizmu na limanice".⁵³

Tudi svarilo papeža Pija XII. na avdienci rimskih delavcev in delavk 15. junija 1943 v Vatikanu pred "krivimi pridigarji", ki oznanjajo revolucionarno rešitev socialnih vprašanj, je mogoče umestiti v aktualno dogajanje v zvezi s KI, saj je papež v nagovoru med drugim poudaril, da revolucija "privzema nacionalni značaj".⁵⁴

Jutro je posvečalo razpustu manjšo pozornost. Predvsem je ugotavljalo, da razpust krepi revolucionarno delovanje komunističnih organizacij in akcijsko svobodo ekstremnih skupin v posameznih državah, da je bil razpust nujen po valu ogorčenja, ki ga je povzročilo odkritje Katyna. Razpust naj bi zahtevala Washington in London, čeprav samo formalno, da bi v svojih državah omilila "monstruozno zavezništvo". Dejansko pa lahko dela Stalin sedaj še bolj svobodno kot prej za ustvaritev četrte internacionale.⁵⁵

Zlasti po Ljubljani pa so krožili tudi številni letaki, ki so jih izdajale različne skupine, od izrazito protikomunističnih do sredinskih. Eden izmed njih je opozarjal, da je vodstvo KI sicer res razpuščeno, niso pa razpuščene komunistične stranke in njihove organizacije, npr. OF in bo torej ostalo vse po starem. Komu-

⁵² Slovenec, 2. 6. 1943, št. 125, Stalin tolmači razpust kominterne in odkrito razlaga prave namene tega manevra.

⁵³ Slovenec, 5. 6. 1943, št. 127, Razpust kominterne - pesek v oči narodnim pokretom.

⁵⁴ Slovenec, 16. 6. 1943, št. 135, Pij XII o socialni ureditvi sveta.

⁵⁵ Jutro, 26. 5. 1943, št. 118, Razpust Kominterne : Novi sleparski maneuver Kremlja naj bi preslepil protiboljševiško razpoloženo prebivalstvo Anglije in Amerike; Jutro, 26. 5. 1943, št. 119, Slepilo za pomirjenje anglosaške javnosti.

nistične stranke svojih ciljev ne bodo spremenile, ker so zavezane svojemu glavnemu cilju, to je komunistični revoluciji in prevzemu oblasti. Iz Moskve je ukazana le druga taktika: komunisti se bodo prilagodili novi situaciji, prevzeli v kakršnikoli novi organizaciji vodilno vlogo in jo ob pravem času izrabili v svoje komunistične namene, pobili bodo vse protikomuniste, ki bi mogli igrati sedaj, zlasti pa v bodoče vodilno vlogo med narodom in skušali bodo z novimi slepilnimi gesli nacionalne borbe onesrečiti narod. Letak je posebej opozarjal tiste, ki da so doslej nihali med slovenskim narodom in mednarodnim komunizmom, da se motijo, če mislijo, da je sedaj prišel njihov čas.⁵⁶

Drugi letak je povezoval "senzacionalno vest" o razpustu oziroma samolikvidaciji KI s sestankom Churchilla in Roosevelta maja 1943 v Washingtonu. Domneval je, da se razpust ni mogel izvršiti brez odločilnega sodelovanja Rusije ter ugotavljal, da ima ta akt za posledico likvidacijo trockizma. Vzpodbudili so ga vojni dogodki, ki se bližajo svojemu višku in razmišljanje o ureditvi sveta po zavezniški zmagi, saj si ni mogoče predstavljati, da bi obstajala organizacija, ki Rusijo nujno postavlja v dvolično vlogo nasproti zaveznikom. Nevzdržno je namreč, da Rusija, ki dobiva za svoj protifašistični odpor odločilno zavezniško pomoč, istočasno vodi v istih zavezniških državah komunistične organizacije, katerih edini namen je razkrojiti njihovo moč in pahnti te države v državljansko vojno. Zakazana samolikvidacija KI je zato izredno važen dogodek, saj je Rusija s tem odklonila kot sredstvo svoje zunanje politike metodo razkrajanja zavezniških držav pod geslom svetovne revolucije. S tem aktom naj bi Rusija sama obsodila razkrajalno delo "kominternistov" in spoznala, da sedanja vojna ni borba za sovjetizacijo Evrope in sveta, kakor to "pridiga dunajski kominternist" Kidrič, temveč da je to boj za obstoj narodov in držav, tako Slovencev kakor tudi Rusov.⁵⁷

Letak s podpisom "Slovenska liga proti banditom in morilcem" pa je sporočal, da se je z razpustom KI komunizem moral odpovedati svoji internacionalni povezanosti, Moskva ne prevzema nobene odgovornosti več za delovanje neruskih komunističnih partij, le-te so izgubile zaslobo Moskve in bo njihova bodoča usoda popolnoma odvisna od suverene volje prizadetih narodov, Anglija in Amerika sta dokazali, da popolnoma obvladujeta politiko, Atlantska Karta se je osvobodila Demoklejevega meča komunistične revolucionarne nasilnosti, komunizem je potisnjen nazaj na prostor svojega izhodišča, v Sovjetsko zvezo, in je vprašanje, ali bo tudi tam preživel. Tudi slovenski "kolovodje morilskih in roparskih tolp" so sedaj izgubili zaščitno krinko in kakor je moral biti maščevan Katynski gozd s popolno kapitulacijo KI, bodo maščevane tudi slovenske krimske jame.⁵⁸

Italijanski okupator je z letaki svaril Slovence, da je razpust KI le propagandno besedičenje in Stalinova spletko, da si je volk le nataknil ovčjo kožo z namenom ujeti v zanko ljudi, ki niso nikoli hoteli imeti opravka s komunizmom, da bi jih nato lažje uničil. V primeru zmage komunizma grozijo Slovincem nove Katynske jame.⁵⁹

⁵⁶ ARS, AS 1902, Zbirka tiskov nasprotnikov NOB in politične sredine, šk. 24/I, Nova krinka-stari poklicni špekulanti!

⁵⁷ ARS, AS 1902, šk. 32/III, Konec Kominterne.

⁵⁸ ARS, AS 1902, šk. 27/I, Razpust Kominterne, 24. 5. 1943.

⁵⁹ ARS, AS 1902, šk. 32/II: Slovinci! Razpustitev III. Komunistične Internacionalne...; Slovenec! Prepameten se nam zdi...

Kročil je tudi falzificiran letak v slovenskem in italijanskem jeziku s podpisom "Partizani dolomitskega odreda" in je imel očiten namen demoralizirati partizanske enote. Podpisani partizani so sporočali ostalim partizanom, da jih je Moskva z razpustom KI "pustila na cedilu" in da so bile njihove žrtve zaman. Zato so pozivali: "Stran z našimi krvoločnimi polit. komisarji in komandanti, ki so nas oropali svobode, življenja in nas pognali v bratomorni boj. Vrnite se domov /.../ Stalin je pokleknil pred Churchillom in Rooseveltom."⁶⁰

Konec maja 1943 je nastala tudi daljša okrožnica, ki je razlagala razpust KI kot zmago Stalinovega realizma, zavezniške politike združenih narodov in začetek realistične politike slovanskih narodov. Za Slovence naj bi razpust pomenil resno svarilo iz Moskve, naj se osvobodijo vseh ideoloških zakrknjenosti in složno stopijo v skupen boj proti skupnemu sovražniku vsega zavezniškega sveta in si s tem zajamčijo svobodni narodni razvoj na vsem nacionalnem ozemlju v okviru federativne Jugoslavije.⁶¹

Čeprav je bilo maja 1943 uradno izjavljeno, da je KI razpuščena, je dejansko nadaljevala z delom in sicer skrivno, med drugim kot "Znanstveni inštitut 205". Še naprej jo je vodil Georgij Dimitrov, ki je bil formalno načelnik Mednarodnega oddelka CK VKP(b). Tako je še naprej bdela nad delom komunističnih partij in dogajanjem v posameznih državah. Pri tem so imele pomembno vlogo tudi obveščevalne službe povezane s partijskimi strukturami. Tudi v Jugoslaviji razpust KI ni vplival na spremembo uveljavljenega pretoka informacij ter navodil med Dimitrovim (v osebnem ali Stalinovem imenu) in CK KPJ. In po potrebi je Dimitrov posegal v delovanje KPJ, s tem pa tudi slovenske partije, na primer ob nesoglasjih med KPJ in KP Italije v začetku leta 1944 v zvezi z odlokom vrhovnega plenuma OF o priključitvi Slovenskega primorja k Jugoslaviji.⁶²

Tako so se potrdile napovedi tistih, ki so ocenjevali razpust tretje internacionale kot taktično potezo. Enako so razpust dejansko smatrali tudi komunisti, le da so na zunaj morali nastopati z drugačnimi gesli. Nenazadnje so že same formulacije v sklepu o razpustu KI dopuščale oceno o taktični potezi, predvsem v delu, ki govori o politični zrelosti komunističnih strank in njihovih vodilnih kadrih v posameznih deželah. Za te pa vemo, da so že pred vojno disciplinirano sledili usmeritvam KI oziroma Moskve in bili globoko prežeti s centralistično metodo kominternovskega delovanja. Tudi če bi KI dejansko prenehala z delom, bi Moskva v teh kadrih in strankah še vedno imela močan kapital.

⁶⁰ ARS, AS 1902, šk. 27/IV, Tovariši partizani! Tretja internacionala je razpuščena.

⁶¹ ARS, AS 1902, šk. 23/III, Razpust kominterne.

⁶² Herbert Romerstein: Aspects of World War II History Revealed through "ISCOT" Radio Intercepts. V: The Journal of Intelligence History, 2005, vol. 5, No. 1.

Deželak Barič Vida

THE DISSOLUTION OF THE COMINTERN: THE ECHOES IN SLOVENIA
AND THE INTERNATIONAL FRAMEWORK

S u m m a r y

The resolution on the dissolution of the Comintern, in which Stalin played a decisive role, was adopted by the Presidency of the Comintern's Executive Committee on 15 May 1943 and communicated to the public on 22 May. It came to the world as surprising news, prompting numerous and conflicting responses. The resolution, formulated as a proposition, had to be first accepted by all Comintern members (sections). The Central committee of the Communist Party of Yugoslavia unanimously approved it on 26 May 1943. In Slovenia, much like elsewhere, immediately after the outbreak of the news, two key questions arose: what were the true reasons for the dissolution and what would be its consequences. The speculations, which partly counted on the propaganda effect, touched the very foundation of the processes which had taken place in Slovenia during the occupation. Their common denominator was the future role of the communists.

The communists, who were subject to the Party discipline, were preoccupied with the above questions less than all others. They were contented, at least at the public level, with the official interpretation of the Comintern leadership and approved its dissolution. According to this interpretation, the dissolution was a logical consequence of the historical development of the international communist movement, whereby the leadership from a single centre had proved outdated and even detrimental. At the same time, this decision was dictated by the need to organise an anti-fascist resistance as widely as possible. They attempted to use the event as propaganda in order to affirm the Communist Party of Slovenia as a national party, emphasising its patriotism. At the same time they claimed that this had always been a typical orientation of the Slovene communists, thereby rejecting the accusations of national indifference levelled against them by their political adversaries.

Prominent non-communist members of the Slovene Liberation Front initially viewed the dissolution as an important event. Some saw in it the recognition of national individuality, in which context the communist parties would become truly national. Because of this, the leadership of Sokol passed a resolution allowing its members to join the Communist Party as individuals. Expectations of greater pluralism in the Liberation Front emerged and even the opinion that the Dolomite Declaration, formally acknowledging the Party's leading role, was redundant.

Most of those on the anti-partisan side rightly believed that nothing much would have changed with the dissolution of the Comintern. They were convinced that this was Stalin's tactical move intended to placate the anti-communist feelings in the USA and Great Britain, which had grown after the discovery of the massacre of Polish officers in Katyn. They were convinced of its insignificance by the fact that only the supreme Communist body was dissolved, whereas individual parties, committed to their programmes, continued operating. They even thought that, with the dissolution, Stalin widened his manoeuvring space for further control of the communist parties, albeit in a hidden manner, through the so-called Fourth International. While the newspapers in Ljubljana sought to prove the irrelevance of the dissolution, various groups, engaged in intense propaganda activities especially in the wider city area, took the dissolution "seriously" and by spreading false news (such as those of Draža Mihailović becoming the supreme commander of all resistance forces and Stalin's betrayal) attempted to demoralise the partisan army and the Liberation Front.

NOVA KNJIGA ZBIRKE
RAZPOZNAVANJA / *RECOGNITIONES*

Zbirka

RECOGNITIONES

Damijan Guštin

ZA ZAPAH
PREBIVALSTVO SLOVENIJE
V OKUPATORJEVIH ZAPORIH
1941-1945

INŠTITUT
ZA
NOVEJŠO
ZGODOVINO

Institute of Contemporary History

Cena 25 EUR

1.01
Prejeto 18. 5. 2006

UDK 355.40(420 : 497.1)"1944"

Ljuba Dornik Šubelj*

Fieldingova misija v zapisih OZNE

IZVLEČEK

Avtorica prikazuje na osnovi zapisnikov zaslišanj pripadnikov britanskih obveščevalnih misij, ki jih je opravil Oddelek za zaščito naroda (OZNA), dejavnost nekaj britanskih obveščevalcev v Avstriji, kjer so imeli nalogo tam organizirati odporiško gibanje. Po neuspehu v Avstriji so se povezali s slovenskim narodnoosvobodilnim gibanjem, ki jim je omogočilo povratek v njihove baze v južni Italiji. Med britanskimi obveščevalci in pripadniki zahodnih zavezniških vojaških misij ter partizanskim vodstvom v Sloveniji je prihajalo do napetosti, zato so bili pod obveščevalnim nadzorom OZNE, ki je opravljala naloge vojaške obveščevalne službe jugoslovanskega odporiškega gibanja.

Ključne besede: zavezniške vojaške misije, Oddelek za zaščito naroda (OZNA), Special Operations Executive (SOE), Secret Intelligence Service (SIS), Avstrija, protinacizem, "Freie Österreich", Free Austrian Movement

ABSTRACT

FIELDING'S MISSION IN THE SLOVENE PARTISAN SECURITY SERVICE RECORDS

The author outlines the activities of British intelligence agents in Austria, related to the organisation of the resistance movement, using as a basis the records from the interrogation of the said agents, carried out by the Yugoslav Department of National Security (OZNA). Having failed to accomplish their mission in Austria, the British agents contacted the Slovene national liberation movement which facilitated their return to their bases in Southern Italy. Because of the tensions that had developed between the partisan leadership and the British agents and members of the western allied mission, these were placed under the surveillance of the OZNA organisation, which carried out the tasks of military intelligence for the Yugoslav resistance movement.

Key words: Allied military missions, Department of National Security (OZNA), Special Operations Executive (SOE), Secret Intelligence Service (SIS), Austria, anti-Nazism, "Freie Österreich", Free Austrian Movement

* Mag., višja svetovalka - arhivistka za arhivsko gradivo, Arhiv Republike Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: ljuba.dornik@gov.si

Oddelek za zaščito naroda, t. i. OZNA, je bila vojaška obveščevalna in protiobveščevalna organizacija. Ustanovljena je bila 13. maja 1944 v okviru poverjenišva za ljudsko obrambo, Nacionalnega komiteta osvobodjenja Jugoslavije (NKOJ). Delovala je za vso jugoslovansko državo in njen del je bila OZNA za Slovenijo. Dne 13. marca 1946 je v njem ostala le še njena protiobveščevalna služba, t. i. KOS, medtem ko so bili ostali odseki OZNE vključeni v ministrstvo za notranje zadeve Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ) in so začeli opravljati delo politične policije. Preimenovali so se v Upravo državne varnosti (Upravo državne bezbednosti), t. i. UDBO.

Od štirih organizacijskih odsekov OZNE je bil tretji odsek tisti, katerega naloga je bila protiobveščevalna zaščita oboroženih sil narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov. V Sloveniji je bil to edini odsek, ki je bil ustanovljen na novo in ni imel predhodnikov v oddelkih prej obstoječega odseka za notranje zadeve pri predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta. Obstajal je tudi najkrajši čas, formalno le do marca 1945, ko je bil z reorganizacijo vojske in z ukinitvijo Glavnega štaba Slovenije razpuščen. Vsaka od štirih novoustanovljenih armad v okviru Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije in partizanskih odredov Jugoslavije oziroma Jugoslovanske armade (JA) so bile namreč vezane neposredno na Vrhovni štab, v njih delujoči oddelki OZNE pa so bili neposredno podrejeni tretjemu odseku OZNE za Jugoslavijo. Zato je bil 24. marca 1945 tretji odsek OZNE za Slovenijo izločen iz OZNE za Slovenijo in je postal protiobveščevalna služba četrte armade JA.

Med ostalimi nalogami tretjega odseka OZNE je bil tudi nadzor nad britansko, ameriško in češko misijo pri Glavnem štabu Slovenije. Tik pred vojaško operacijo za osvoboditev Beograda, sredi septembra 1944, so se odnosi jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja do zahodnih zaveznikov temeljito poslabšali. Tito je namreč po vrnitvi iz Moskve dal 17. septembra 1944 vsem glavnim štabom in štabom korpusov direktivo, da morajo preprečiti vsakršno gibanje zahodnim zavezniškim misijam in skupinam, ki za to nimajo pisnega dovoljenja vrhovnega štaba. Po tej direktivi so se misije smele zadrževati samo pri glavnih štabih in štabih korpusov in niso smele več obiskovati drugih enot niti vedeti za njihov razpored in gibanje.

Naloga tretjemu odseku za spremljanje in poročanje o zahodnih zavezniških misijah je prišla v Slovenijo iz Vrhovnega štaba NOV in POJ, saj je Tito na podlagi poročanja Svetozarja Vukmanovića - Tempa o razmerah v Grčiji tamkajšnje razmere in vlogo britanskih misij v njih ocenjeval kritično. Vztrajal je, da se zavezniškim oficirjem prepreči sleherno vmešavanje v notranje zadeve in vsak poskus prevzema nadzora nad partizanskimi enotami. Naročil je, da se skrbno nadzorujejo vsi, ki so prihajali v stik z misijami, saj je bilo računati z možnostjo podkupovanja.

Pozno jeseni 1944 so zato tudi v Sloveniji začeli s sistematičnim nadzorovanjem zahodnih zavezniških vojaških misij. OZNA je sestavljala dosjeje z njihovimi osebnimi podatki in zapisi o gibanju in delu vsakega člana teh misij. Zbirali pa so tudi podatke o tistih, ki so prihajali v stik s člani zavezniških misij. Tak nadzor seveda ni veljal za sovjetsko vojaško misijo, katere navodila o protiobveščevalnem delovanju proti britanski in ameriški misiji so pri svojem delovanju upoštevali v OZNI.

Tito pa je hkrati dovolil, da so Britanci preko Slovenije razpredali svojo diverzantsko in obveščevalno organizacijo Special Operations Executive (SOE) v Avstrijo in Italijo, ki jo je vzpostavil polkovnik Peter Wilkinson.

Med dokumenti načelstva OZNE za Slovenijo¹ in njene prve sekcije, ki se je ukvarjala s protiobveščevalnim delom v tujini in je po vojni iz nje nastal tako del vojaške protiobveščevalne službe, kot tudi t. i. zunanja obveščevalna služba v sestavi ministrstva za zunanje zadeve, je ohranjeno zelo zanimivo poročilo iz novembra 1944, namenjeno načelniku OZNE za Slovenijo Ivanu Mačku - Matiji na Bazo 24.² Poročilo prinaša zaslišanje oziroma izjavo britanskega obveščevalca Georgesa Charlesa Panksa. Ker so zavezniški obveščevalci pogosto uporabljali za predstavljanje pred partizani ilegalna ali delno spremenjena imena, se zastavlja vprašanje, ali je to pravo ime tega obveščevalca. Najbrž je bil to poročnik Banks, vendar bo dalje navajam kot Panks, tako kot ga navaja dokument.³

Po krajšem opisu njegovih družinskih razmer - njegova mati je bila Švicarka, oče pa Britanec - in izobrazbe opiše omenjeno poročilo OZNE Panksovo vključitev v britansko vojsko, kateri se je pridružil že septembra 1939 in je bil kot prostovoljec vse do leta 1941 pri pehoti. Od tam je bil dodeljen h "comandosom", kjer je bil do leta 1943, ko je prešel k padalcem. V eni od akcij, ko je bil s padalom spuščen v Afriko, so ga zajeli Nemci in ga predali Italijanom, kjer je bil priprt do kapitulacije Italije (8. septembra 1943); Italijani (fašisti) so ga takrat izpustili in en mesec je prebil v hribih, kjer so mu pomagali italijanski partizani. Tako je živel nekaj časa več britanskih vojakov, ki so se nato prebili do svoje vojske. Po vrnitvi iz ujetništva je bil stalno v Italiji, kjer je bil tudi ranjen in je bil v bolnišnici 4 tedne ter 6 tednov nesposoben za službo. Udeležil se je tečaja za rokovanje z avtomatskim orožjem ter naslednjega, na katerem so jih učili, kako se gibati po sovražnem terenu, kako se uporabljajo svetlobni signali in podobno. Na tečajih je bilo od 8 do 10 ljudi. Po teh tečajih je na odhod čakal dva meseca v neki vili dokler ga niso v začetku avgusta 1944 z letalom spustili med italijanske partizane. Odpeljali so ga z letališča v Bariju in ga spustili skupaj z dvema majorjema, s tremi poročniki in z dvema podoficirjema k italijanski brigadi Osoppo na spuščališče Tramonti pri

¹ Arhiv Republike Slovenije, fond AS 1931 (dalje ARS) Republiški sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije, a.š. 694, Načelstvo OZNE za Slovenijo in I. odsek, 301-4/I/1.

² Baza 24 na Stražnem vrhu je bila sedež OZNE za Slovenijo do premika v Ljubljano maja 1945.

³ AS 1931, a.š. 694, Poročilo, namenjeno bazi 24, označeno samo s številko 24, je bilo poslano 13. 11. 1944. Vsebuje zaslišanje Georgesa Charlesa, rojenega 28. 11. 1903 v Hullu (Anglija), z bivšim stalnim bivališčem v Zürichu. Obstaja tudi možnost, da gre za zaslišanje - ali poročilo - izginulega ali likvidiranega Alberta Edwarda Parka, kot je njegove podatke po uradnem britanskem viru navedel Sebastian Ritchie v svoji knjigi *Our man in Yugoslavia: the story of a Secret Service Operative* (Frank Cass Publishers, London 2005, str. 150, opomba 16 in 19). V tej opombi sicer omenja, da so ga napačno opisali kot pripadnika obveščevalnih enot. Če gre za isto osebo, katere poročilo v prispevku navajam, je jasno, da ne gre za pomoto, ampak je to še eden od pripadnikov Secret Intelligence Servicea (SIS), o katerih dejavnosti vemo zelo malo zaradi pomanjkljivih britanskih virov. Njegovo ime so drugi avtorji, npr. Franklin Lindsay v knjigi *Ognji v noči: z OSS in Titovimi partizani v medvojni Jugoslaviji* (Ljubljana 1998), pisali kot Edward Parks. V seznamu ameriške vojaške misije pri Glavnem štabu NOV in POS, rekonstrukcija z dne 30. 1. 1957, pa je naveden pod zap. št. 13 nek Martin Charles - več podatkov ni, vendar bi to bilo lahko njegovo ime.

Vidmu. S seboj je imel britanske dokumente, ki mu jih je dal polkovnik Wilkinson.⁴ Ta mu je tudi osebno dal napotke za nalogo na terenu in mu izročil vse ponarejene dokumente ter štampljke. V Tramonti je ostal le dva dni, nato pa se je z avtom odpeljal v Timau. Pred njihovim prihodom je bil pri partizanih v Tramonti le en britanski oficir, letalski major. Z njim sta bila spuščena major Rudolf⁵ in Francisci,⁶ za katera je domneval, da sta to njuni izmišljeni imeni. Iz Timaua še istega dne je skupaj s seržantom Georgeom⁷ šel prek avstrijske meje po hribih na Mauten, kjer sta ostala pri starem delavcu Metznerju. Od tam je šel z garibaldincem Georgom Vienno,⁸ v Italiji bivajočim Avstrijcem iz Beljaka, ki pa se je štel za Italijana. Po političnem prepričanju je bil komunist in je bil v Avstriji že zaprt. Iz Mauthna je z Vienno šel v Kötschach in si priskrbel zvezo z Laknerjem, ki ga je poznal še od prej kot nacionalista. Po njunem sestanku so nacisti aretirali najprej Laknerja in nato še vse odbornike in druge sumljive elemente.

Panksova pripoved na zaslišanju OZNE se nanaša predvsem na njegovo delovanje v Avstriji. Njegova naloga je bila namreč organizirati v zahodni Avstriji (na Tirolskem in na Salzburškem) vstajo. Organizirati bi moral vse Avstrijce in delavce drugih narodnosti, ki so bili v tej pokrajini kot ujetniki, npr. Poljake in Francoze, in to ne glede na njihovo politično pripadnost. Naloga te organizacije bi bila, da bi prek svojih vojaških enot izvajala manjše sabotaže, v glavnem pa, da se vse pripravi na to, da bodo v trenutku razpada Nemčije zaprli in postrelili vse člane nacistične stranke, ter da bi do prihoda zaveznikov prevzeli oblast. Vodstvo vstaje mora biti nacionalno in demokratične oblike. Njegova naloga je bila organizirati v Avstriji vse demokratične politične elemente, le tistih ne, ki so bili

⁴ V omenjenem dokumentu so vsi kraji in imena pisani fonetično - npr. "oberst Vilkenzon". Peter Wilkinson se je partizanom predstavljal tudi kot Peter Alexander. Prim. Ljuba Dornik-Šubelj: *Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo*. Ljubljana 1999 (dalje Dornik-Šubelj, *Ozna*), str. 110-112, 151-152. Iz zaslišanja Henrika (pravilno bi moralo biti Henry) Neumanna, ki ga je od 11. do 15. 11. 1944 zasliševal Miro Perc-Maks, šef OZNE 9. korpusa, so že vedeli, da je naloga britanske misije spodbujanje odporniškega gibanja v Avstriji in aktivna podpora s propagando, orožjem itd. Neumann se je sam izrekel za člana General Servicea (tj. SOE). Trdil je, da to ni obveščevalna služba, ker je spadala pod Special Force - posebne enote, da jih je vodil Peter Wilkinson, ki jih pošilja v Jugoslavijo, Italijo in drugam, vsi pa so bili podrejeni maršalu Haroldu Alexandru, vrhovnemu poveljniku za Italijo in Sredozemlje. Kljub temu je Neumann na seznamu članov ameriške misije. Njegovo podrobnejše zaslihanje je ohranjeno v AS 1931 na mikrofilmih Sove U 085412 - 18. Njegove navedbe so natančnejše kot navedbe Panksa, zato jih uporabljam za pojasnila.

⁵ Gorazd Bajc: *Misije Special Operations Executive med italijanskimi partizani v Furlaniji in Karniji (1944-1945) ter njihova percepcija problema jugoslovansko-italijanske razmejitev*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2005, št. 1, str. 122, navaja da so misijo spustili s padali nad krajem Tramonti, južno od kraja Ampezzo v noči od 12. na 13. 8. 1944. Sestavljali so jo major George Fielding (Rudolf), major Francis Smalwood, poročnik Banks (v poročilu OZNE se njegov priimek navaja kot Panks), desetar Eduard Leese in radijski operater Ernest Charles Roland Barker. Misija je 27. 11. 1944 odšla do 9. korpusa, iz Slovenije pa je odletela z letalom 27. 12. 1944.

⁶ Francis je bil major Smallwood.

⁷ To je bil Henry Neumann, rojen 1. 4. 1923 v Londonu, seržant SOE. Končal je ljudsko šolo, se izučil za mehanika ter obiskoval strokovno nadaljevalno šolo. Do leta 1938 je bival stalno v Švici. Neumann je zasliševalcem OZNE povedal, da je imel pri sebi za vsak slučaj, če bi padel v roke gestapa, strup. Povedal je tudi za šifrirne kode, ki se jih je učil v šoli ter kakšne so bile dogovorjene kode z majorjem Fieldingom za medsebojno pošiljanje poročil in navodil.

⁸ Neuman je navedel naslednje podatke: Georg Verner, po poklicu pek, star okoli 42 let, doma iz Sv. Martina pri Beljaku, že osem let v Italiji. Njegova partizanska enota naj bi se nahajala nekje v bližini Kamelijanskega.

nacisti ali pa so bili omadeževani s nacističnimi prestopki. Moral bi začeti organizirati v vseh večjih krajih in se pri tem posluževati zlasti levičarjev. Na terenu bi moral postaviti tudi politično organizacijo, in sicer tako da bi organiziral vodstvo in tudi bojne oziroma sabotažne enote. Istočasno bi moral od te svoje organizacije zbirati podatke o situaciji. Moral bi inštruirati zaupnike, jim dajati navodila in propagandni material ter kakor hitro bi bilo vsaj nekoliko organizirano bi zavezniki začeli s padali pošiljati orožje, predvsem avtomatsko, granate, razstrelivo in propagandni material. Avstrijecem naj bi razlagali sklepe Teheranske konference, da bo Avstrija zopet samostojna, vendar je ta samostojnost odvisna od njihovega aktivnega sodelovanja pri uničenju nemškega nacizma. Dobil je tudi nalogo povezati se z avstrijskimi komunisti, ki so imeli v tem predelu Avstrije najbrž do tedaj na terenu edini svoje organizacije. V vsakem večjem kraju na njemu dodeljenem območju naj bi postavil center, od koder bi se moralo gibanje razvijati. Laknerju je dal nalogo, da stopi v stik z vsemi avstrijskimi socialdemokrati, in jih poučil o namenu njegovega prihoda. Lakner je bil do njega sprva nezaupljiv, ko pa mu je razložil, da je Britanec in da je britanski interes, da bi bila Avstrija spet svobodna, pri tem pa si mora sama pomagati, je obljubil sodelovanje. Avstrijci imajo prav tako možnost, kakor Jugoslovani, Francozi itd., da aktivno sodelujejo v boju proti Hitlerju, zato se morajo avstrijski dezerterji povezati v borbene enote in skupine, ki bodo delale po tovarnah sabotaže, je razložil Panks. Organizirali naj bi se v skupine treh do pet ljudi; skupine naj bi se med seboj povezovala in čakala, da jim bodo Britanci odvrgli orožje in propagandni material. Med drugimi navodili za delo je Laknerju naročil, da naj v primeru, če ob zlomu nacizma ne bi imeli stika z Britanci, avstrijska odporniška organizacija zapre vse naciste ali jih postreli ter do prihoda zaveznikov prevzame v svoje roke vso oblast. Lakner je Panksu dejal, da mu ne more nič obljubiti, da pa bo ob njegovi vrnitvi poročal o opravljenem delu. Dogovorila sta se za geslo za primer, če bo Panks koga poslal k njemu; ta naj reče, da ga pošilja Mepp Inerhoffer.

Iz Köotschacha je šel Panks v Vielgarten, kjer je garibaldinec Vienna poznal nekega zdravnika dr. Keršbaumerja, ki pa v času nacizma ni smel opravljati svojega poklica, po političnem prepričanju pa je bil monarhist. V prvi svetovni vojni je bil major in je bil pripravljen delati le za Avstrijo. Tudi z njim je imel dogovorjen znak spoznavanja. Navodila za delo so bila enaka. Omenjeni zdravnik je veliko obljubljal, Panks pa je imel vtis, da bo bolj malo naredil. Predvsem je rad pil žganje. Hvalil se je s svojimi znanstvi po severni Tirolski. Prevzel je organizacijo v zgornji Dravski dolini - Vielgarten in Ziljski dolini. Odpeljal se je tudi na Tirolsko in v Innsbruck, od koder naj bi poročal ob vrnitvi. Čakala sta ga do srede septembra, ko sta se morala zaradi zasledovanja gestapa umakniti v Dellah v Dravski dolini. Tu sta se zatekla k Hansu Haslerju, kmečkemu sinu socialdemokratskega prepričanja in pri njem ostala en teden. Tudi temu je dal enaka navodila kot Laknerju in Keršbaumu. Bil je pripravljen za delo, kakor tudi njegovi somišljeniki, le ljudje so od njega pričakovali orožje. Haslerju je bil določeno ozemlje okrog Dellacha in "Zgornjega Dravograda" (Oberdan burg). Pri vseh pa je Panks poudaril, naj navežejo stike tudi zunaj svojega teritorija. Tudi Hasler ni veliko napravil, saj je pridobil le 3 do 4 ljudi.

Ker je medtem prišel seržant s poročilom, da so Nemci začeli ofenzivo, postavili veliko zased in da so vse zveze pretrgane, sta se odločila, da se umakneta ter

poiščeta zveze z jugoslovanskimi partizani. Zato sta šla čez Vrbsko jezero, kjer jim je Hasler priskrbel zvezo s slovenskimi partizani. Priporočil jim je, da v Pliberku gredo h kmetu Blaser-Bauerju, ki je bil protinacist in socialdemokrat. Tudi pri njem sta bila tri dni in obljubil jima je, da bo vzpostavil zvezo s slovenskimi partizani.

Medtem so izvedeli, da se nacistični "partajevci" organizirajo in oborožujejo, ter da bodo pozaprli v gradove vse ljudi, ki so kakorkoli sumljivi ter da jih bodo v trenutku poraza postrelili. Določeno naj bi bilo, da vsak nacist pred svojim umikom "v hosto" postreli vsaj po 10 nasprotnikov.

V času svojega dela v Avstriji je Panks poslal po kurirju komandi v Italijo tri pismena poročila. Četrtega je pripravil, vendar ga ni utegnil odposlati.

Prvo poročilo se glasi: "Dobro sem prispel na teren in dobivam dobro pomoč od prebivalstva. Poročilo o osebi Lakner - Kötschach. Rabimo nujno propagandni material, iščemo prostor za odmetavanje (orožja, op.a.). Prebivalstvo je zelo nasprotno Nemcem pa hoče aktivno pomoč. V principu je prebivalstvo za to, da začnejo aktivno delati, manjka pa za borbo sposobnih ljudi."

Drugo poročilo: "Upam, da dobim dobre zveze s Tirolsko. Z delom bom napredoval, rabimo orožje in razstrelivo. Kraj za odmetavanje orožja sem že dobil, Šmoshot, velik travnik in planinska koča, kjer naj se odvrže orožje. Pošljite avtomatsko orožje, granate, propagandni material in obleke. Določen je termin za odmetavanje in to za osem dni, začetkom oktobra."

Tretje poročilo: "Zastonj čakam na metanje orožja itd. Ako ga v tem tednu ne bom dobil, bom izgubil pri ljudeh zaupanje, ker ne bodo več verjeli v aktivno pomoč. Primoran bom oditi. Ako bom dobil orožje, bom lahko s pomočjo Poljakov postavil oborožene grupe."

Četrto poročilo (ni bilo poslano): "Dolino Villgartena moram zapustiti. Sporočite, kaj naj napravim brez obljubljene mi pomoči v orožju itd. ne morem več delati in grem na Dellach, šel bom nazaj."

V nadaljevanju je Panks OZNI povedal, da je imel v Mauthnu prek Hansa Haslerja zvezo s polkovnikom Gresselnom. Njegova hiša je bila zastražena, njega pa so opazovali, ker je že prej organizirano delal. Keršbauer pa mu je sporočil, da ima na Tirolskem sto zanesljivih oficirjev, ki so pripravljene sodelovati.⁹ V zvezi s komunistično partijo je dobil nalogo, da jo poveže v gibanje, ter da naj uporabi njihovo dotedanjo organizacijo na terenu. Dobil je tudi nalogo, da poveže vse ostale skupine, pa naj bo katerakoli, samo da ni nacistična in da se je pripravljena boriti proti Hitlerju. Želel je dobiti zvezo tudi s katoliškimi krogi in prepričan je bil, da bo pri tem uspel. Izkazalo pa se je, da se preveč bojijo, ker so preveč pod nadzorom. Po njegovem mnenju avstrijski monarhisti niso imeli za seboj veliko ljudi, imeli pa so dobre zveze, prek katerih bi lahko veliko naredili. Panks pa je ugotovil, da niso primerni za aktivno delo, ker želijo le dobro in brezskrbno živeti. Govoril je z duhovnikom v Pliberku, ki mu je obljubil, da mu bo pomagal. Govoril bo z ljudmi, ki jih pozna. Hotel je vzpostaviti zvezo z Lienzom, kar pa mu ni uspelo zaradi odhoda k slovenskim partizanom.

Na koncu zaslišanja je Panks priznal, da je vse napotke dobil neposredno od polkovnika Wilkinsona. Dal mu jih je v Monopoliju pri Bariju, kjer je bil štab

⁹ V Neumannovi izjavi je število oficirjev povečano na 150.

rakega delovanja. Wilkinson je namreč iz južne Italije koordiniral delovanje vseh misij SOE, ki so nameravale prodrati v Avstrijo in tam organizirati odporniško dejavnost. Panks je OZNI tudi razložil, da so v južni Italiji tudi jugoslovanski predstavniki, ki so med drugim izdajali dovoljenja za potovanja preko jugoslovanskega ozemlja.

Pred njegovim prihodom k partizanom v Italijo (na Videmsko) je med njimi deloval major letalstva z imenom Manfred.¹⁰ Drugi major, ki je prišel z njim pa da je od Intelligence servicea (torej SIS). To organizacijo je po njegovi navedbi poznal le toliko, da je poznal njen oddelek Field Security, ki je bil povezan z vojsko in civilnim prebivalstvom na zasedenem ozemlju. Pripadniki slednje imajo zelene značke in so deloma v civilnih oblekah. Panks je tudi omenil, da Manfred¹¹ govori nemško, angleško, francosko in italijansko.

Iz zaslišanja njegovega spremljevalca Henrika Neumanna¹² je bila OZNI pojasnjena naloga britanske misije pri italijanskih partizanih. Ta je bila predvsem vzdrževati zvezo med zavezniškim glavnim štabom in italijanskimi partizani, da bi se njihove akcije koordinirale s celotnimi zavezniškimi operacijami, istočasno pa so jim nudili vojaške nasvete, pošiljali orožje, strelivo itd. Podpirati partizane in jih uriti je bila predvsem naloga majorjev Manfreda (Czerzina) in Rudolfa (Fieldinga), med tem ko so bili ostali trije poročniki samo adjutanti in so nastopali kot inštruktorji.¹³ Naloga britanske misije je bila tudi, da spodbuja v Avstriji odporniško gibanje in ga aktivno podkrepi s propagando, orožjem in razstrelivom. Za ta vprašanja sta bila odgovorna majorja Rudolf (Fielding) in Francis (Smalwood).

Neumann je obenem pojasnil organiziranost in naloge SOE, češ da je to služba za britanske oficirje, ki spada v okvir Special Force pod vodstvom Petra Wilkinsona. Nikakor naj ne bi to bila obveščevalna služba, čeprav so v njej ljudje, ki obvladajo več jezikov in več strok, kakor topništvo, padalstvo ipd. Obveščevalna služba, SIS ali MI6 (Military Intelligence 6), je bila po Neumannovih besedah tej službi podrejena.¹⁴ Povedal je, da je Wilkinson adjutant feldmaršala Alexandra. Glavna naloga organizacije, ki jo je vodil, je bila prodrati v Avstrijo, kar pa je bilo težko izvedljivo, zato so delovali med italijanskimi partizani. Tudi njemu je nalogo za delo v Avstriji dal osebno Wilkinson. V šoli se je učil šifriranja po sistemu "plajfair" in zasliševalcem je razkril, s kakšnimi kodami je bil dogovorjen za sporazumevanje z majorjem Fieldingom pri misiji pri italijanskih partizanih v severovzhodni Italiji.¹⁵

Neumann je povedal, da je bil prostovoljec v Španiji, kamor je (preko Španskega komiteja v Parizu po posredovanju prijatelja - generala internacionalnih brigad v Valbacato, ki je bila pod vodstvom generala Gomesa) prišel julija leta

¹⁰ Bajc, n.d., str. 117. Dne 14. 6. 1944 je nad Karnijo, 20 milj od italijansko-avstrijske meje, s padali pristala prva misija SOE med italijanske partizane v Furlaniji in Karniji - Misija "Balonett" ali "Ballonnet Violet" tudi "LUX". Vodil jo je major Manfred Czerzin. O misiji je pisal tudi Peter Wilkinson: *Foreign Fields: the Story of an SOE operative*. London 1997, str. 207, ki pa Banksa (ali Panksa) ne omenja.

¹¹ Po podatkih Gorazda Bajca je bil to lahko major Czerzin, ker je poleg nemščine zelo dobro obvladal italijanski jezik.

¹² AS 1931, mikrofilmi Sove U 0854122; tudi v Dornik-Šubelj, Ozna, str. 151-152.

¹³ Manfred - Czerzin in Rudolf - Fielding sta imela vsak svojo misijo, ki pa sta bili sicer povezani in sta sodelovali. Za pojasnitev se zahvaljujem dr. Gorazdu Bajcu.

¹⁴ V resnici je bilo razmerje obratno.

¹⁵ AS 1931, mikrofilmi Sove U 095414.

1937. Tu je obiskoval enomesečni tečaj v oficirski šoli, ki so jo vodili sovjetski oficirji. Od tod je na lastno željo šel na fronto, kjer je bil dodeljen bataljonu Thälmann. Ko je zbolel za trebušnim tifusom, se je njegova bojna pot začasno končala in po zdravljenju je spet sodeloval v bojih pod vodstvom generala Valterja, dokler ni prišel leta 1938 z večjim transportom vračajočih se borcev iz Španije v Švico.

Položaj v Avstriji je opisal, kot so mu ga na podlagi zaslišanj nemških ujetnikov in dezertirjev opisali pred odhodom na misijo.¹⁶ Prejel je informacije, da naj bi bili Avstrijci sicer v srcu pripravljeni pomagati pri osvoboditvi, manjka pa jim vodstva, posebno organizacije in zunanje pomoči. V splošnem naj bi v Avstriji vladala velika brezbriznost in brezupnost, saj nihče ni vedel, kakšen bo njen povojni status. Glede splošnega položaja so bili mnenja, da je treba le čakati, po možnosti brez soudeležbe v vojnih težavah. Avstrijski vojaki naj bi v večini bili proti Nemcem in naj bi bili pripravljeni dezertirati, a jim je manjkalo možnosti, kajti Nemci so najbrž njihove namere poznali. Le tu in tam so se opazili znaki upora v obliki sabotaž in ustne propagande. Na Dunaju, v Gradcu in Linzu so obstajale nekatere organizirane skupine, socialistične ali komunistične, a pravih "podtalnih" gibanj ni bilo. Najbolj protinacistično so bili usmerjeni delavci in kmetje. Dobro organizirani so bili tudi "klerikalci", a so bili zaradi velike pozornosti nacistov nemočni. Stari strankarski spori so bili zanje začasno potisnjeni v ozadje in med njimi je prevladoval protinacizem, a bali so se denunciantov, katerih ovadbe so vodile v koncentracijska taborišča. Na gospodarskem področju se je na črni borzi vse dobilo (predvsem hrano, slabše pa je bilo z obleko in drugimi potrebščinami). Zaradi kontrole - posebno moških v starosti vojnih obveznikov - je bilo priporočljivo prenočevanje pri prijateljih ali v javnih hišah. Odnos prebivalstva do vojnih ujetnikov je bil zelo dober in so mnogim pomagali na begu. Bali so se le provokacij gestapa.

Posebej je omenil vlogo SIS ali MI6 oziroma Field Security kot njenega dela, ki ga je bolj poznal, kot tiste službe, ki nadzira vojsko, se pravi delo oficirjev in vojakov ter njihovo delo izven vojske. Prav tako pa omenjena obveščevalna služba nadzira civilno prebivalstvo na zasedenih ozemljih in po vsaki vojaški akciji zaslišuje vojake ter oficirje.¹⁷

Povedal je tudi, da je v Londonu Avstrijski komite pod imenom Free Austrian Movement (FAM), v katerem so združene vse stranke, ki so za Avstrijo in za Veliko Britanijo ter Združene države Amerike. Del tega zastopstva, v katerem so bili združeni socialisti, komunisti, sindikati, krščanski socialisti in liberalci, se je nahajal tudi v Ameriki. Zraven ni bilo le monarhistov, ki so imeli svojo skupino, vendar pa je Neumann ni poznal, je pa slišal, da jo vodi Otto Habsburg. FAM je vodil neki Pollak, ki je bil včasih v redakciji časopisa Arbeitszeitung na Dunaju. Član naj bi bil tudi Julius Dante, general v Španiji.

Ko so se odnosi med zavezniškimi misijami in partizanskimi oblastmi ob koncu leta 1944 poslabšali, je bil eden od povodov za zaostritev tudi nesporazum ob

¹⁶ AS 1931, mikrofilmi Sove U 085416.

¹⁷ AS 1931, mikrofilmi Sove U 085417.

vračanju Fieldinga in njegove misije. V razgovoru med Josipom Vidmarjem, predsednikom Izvršnega odbora Osvobodilne fronte in podpolkovnikom Petrom N. Mooreom, šefom vseh britanskih vojaških misij v Sloveniji (ki sta ga imela 18. januarja 1945 v Črnomlju pri Korenovih in o katerem je poročilo napisal major Bor, tj. dr. Martin Briški, zvezni oficir pri Glavnem štabu NOV in POS),¹⁸ je Moore med drugimi težavami izpostavil, da zavezniki "ne mislijo smatrati nas (partizane) za kakšne zamorce in tako z nami ravnati, da pa je potrebno obojestransko skrbeti za pravilnost v medsebojnih odnosih." Vidmarja je zato prosil, da naj tudi on s svojo avtoriteto pripomore k temu in oblastem pojasni napake in razloži, kako naj bi sodelovali. Moore je Vidmarju povedal, da so npr. prišli na komando mesta v Črnomelj zavezniški vojaki (bivši vojni ujetniki in ponesrečeni letalci), med njimi pa so bili včasih tudi člani in šefi misij iz Štajerske, Primorske ali severne Italije in da v primerih, ko pridejo tudi šefi misij ali višji častniki (od majorja višje) zahteva že vljudnost sama, da tukajšnja misija povabi takšne ljudi k sebi kot goste. Ko je namreč prišel major Fielding (Rudolf) v Črnomelj, so ga nاپotili na bazo v Geršiče, ne da bi imel priložnost, da ga misija povabi k sebi. Po zapisani opombi majorja Bora je bil to rezultat surovega obnašanja članov skupine, zlasti poročnika Lukitscha.¹⁹ Poleg tega je major Moore, kot primer nezaupanja do Britancev, omenil, da komandant mesta Črnomelj ni dovolil britanskemu majorju Fieldingu telefonirati na misijo. Ob analizi vzrokov za takšno obnašanje partizanskih organov do zaveznikov je Moore v razgovoru s politkomisarjem navedel kot možne vzroke: "da imajo partizani nekaj, kar hočejo pred njimi skrivati, da so na delu med njimi mladi organi, mlade oblasti, katere je zastrašila neka organizacija in da ti ljudje, ki so prišli šele pred kratkim v partizane mislijo, da morajo vse to točno izvajati, da pokažejo predanost osvobodilnemu gibanju, česar starim partizanom ni treba, da je na delu neka organizacija, ki zastrašuje ljudi, mlado oblast in njene organe in izvaja nad njimi pritisk v tem smislu, da zlasti pazi na vsakogar, ki bi hotel obiskati člane misij, zaradi česar se njihovi znanci bojijo priti k njim".²⁰

Po Vidmarjevem mnenju je bil pravi razlog odnosa OZNE naslednji: mladost in nezkušenost njenih pripadnikov, zlasti v opravljanju poslov, ki so v zvezi z mednarodnimi, medzavezniškimi odnosi in da je to občutila tudi partizanska oblast, zlasti glede suverenosti in lastne državnosti. Pojasnil je Mooreu tudi organizacijo OZNA in njen pomen, kako se piše ter da jo skušajo organizirati kar najbolj natančno z vso birokracijo, ki pazi in ščiti mlado, nastajajočo državnost. Tako je Vidmar opravičeval početje OZNE, saj je menil, da je tudi drugod tako. Vidmar je celo omenil, da je njega samega nekaj časa spremljal agent OZNA. Ko je to po nekaj dneh ugotovil, ga je odslovil, češ, da njega ni treba nadzirati. Tudi Moore je omenil, da se zavedajo, da so pod nadzorstvom, zlasti pa so pod nadzorstvom ljudje, ki bi jih pripadniki misije radi obiskali. Njim, Britancem, je ta praksa

¹⁸ AS 1931, a.š. 742, 301-86, Angleška vojna misija, Poročilo o razgovoru.

¹⁹ V resnici je bil poročnik Joseph Lukitsch pripadnik misije ameriške obveščevalne službe Office of Strategic Services (OSS) "Eagle", ki je deloval med italijanskimi partizani v Karniji. Konec decembra 1944 je ta misija šla k 9. korppusu NOV in POJ, da se iz Jugoslavije (Slovenije) vrne v bazo v južno Italijo.

²⁰ Tu gre za protiobveščevalno delovanje sovjetske vojaške misije, ki je bilo seveda usmerjeno proti anglo-ameriški misiji, čeprav tega Moore ni odkrito izpostavil. Pritisk se je povečal po osvoboditvi Beograda.

odvratna, vendar oficirji to še nekako razumejo, težje pa razumejo utemeljenost takega nadzora in življenja podoficirji, ki se na ta račun večkrat pozabavajo.

V seznamu pripadnikov britanskih misij pri slovenskih partizanih (ki so zelo pomanjkljivi, glede na vojne okoliščine in dejstvo, da niso imeli prav nobenih izkušenj s protiobveščevalnim delom ne v teoriji in še manj v praksi) je omenjen "Fielding George, major angleške vojske, šef misije pri italijanskih partizanih, nato preko IX. korpusa v GŠS".²¹ Še enkrat je naveden kot "Rudolf, major angl. vojske pri misiji v italijanskih partizanih".²² V drugem poročilu pa je naveden z naslednjimi podatki "Fielding George /Patvinko/, major angleške vojske, bil šef angleške vojne misije pri italijanskih partizanih v Severni Italiji, preko IX. korpusa prišel decembra 1944. 27. 12. 1944 odletel v Bari. Pripadal s svojo skupino angleški organizaciji za pošiljanje agentov v Srednjo Evropo /Nr.1-Special Force,²³ konspirativno ime: Clowder/²⁴ Bil spuščen v Furlanijo 12. 8. 1944 - 11. 12. 1944 prišla njegova skupina, v kateri so bili še poročnik Martin-Smith, poročnik Martin Charles,²⁵ vodnik Buttle in ameriški poročnik Lukitsch ter so nato 20. 12. 1944 prišli v Črnomelj in istega dne v Geršiče, 27. 12. pa so se vsi skupaj z letalom evakuirali v Bari." V zvezi s prihodom skupine sedmih Američanov v Črnomelj se omenja major Rudolf in z njim v zvezi poročnik Lukitsch., V dokumentu OZNE je za Fieldinga tudi zabeleženo, da je kot šef britanske misije pri partizanih v Severni Italiji nasledil majorja Tuckerja".²⁶ Podatek je očitno zgrešen, ker je Tuckerja nasledil major Tom Macpherson.²⁷ Kot Rudolf pa je omenjen major britanske vojske, ki je bil član britanske vojne misije nekje pri italijanskih partizanih.²⁸ 11. decembra 1944 je odpotoval od štaba 9. korpusa v slovenski glavni štab skupaj z drugimi pripadniki zavezniških misij (Britanci kapetanom Pattom, poročnikom Martinom, vodnikom Buttleom in desetarjem Arnoldom ter Američani poročnikom Lukitschem²⁹ ter letalcema poročnikoma Ingramom³⁰ in Ensleyem.³¹

Ker Britanci s prodorom v Avstrijo niso uspeli, jim je preostalo zbiranje podatkov z zaslišanjem vojnih ujetnikov. Tu pa so si prišli precej navzkriž z OZNO, ker se je posluževala istih virov. Britanci so bili menja, da je OZNA

21 Kot op. 18. Seznam je povojna rekonstrukcija brez datuma in podpisa. Fielding je naveden na str. 117 pod zaporedno številko 48.

22 Prav tam, str. 121, zap. št. 111.

23 Number One Special Force je bila SOE za Italijo.

24 Navedba ni bila točna. Clowder je bilo ime Wilkinsonove misije, ki je imela nadzor nad vsemi misijami SOE za prodor iz Italije in Jugoslavije v Avstrijo.

25 Kot op. 18, str. 37.

26 Prav tam, str. 68.

27 Tucker je bil v resnici Hendley Vincent, ki je pri italijanskih partizanih vodil misijo SOE "Coolant" ali "Colant Blue" oziroma operacije "Sermon". Nasledil ga je Macpherson, katerega misija se je tako kot Vincentova imenovala "Coolant" (Bajc, n.d., str. 119).

28 Kot op. 18, str. 183.

29 Prav tam, str. 10 in 30. Lukitsch je bil poročnik ameriške vojske, član ameriške vojne misije pri italijanskih partizanih v severni Italiji. Decembra 1944 je prišel preko 9. korpusa v GŠ Slovenije, da bi ga evakuirali. Po oznovskih podatkih je bil srednje postave, svetlokostanjevih las in je govoril tekoče srbohrvaščino. V podrobnejšem opisu njegove dejavnosti piše, da je bil zvezni oficir pri italijanskih partizanih in dodeljen britanski vojni misiji pod majorjem Fieldingom ter da je bil 1. 8. 1944 spuščen v Furlanijo. V nadaljevanju se ponovijo obtožbe, kot jih beremo za Fieldinga. Kapetan Patt bi lahko bil Panks (Banks). 27. 12. 1944 so iz Slovenije odšli v Bari.

30 Prav tam, št. 54. Ingram Eldino, poročnik ameriške vojske in letalec, pripadal misiji pri 9. korpusu.

31 Prav tam, št. 55. Ensley Artur, poročnik ameriške vojske in letalec, pripadal misiji pri 9. korpusu.

ujetnike po zaslišanju pogosto prehitro likvidirala in si s tem onemogočila dodatne informacije.³² Zato si je zavezniška misija zelo prizadevala, da bi jim dovolili odpeljati s seboj Michaela Hollingerja, zajetega državljana ZDA, ki pa se je po dolgi poti iz Srbije prek nemškega ujetništva in pobega znašel v Sloveniji. Partizani so ga imeli za prikritega gestapovca in so ga le stežka izročili zaveznikom.³³ O njem je major Martin Briški-Bor 10. decembra 1944 poslal OZNI naslednje poročilo:³⁴

"Včeraj je prišlo v Črnomelj 5 zavezniških vojakov in oficirjev, med njimi: 3 ponesrečeni ameriški letalci, 1 britanski vojni ujetnik in 1 ameriški državljan. Podatki za ameriškega državljana so naslednji: Hollinger Michael, roj. 30. 8. 1919 v Chicagu, USA. Po poklicu študent. Naslov: 3912, North Albany Ave. Chicago, Illinois. Leta 1936 je zapustil Ameriko in prišel v Evropo in sicer v Vel. Kikindo, kjer je živel pri svoji stari materi, ki ima tam posestvo. Njegova stara mati je Američanka in je medtem umrla l. 1943. Navedeni Hollinger izjavlja, da je prišel v Evropo študirat. Tako je npr. v Novem Vrbasu studiral poljedelstvo, v Vel. Kikindi se je pečal s srbščino in nemščino, a poleg tega je mnogo potoval po Balkanu in Srednji Evropi. Bil je nekaj časa v Romuniji v Jimbulii in Temisoari, bil je nadalje na Madžarskem in v Avstriji, na Dunaju. Vedno pa se je vračal nazaj v Kikindo. Aprila 1941 ga je v Kikindi zajela vojna, ki je izbruhnila med Jugoslavijo in Nemčijo. Ravno tedaj, izjavlja, se je hotel podati nazaj v Ameriko. Kljub temu, da je bil ameriški državljan, so ga Nemci zaprli in imeli zaprtega 2 meseca, nato so ga izpustili. Nerazumljivo je, zakaj se potem ni podal nazaj v Ameriko, ki še tedaj ni bila v vojnem stanju z Nemčijo. Ko je Amerika napovedala vojno Nemčiji dec. l. 1941, so ga Nemci ponovno prijeli in poslali v Beograd v koncentracijsko taborišče, kjer je bil skupno s še 26 ameriškiimi državljani. Nato je bil v Beogradu na prisilnem delu. Bil je skladiščnik. Bil je v Beogradu vse do februarja 1944, ko je bil poslan na Dunaj. Kopal je jarke in opravljal cestna dela. V oktobru 1944 je bil poslan v Graz, kjer je delal zaklionišča. V novembru je bil poslan v "Reichenstein" (blizu Rajhenburga). Odtod je pobegnil okrog 22. novembra (datum se točno ne spominja). Pri pobegu so mu pomagali partizani, s katerimi je imel zvezo prek civilov. Navedeni Hollinger ima pri sebi ameriški potni list. Nahaja se v taborišču v Geršičih. Prosimo, sporočite, kaj z njim ukreniti." Na poročilu je z roko pripisano: "Prejeto 11. 12. Izkazati se mora z dokumenti, da je res ameriški državljan!"

V odgovor na to je kapetan OSS John Blatnik predložil brzojavko, ki jo je prejel iz Barija, ki je potrjevala, da je Michael Hollinger rojen v ZDA leta 1919 in da je državljan ZDA, ker je njegov oče naturalizirani Američan. Zato je predlagal, da ga čim prej evakuirajo.

Iz nepopolno ohranjenih povojnih dokumentov pa je razvidno, kako so si kasneje njegov prihod razlagali: "Hollinger prišel leta 1945 iz Gradca in se je javil

³² Prav tam, str. 50, Poročilo dr. Martina Briškega Niku Šilihu, šefu III. sekcije z dne 15. 2. 1945 o sestanku s kapetanom Burdonom, ki je bil zadolžen za protiobveščevalno delo.

³³ Zaslihanje Michaela Hollingerja po prihodu v Bari je ohranjeno v ameriškem osrednjem arhivu National Archive and Record Administration, Washington D.C. in mi ga je ljubeznivo posredoval dr. Dušan Biber, za kar se mu zahvaljujem.

³⁴ AS 1931, 301-88, Ameriška misija pri GŠS, str. 14 in mikrofilmi Sove III 10367.

vodji ameriške misije Johnu Blatniku".³⁵ OZNA ga je aretirala in je priznal, da je agent gestapa, ni pa povedal, od kod je dobil najnovejše ameriške dokumente. Vodja misije Blatnik je zanj izposloval, da je odletel z letalom v Bari in tam zaveznike seznanil s položajem v Avstriji.

Ljuba Dornik Šubelj

FIELDING'S MISSION IN THE PARTISAN SECURITY SERVICE RECORDS

S u m m a r y

Among the documents of the military intelligence and anti-intelligence organisation of the Yugoslav National Liberation Movement - Department of National Security for Slovenia (OZNA), there are also the records from the interrogations of the British intelligence members of November 1944. These operated in western Austria with the aim of preparing an uprising against the Nazi regime, which was one of the conditions of the Teheran conference, in November 1943, to re-establish an independent Austrian state. To this end, the British intelligence service, Special Operations Executive (SOE), had sent its agents to Austria, under the leadership of Fielding. However, after their attempts at organising resistance there failed, they sought refuge with the Slovene partisans. Some of the British agents were then interrogated by the OZNA. The interrogations contain data on the operation of the British missions in Austria and the political situation there.

In September 1944, after Tito's return from Moscow, the relations between the leadership of the Yugoslav Liberation Movement cooled and became tense. In late Autumn 1944, Slovenia began systematically monitoring western Allied military missions. The OZNA closely monitored the British and American military missions with the Slovene partisan headquarters. This also applied to Fielding's mission. The OZNA interrogated a number of the British agents who had come to the Slovene territory from Austria. The western military missions, resentful of this monitoring, protested to Josip Vidmar, President of the Executive Committee of the Liberation Front. The British agents were at loggerheads with the OZNA also because they both wanted to obtain the information on the situation in Austria from the same source, i.e. the prisoners of war captured by the Slovene partisans.

The information on the members of the missions obtained through interrogation was very incomplete. Even to get the names right was a problem, often leading to a confusion of persons.

³⁵ AS 1931, mikrofilmi Sove III 181812 in a.š. 742, 301-88 Ameriška misija pri GŠ Slovenije, str. 3. John Blatnik, šef ameriške vojne misije, je bil doma iz Dobindola pri Gornjih Sušicah. V Jugoslavijo je prišel leta 1944, po vojni je odšel v Trst in kasneje delal v zunanjem ministrstvu ZDA. Postal je ameriški senator in ostal velik prijatelj Slovenije. V očeh OZNE in tudi v očeh njenih naslednic, je bil zaradi tega "sumljiva oseba", katerega delovanje so spremljali in ocenjevali še posebno ob njegovem prvem obisku v Jugoslaviji oktobra 1949, ko je prišel na obisk k sorodnikom v svojo rojstno vas.

1.01
Prejeto 25. 11. 2006

UDK 323(439)"1956"

Mateja Režek*

Odmev madžarske vstaje leta 1956 v Sloveniji in v Jugoslaviji

IZVLEČEK

Avtorica opisuje odmev madžarske vstaje leta 1956 v Sloveniji in Jugoslaviji v kontekstu domačih in mednarodnopolitičnih razmer sredi petdesetih let. Na podlagi jugoslovanskih arhivskih virov razkriva zakulisje slovenske in jugoslovanske politike ter odziv prebivalstva in kritičnih izobražencev na vrenje v sosednji državi.

Ključne besede: madžarska vstaja 1956, Slovenija, Jugoslavija, socializem, politična opozicija

ABSTRACT

THE ECHOES IN SLOVENIA AND YUGOSLAVIA TO THE 1956 HUNGARIAN UPRISING

The author describes the echoes in Slovenia and Yugoslavia to the 1956 Hungarian uprising in the context of the domestic and international political circumstances in the mid 1950's. Using the Yugoslav archive sources, she also discloses the Slovene and Yugoslav behind-the-scenes politics as well as the critical response of the intelligentsia to the unrest in the neighbouring country.

Key words: 1956 Hungarian uprising, Slovenia, Yugoslavia, Socialism, political opposition

Madžarska vstaja¹ je med slovenskimi in jugoslovanskimi političnimi voditelji vzbudila precejšnje nelagodje, njihov odziv na vrenje v sosednji državi pa je bil obotavljiv in dvoličen. Jugoslovanskemu vodstvu so previdnost narekemale tako zunanjepolitične kot notranjepolitične okoliščine, zlasti zapleteni odnosi s Sovjetsko zvezo, odvisnost od zahodne gospodarske pomoči in bojazen pred ponovitvijo madžarskih dogodkov v Jugoslaviji zaradi nezadovoljstva prebivalstva z življenjskimi razmerami.

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut Nove revije - zavod za humanistiko, SI-1000 Ljubljana, Cankarjeva 10b, e-mail: mateja.rezek@inz.si

¹ Madžarsko vstajo 1956 obravnavajo številne monografije; enega celovitejših prikazov prinaša knjiga *The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt and Repression, 1953-1963* (ur. György Litván). Longman, London 1996.

Proces jugoslovansko-sovjetskega približevanja, ki se je začel po Stalinovi smrti in dosegel vrh sredi petdesetih let s podpisom beograjske in moskovske deklaracije, je tik pred madžarsko vstajo zašel v slepo ulico. Odnosi med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo so bili razmeroma stabilni, vendar nobena od obeh strani ni izpolnila pričakovanj druge. Sovjetska zveza je skušala Jugoslavijo politično in gospodarsko odvrniti od zahodnih zaveznic in prikleniti nase ter jo tako znova pritegniti v vzhodni blok, Jugoslavlani pa se navkljub čustvenim in ideološkim vezem s Sovjetsko zvezo niso nameravali odpovedati svoji neodvisnosti. Za nameček so skušali tople vetrove iz Kremlja izkoristiti za afirmacijo jugoslovanskega modela socializma, zavedali pa so se tudi prednosti, ki jim jo je neodvisnost prinašala tako na Vzhodu kot na Zahodu. Zahodne velesile, zlasti Združene države Amerike, so z obilno gospodarsko, politično in vojaško pomočjo vzdrževale Titov režim kot klin sredi blokovsko razdvojene Evrope in odvrčale Jugoslavijo od tesnejših povezav s Sovjetsko zvezo, hkrati pa z jugoslovanskim zgledom spodbujale sovjetske satelite k nepokornosti. Spogledovanje med Moskvo in Beogradom so zato na Zahodu spremljali z velikim nezaupanjem, ZDA pa so bile pripravljene odobriti novo pošiljko gospodarske pomoči le ob dovolj trdnih zagotovilih, da je Jugoslavija ohranila neodvisnost.²

Ujeti v zapleteno mrežo mednarodne politike, so jugoslovanski voditelji ob madžarski vstaji iskali splošno sprejemljivo stališče, ki bi jim najmanj škodilo v očeh mednarodne javnosti, vendar to v tedanjih razmerah ni bilo mogoče - s podporo sovjetski politiki na Madžarskem bi si zapravili naklonjenost Zahoda, z obsodbo sovjetskega ravnanja pa bi na kocko postavili razmeroma dobre odnose z Moskvo. Jugoslovanski voditelji so ukrepe reformistične vlade Imreja Nagya sprva spremljali s simpatijami v upanju, da se bo Madžarska zgledovala po Jugoslaviji, vendar so se njihove simpatije razblinile, ko je Nagy prisluhnil radikalnim zahtevam madžarskih upornikov, vstaja pa je prerasla v upor proti socializmu. V dogodke na Madžarskem so se Jugoslavlani neposredno zapletli, ko so se Nagy in njegovi sodelavci 4. novembra 1956 zatekli na jugoslovansko ambasado v Budimpešti. Jugoslovansko vodstvo je tedaj celo razmišljalo, da bi nekdanjemu madžarskemu premieru ponudilo zatočišče v Jugoslaviji, vendar je naletelo na oster odziv Moskve, ki je zahtevala takojšnjo Nagyovo izročitev sovjetskim oblastem. Če bi Jugoslavlani podlegli neposrednemu sovjetskemu pritisku, bi si zapravili ves, že tako okrnjen ugled, zato so se zatekli k sporazumu z novo madžarsko vlado Jánoša Kádárja, ki se je obvezala, da bo Nagy in njegovim sodelavcem omogočila svobodno vrnitev domov in jih ne bo preganjala.³

² Več o jugoslovanski zunanji politiki v obravnavanem obdobju: Loraine M. Lees: *Keeping Tito Afloat: the United States, Yugoslavia and the Cold War*. Pennsylvania State University Press, 1997; Dragan Bogetić: *Nova strategija jugoslovanske spoljne politike 1956-1961*. ISI, Beograd 2006; Veljko Mićunović: *Moskovske godine 1956-1958*. Liber, Zagreb 1977; Đoko Tripković: *Ušpon i pad jugoslovansko-sovjetskih odnosov 1956. godine*. Istorija 20. veka, 1998, št. 2, str. 129-141; Dušan Nećak: *Sovjetsko-jugoslovanski odnosi v luči madžarskih dogodkov leta 1956*. Zgodovinski časopis, 2002, št. 1-2, str. 185-197; Leonid Gibianskii: *Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine*, Jugoslavija i Kremalj. V: *Jugoslavija v hladni vojni - Yugoslavia in the Cold War*. Ljubljana - Toronto 2004, str. 229-247.

³ Imre Nagy je s sodelavci in družinskimi člani zapustil obkoljeno jugoslovansko veleposlaništvo v Budimpešti 22. 11. 1956. Nedaleč od ambasade so avtobus z madžarskimi potniki zajeli sovjetski vojaki, ki so odstranili jugoslovansko spremstvo, Nagy in njegove najbližje sodelavce pa prepeljali v Romunijo, kjer so jim leta 1958 tudi sodili. Imre Nagy je bil obsojen na smrt in usmrčen junija 1958, prav tako obrambni minister Pál Maléter in novinar Miklós Gimes, drugi pa so bili obsojeni na doletne zaporne kazni.

Po drugem sovjetskem vojaškem posegu na Madžarskem 4. novembra 1956 so se morali jugoslovanski voditelji naposled odločiti, kako se bodo javno odzvali na dogodke v sosednji državi. Dan kasneje, 5. novembra 1956, so domala vsi jugoslovanski časniki objavili stališče političnega vodstva, ki ga je posredovala jugoslovanska tiskovna agencija Tanjug. V poročilu je bilo zapisano, da je "v zadnjih dneh naša javnost zaskrbljeno spremljala čedalje močnejše težnje reakcionarnih elementov" na Madžarskem, ki naj bi ne ogrožali le madžarskega socializma, temveč tudi svetovni mir, zato "nas objektivna, hladnokrvna analiza razvoja sili, da se lotimo celotnega sklopa sedanjih dogodkov in najnovejšega položaja z realističnih stališč." "Realizem" jugoslovanskih oblasti se je izrazil v podpori Kádárjevi vladi in upanju, da se bodo razmere na Madžarskem čimprej umirile ter omogočile uresničitev vladnega programa in vzpostavitev madžarsko-sovjetskih odnosov na enakopravnih temeljih. "Seveda sodimo, da je negativno samo dejstvo, da se je morala nova madžarska vlada obrniti na sovjetsko armado za pomoč", je poročal Tanjug ter znova poudaril, da "ne moremo prezreti dejstva", da je sovjetska intervencija na Madžarskem posledica "povečanega pritiska reakcionarnih sil".⁴

Stališče jugoslovanskih oblasti o madžarski vstaji je bilo javnosti podrobneje predstavljeno s Titovim govorom v Pulju 11. novembra 1956.⁵ Obširni predsednikov govor, s katerim se je skušalo jugoslovansko vodstvo distancirati od sovjetske politike zaradi odpora, ki ga je brutalna sovjetska intervencija izzvala doma in v tujini, so objavila vsa pomembnejša jugoslovanska glasila, povzema pa ga je tudi zahodni tisk. Krivdo za madžarsko vstajo je Tito pripisal stalinizmu, ki se je zaradi obotavljive destalinizacije po njegovi oceni v vzhodnem bloku še vedno ohranjal pri življenju. Hkrati je prvi sovjetski vojaški poseg na Madžarskem 24. oktobra 1956 ocenil kot usodno napako, saj je sprožil spontano vstajo, v kateri so se mnogi komunisti znašli na strani "reakcionarjev". Ti so po Titovih besedah zlorabili upravičeno ljudsko nezadovoljstvo, upor zoper stalinizem pa se je sprevrgel v oboroženo vstajo proti socializmu. Drugo sovjetsko intervencijo je zato ocenil kot nujno zlo, ki je Madžarsko rešilo pred državljansko vojno in kontrarevolucijo, svet pa morda celo pred novim velikim spopadom.

Z govorom v Pulju je Tito razpihal žerjavico, ki je tlela v jugoslovansko-sovjetskih odnosih, odkar se je nekdanji madžarski premier zatekel na jugoslovansko veleposlaništvo v Budimpešti. Titovi očitki o ohranjanju stalinizma v vzhodnem bloku so v Kremlju naleteli na silovit odziv in še bolj razvneli žolčno dopisovanje med sovjetskim in jugoslovanskim partijskim vodstvom, ki se je začelo z Nagyevim prihodom na jugoslovansko ambasado.⁶ Olja na ogenj je 7. decembra 1956 z govorom v zvezni skupščini priliz Edvard Kardelj, ki je ne le ponovil že znana jugoslovanska stališča, temveč je z izražanjem zaskrbljenosti nad neizpolnjenimi obljubami Kádárjeve vlade posredno celo podvomil v pozitivne posledice druge sovjetske intervencije.⁷ Odnosi med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo so jeseni 1956 dosegli najnižjo točko po letu 1953, zaostreno dopisovanje pa se je končalo šele v

⁴ Ni povratka k starim režimom. Ljudska pravica, 5. 11. 1956, str. 3.

⁵ Josip Broz Tito: Borba za mir in mednarodno sodelovanje, X. knjiga. Ljubljana 1961, str. 235-260; Govor aktivu komunistov iz Istre, 11. novembra 1956.

⁶ Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 1589 (fond Centralni komite Zveze komunistov Slovenije), šk. 11, Dokumenti iz prepiske Saveza komunista Jugoslavije i Komunistične partije Sovjetskog saveza.

⁷ Ljudska pravica, 8. 12. 1956, str. 2, Ljudska pravica, 9. 12. 1956, str. 1. Govor Edvarda Kardelja v zvezni ljudski skupščini.

začetku leta 1957 z neuradno zamrznitvijo medpartijskih odnosov. Neodločna in nedosledna jugoslovanska stališča ob madžarski vstaji so negativno odmevala tako na Vzhodu kot na Zahodu, razočarani Madžari pa v njih niso mogli videti nič drugega kot politično licemerje.

Podobno kot na spolzkem diplomatskem parketu je šlo jugoslovanskim voditeljem za nohte tudi v notranji politiki. Nezadovoljstvo prebivalstva, ki je po desetletju socializma pričakovalo izboljšanje življenjskih razmer, je namreč vse bolj naraščalo in že pred madžarsko vstajo prisililo oblasti k razmišljanju o spremembah gospodarske politike.⁸ Tito je v puljskem govoru priznaval, da Jugoslovani ne morejo biti povsem zadovoljni z življenjskimi razmerami, zato je obljubil krčenje velikih gospodarskih investicij v prid dvigu življenjske ravni. Hkrati je opozoril, da skušajo politični nasprotniki izrabiti madžarsko vstajo za širjenje nezadovoljstva in za upor proti oblasti tudi v Jugoslaviji, vendar je samozavestno dodal, da se oblast tega ne boji, kajti "Jugoslavija je nekaj drugega, kakor je bila Madžarska, ali kakor je katerakoli druga dežela. Pri nas smo revolucijo izvedli s krvjo, v osvobodilnem boju, in pošteno smo očistili svoj dom med revolucijo."⁹

Dober teden dni pred Titovim govorom v Pulju, najverjetneje 5. novembra 1956, je stališča jugoslovanskega vodstva prvič podrobneje pojasnil sekretar izvršnega komiteja Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije (CK ZKJ) Edvard Kardelj na zaprtem sestanku v Beogradu, na katerem so bili sekretarji okrajnih komitejev zveze komunistov iz vse Jugoslavije. Pred tem niti komunisti niso bili podrobneje seznanjeni s stališči najvišjega partijskega vodstva in so bili bolj ali manj prepuščeni lastni presoji, ki je bila nemalokrat v navzkrižju s politiko partijskega vrha. Kardelj je na sestanku z okrajnimi sekretarji ocenil sovjetsko politiko in razvoj dogodkov na Madžarskem enako kot za njim Tito v Pulju, zato se zdi, da je bil najverjetneje tudi tokrat ključni avtor jugoslovanskih stališč Edvard Kardelj. Vzroke vstaje je videl v prepočasni destalinizaciji Madžarske, obsodil pa je tudi prvo sovjetsko intervencijo, ki je po njegovem mnenju le še bolj podžgala uporne Madžare, Nagya pa z odločitvijo o ukinitvi enostrankarskega sistema pačnila v objem "reakcionarnih sil". Kardelj naj bi tedaj še verjel v Kádárjevo iskrenost in politični program njegove vlade, zato je podprl drugo sovjetsko intervencijo, ki naj bi zaščitila madžarski socializem pred kontrarevolucijo. Ob koncu govora je vprašanje življenjskega standarda delavcev, podobno kot Tito v Pulju, ocenil kot enega ključnih za obstoj in utrditev socializma v Jugoslaviji.¹⁰

Da bi lahko bila prav nizka življenjska raven iskra, ki bi po zgledu madžarske vstaje zanetila upor proti režimu, so se zavedali tudi slovenski politiki. Sekretar slovenske partije in predsednik Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije (SZDLS) Miha Marinko je na seji predsedstva SZDLS 8. novembra 1956 poudaril, da dogodki na Poljskem in Madžarskem opozarjajo, "da je treba s predvideno delitvijo narodnega dohodka prelomiti in da je treba poizkusiti vse, kar je mogoče, za izboljšanje življenjskega standarda".¹¹ Sekretar ljubljanskega okrajnega komiteja

⁸ Jože Prinčič: V začaranem krogu : slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955-1970. Ljubljana 1999, str. 19-58.

⁹ Tito, Borba in mir in mednarodno sodelovanje, X, str. 250.

¹⁰ ARS, AS 537 (fond SZDL Slovenije), šk. 27, Seja predsedstva SZDLS, 8. november 1956, str. 1-14 (poročilo Janeza Vipotnika o Kardeljevem govoru na sestanku z jugoslovanskimi okrajnimi sekretarji).

¹¹ Prav tam, str. 18.

Janez Vipotnik je poročal, da je vstaja na Madžarskem precej razburkala politično ozračje v Ljubljani, kjer "smo že pred madžarskimi dogodki imeli precej zaostreno politično situacijo, ki se zadnja leta skoraj vsako jesen redno nekoliko zaostruje, kar je povezano z ozimnico in s problemi vsakega posameznika, kako bo prebil zimo,"¹² zato je menil, da je treba javnost čimprej seznaniti z načrtovanim dvigom plač in življenjske ravni. Marinko je dodal, da je v Jugoslaviji precej razširjeno mnenje o visokem življenjskem standardu v Sloveniji, ki ga je zavrnil kot povsem neutemeljenega. Pri tem se je skliceval na Kardelja, ki naj bi izjavil, "da se položaj v Sloveniji od predvojne ni prav nič izboljšal. Rekel je celo, da kvalificirani delavec v Sloveniji ni nikoli tako slabo živel kakor sedaj."¹³

Slovenski politični voditelji so se v sozvočju z zveznimi stališči zavzeli za krčenje velikih gospodarskih investicij v prid dvigu življenjske ravni, predsednik slovenske vlade Boris Kraigher pa je opozoril, da ljudem vendarle ne gre vlivati prevelikih upov glede takojšnjega izboljšanja življenjskih razmer, saj bi to ob neizpolnjenih obljubah nezadovoljstvo samo še bolj poglobilo. Ugotavljal je namreč, da bi lahko "samo z bistvenim zmanjševanjem izdatkov za vojsko izdatno vplivali na dvig življenjskega standarda. /.../ Toda vsi izgledi so taki, da v tej situaciji nikakor ne moremo iti na kako zniževanje teh stroškov."¹⁴ Hkrati je v zaprtem krogu najvišjih slovenskih politikov priznal, da je Jugoslavija močno odvisna od zahodne pomoči. Pogodba o ameriški gospodarski pomoči, ki so jo jugoslovanske oblasti tedaj potrebovale bolj kot karkoli drugega, je bila podpisana 3. novembra 1956, na predvečer druge sovjetske intervencije na Madžarskem, kar ni ostalo neopaženo, saj je Kraigher povedal, da "se sedaj že pojavljajo glasovi, češ, tisti dan, ko smo podpisali pogodbo, to je bilo en dan pred Kadarjevo vlado, smo še obsojali sovjetsko intervencijo na Madžarskem, drugi dan pa smo podprli Kadarjevo vlado".¹⁵ Ob koncu razprave je Stane Kavčič opozoril, da "ljudje, ki se niso sprijaznili s socializmom", govorijo, da bi se lahko zaradi nezadovoljstva delavcev z življenjskimi razmerami madžarski dogodki ponovili tudi v Jugoslaviji, ter dodal, da "bi morali zelo energično povedati reakcionarnim elementom, da jih bodo dobili po glavi, če bi hoteli, da bi tudi pri nas do česa prišlo."¹⁶

Podobna razprava se je odvijala na plenumu CK ZKS 20. novembra 1956. Miha Marinko je tedaj znova poudaril, da je treba spričo "razburkanih časov" vprašanje življenjskega standarda delavcev in nameščencev v mestih in industrijskih središčih obravnavati "z vsvo vestnostjo", kajti "niso redki primeri, da so analogno s tragično situacijo, kakršna je nastala na Madžarskem, skušali sovražni elementi tudi pri nas začeti harango proti komunistom". Hkrati je opozoril na "defenzivo" komunistov, ki "nismo dovolj živo reagirali" ob madžarskih dogodkih, "ker iz raznih razlogov ni bilo dano uradno stališče našega državnega vodstva",¹⁷ medtem pa so "razni malomeščanski demokrati a la Djilas"¹⁸ s svojimi stališči prešli dovoljene meje.

¹² Prav tam, str. 25.

¹³ Prav tam, str. 29.

¹⁴ Prav tam, str. 33.

¹⁵ Prav tam, str. 35.

¹⁶ Prav tam, str. 39-41.

¹⁷ ARS, AS 1589, šk. 7, Stenografski zapisnik IV. plenarne seje CK ZKS, 20. november 1956, str. 2.

¹⁸ Prav tam, str. 11.

Marinko je verjetno meril na Djilasove kritike jugoslovanske "nevtralnosti" ob madžarski vstaji, izrečene v intervjuju za francosko tiskovno agencijo AFP, ter na članek v ameriškem levičarskem glasilu *The New Leader*, v katerem je Djilas jugoslovanski "nacionalni komunizem" ocenil za nesposobnega reform, hkrati pa napovedal konec komunizma.¹⁹ Dan pred plenumom CK ZKS, 19. novembra 1956, je bil nekdanji visoki funkcionar jugoslovanske partije Milovan Djilas aretiran zaradi suma kaznivega dejanja "lažnega prikazovanja" jugoslovanske politike in "potvarjanja dejstev" po 118. členu kazenskega zakonika, 12. decembra 1956 pa obsojen na tri leta strogega zavora v Sremski Mitrovici.

Po Marinkovih uvodnih besedah na plenarni seji CK ZKS so okrajni sekretarji poročali o političnih razmerah v svojih okrajih, njihova poročila pa so si bila precej podobna. Ljubljanski partijski sekretar Janez Vipotnik je povedal, da je madžarska vstaja v Ljubljani sprožila "najrazličnejše komentarje", ki so se nekoliko umirili šele s Titovim govorom 11. novembra 1956, razprave - "tudi v organizacijah Zveze komunistov, celo med dobrimi člani naše organizacije" - pa so se sukale zlasti "v tej smeri, da bo potrebno pri nas delati kombinacije z Djilasom in da bo treba iti na večstrankarski sistem."²⁰ Zaskrbljen je bil tudi zaradi nizkega življenjskega standarda delavcev, svoje trditve o resnosti razmer pa je podkrepil s podatki o ekonomski emigraciji v zadnjem letu. Vipotnik je navedel, da je samo v prvih desetih mesecih leta 1956 število ekonomskih emigrantov v primerjavi z letom 1955 v Sloveniji naraslo za 157 odstotkov oziroma na okrog 3500 oseb, številka pa bi bila še višja, če ne bi 1527 oseb prišli na meji.²¹ Povedal je tudi, da so se med madžarsko vstajo kritike na račun življenjskih razmer stopnjevale "in vedno bolj so se širili glasovi, da bi morali tudi pri nas nekaj takega napraviti, da bi revolucionarnim potom spremenili te probleme". Po Titovem govoru in obljubah o dvigu življenjske ravni naj bi "prišlo do olajšanja. Res pa je, da sedaj ljudje nekaj pričakujejo", je opozoril Vipotnik.²² Njegovim opozorilom je pritrdil Mirko Zlatnar, ki je poudaril, da so zaradi danih obljub pričakovanja ljudi velika, "najbrž prevelika, in je tudi vprašanje, kako bodo ljudje reagirali malo kasneje", kajti "če ne bomo mi napravili gotovih sprememb v našem gospodarstvu, gotovih izboljšanj, ki jih že dve leti napovedujemo, bo verjetno nerazpoloženje izbruhnilo malo kasneje in bolj močno, kakor sedaj."²³ Udeleženci plenarne seje so ugotavljali, da je domača politična propaganda ob madžarski vstaji povsem odpovedala, precejšnja zmeda pa je vladala tudi v partijskih organizacijah. "Ljudje so po ulicah diskutirali in komentirali, mi pa smo molčali", je bil samokritičen Fedor Kovačič.²⁴ Neučinkovita propaganda je skrbela tudi Mitjo Ribičiča, čeprav se je hkrati spraševal, "ali ne bi bil že čas, da bi določene naše novinarske kadre, časopise in revije svobod-

¹⁹ Milovan Djilas: Viharji v Vzhodni Evropi. V: Report on Yugoslavia - slovenski pregled, 1956, št. 12, str. 9-15; Vasilije Kalezić: Đilas - miljenik i odpadnik komunizma. Beograd 1988, str. 217-219.

²⁰ ARS, AS 1589, šk. 7, Stenografski zapisnik IV. plenarne seje CK ZKS, 20. november 1956 - razprava, str. 9.

²¹ Prav tam, str. 13. (UDV je v letnem poročilu navajala, da je leta 1956 iz Slovenije prek meje pobegnilo 4644 oseb, "v glavnem zaradi težkih ekonomskih razmer in težnj po boljšem zaslužku". ARS, AS 1931 (fond Republiški sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije), A-10-12, Letno poročilo referata reakcije pri II. oddelku UDV RSNZ za leto 1956, str. 10.)

²² ARS, AS 1589, šk. 7, Stenografski zapisnik IV. plenarne seje CK ZKS, 20. november 1956 - razprava, str. 10.

²³ Prav tam, str. 57.

²⁴ Prav tam, str. 49.

nejše usmerjali na obravnavanje različnih zunanje političnih dogodkov in jim dajali v nekaterih stvareh tudi možnost zavzeti določena stališča, s katerimi se lahko v polemiki spopademo, če bi zavzela tendence, ki niso točne."²⁵ Stane Kavčič se je tudi tokrat oglasil med zadnjimi, ob kritikah na račun oblasti in nezadovoljstvu delavcev z življenjskimi razmerami pa je resignirano izjavil: "Prišli smo v situacijo, ko naši reakcionarji računajo na naš proletariat."²⁶ To spoznanje je bilo za komuniste, ki so se oklicali za avantgardo delavskega razreda, nedvomno hud udarec.

Uprava državne varnosti (UDV) za Slovenijo je v obširnem poročilu o odmevu madžarskih dogodkov v Sloveniji ugotavljala, da dotlej noben dogodek ni vzbudil tolikšne pozornosti in aplikacij na domače razmere kot prav madžarska vstaja, razlog za to pa so videli predvsem v nezadovoljstvu z življenjskimi razmerami. Del odgovornosti za številne in ostre kritike na račun oblasti, ki so jih izrekli tudi "sicer pošteni državljani", so avtorji poročila pripisali časopisju, "v katerem je primanjkovalo jasnih stališč", dokaz za to pa naj bi bil odziv na Titov govor v Pulju, "po katerem so ljudje razčistili svoje poglede na te dogodke". Hkrati so opozarjali, da so se zahteve po izboljšanju življenjskih razmer po maršalovem govoru celo okrepile in dobile "bolj jasne in ostrejše oblike", prav tu pa je UDV videla najbolj otipljive "možnosti za kake ekscese, ki bi lahko imeli večje posledice". Neugodne gospodarske razmere naj bi s pridom izkoriščali politični nasprotniki iz vrst ostankov nekdanjih meščanskih strank, izobražencev, študentov, duhovščine, velikih kmetov in obrtnikov ter nekaterih delavcev, upor proti oblasti pa naj bi netili zlasti s propagando o nizkem življenjskem standardu. Njihovo "sovražno dejavnost" je UDV razdelila na dve obdobji. V prvem obdobju od 23. oktobra do 4. novembra 1956 naj bi bili kritiki in nasprotniki režima prepričani, da bodo na Madžarskem zmagali uporniki, hkrati pa naj bi upali, da bo pod pritiskom javnega mnenja tudi v Jugoslaviji vzpostavljen večstrankarski sistem. UDV je ugotavljala, da so bili "reakcionarni elementi" precej neenotni, priznavali pa naj bi tudi, da sami niso sposobni organizirati vstaje, zato so upanje za upor videli predvsem v nezadovoljstvu delavcev z življenjskimi razmerami. Druga sovjetska intervencija je kritike in nasprotnike oblasti zelo potrla, čeprav naj bi še vedno upali, da bodo jugoslovanski voditelji vendarle sprevideli, da je komunizem v gospodarstvu povsem odpovedal in bodo dopustili ustanovitev vsaj še ene stranke, četudi v okviru SZDL. Hkrati so menili, da je režim s svojo vojsko in tajno policijo dovolj močan, da bi upor v kali zatrl. UDV je v zvezi z zunanjepolitičnimi dogodki jeseni 1956 zabeležila 1167 "sovražnih izstopov", daleč največ v Ljubljani in Kopru, ukrepala pa je proti 46 osebam, od katerih je 4 predala sodišču, 13 sodniku za prekrške, ostale pa je le zaslišala.²⁷

Slovenska kritična inteligenca je svoja stališča večinoma izražala znotraj zaprtih krogov. V poročilu UDV je naštetih na desetine izobražencev - privržencev predvojnih strank, umetnikov, publicistov, novinarjev, profesorjev, akademikov, študentov in drugih. Med izobraženci in drugimi sloji prebivalstva je bilo najbolj razširjeno mnenje o nujnosti uvedbe večstrankarskega sistema, čeprav so bili pripadniki predvojnih strank večinoma prepričani, da obnova nekdanjih strank ni

²⁵ Prav tam, str. 32.

²⁶ Prav tam, str. 74.

²⁷ ARS, AS 1931, 93-2, inv. 560, Madžarski dogodki leta 1956, Odmev madžarskih dogodkov v LR Sloveniji, 10. december 1956, str. 1-6.

več mogoča. Zadovoljili naj bi se tudi z dvostrankarskim sistemom, "toda tudi v tem, sicer precej razširjenem mnenju si niso bili edini. /.../ Iz njihovih izraženih misli in stališč je mogoče zaključiti, da so bili neenotni in da torej ni bilo enotnih sovražnih žarišč. Vplivali so le na bližnjo okolico".²⁸ V zvezi s težnjami po večstrankarskem sistemu ali vsaj večji politični svobodi ter kritikami oblasti in njene politike so v poročilu UDV omenjene številne znane osebnosti - poleg najbolj znane slovenskega političnega oporečnika Edvarda Kocbeka, krščanski socialist Srečko Žumer, socialist France Svetek, profesor na tehniški fakulteti in nekdanji sredinski politik iz katoliškega tabora Andrej Gosar, zgodovinar Silvo Kranjec, liberalci Jakob Konda, Janko Tavzes in Stanko Dimnik, profesor finančnega prava Vladimir Murko, literarni zgodovinar akademik Ivan Grafenauer, umetnostni zgodovinar Emilijan Cevc, etnolog Milko Matičetov in številni drugi.²⁹

Nekateri slovenski izobraženci so menil, da bi v primeru uvedbe dvostrankarskega sistema voditelj nove stranke lahko postal Milovan Djilas, ki bi, podobno kot Nagy in Kádár na Madžarskem, zasedel prejšnji vodilni položaj v Jugoslaviji.³⁰ Podobno so razmišljali tudi drugod po Jugoslaviji, zato ni naključje, da se je oblast odločila Djilasa prvič zapreti prav ob madžarski vstaji. Pod drobnogledom oblasti so bili tudi Djilasovi somišljeniki, zlasti Vladimir Dedijer ter hrvaški "djilasovci" Dušan Diminić, Marijan Stilinović in drugi nekdanji sodelavci hrvaškega partijskega glasila *Naprijed*, ki naj bi razmere ocenjevali kot ugodne za "določene akcije".³¹ O odzivu na Djilasovo aretacijo v Sloveniji je "referat reakcije" pri drugem oddelku UDV poročal v letnem poročilu 1956. Največ kritikov Djilasove aretacije so našli v krogu sodelavcev *Naših razgledov*, kjer naj bi Vlado Vodopivec, sekretar sveta za kulturo in prosveto pri slovenski vladi, Ljubo Bavcon in Uroš Kraigher menili, da "se je Djilasu z aretacijo zgodila krivica", razlog zanjo pa so pripisovali bojzani oblasti, da bi Djilas postal jugoslovanski Nagy.³² Izobraženci so se navduševali tudi nad književniki iz krožka Petöfi, ki so odigrali eno ključnih vlog v madžarski vstaji. Najostrejši naj bi bil sodelavec *Naših razgledov* Bojan Štih, ki je govoril, da so bili literati avantgarda madžarske vstaje in da bi morali tudi domači književniki postati vodilna družbena sila, novinar Dušan Biber pa naj bi izjavljal, da se lahko jugoslovanski književniki skrijejo pred pogumom madžarskih kolegov.³³ O velikem družbenem pomenu izobražencev in pozitivni vlogi madžarskih književnikov so bili prepričani tudi sodelavci literarne revije *Beseda*, zlasti Ciril Zlobec in Janko Kos, ter nekateri drugi izobraženci iz kulturniških krogov, denimo Boris Grabnar, France Vreg in Vojko Duletič, ki so zavračali Kardeljeve ocene, izrečene v zvezni skupščini 7. decembra 1956, o negativni in reakcionarni vlogi izobražencev iz kroga Petöfi.³⁴

Med slovenskimi izobraženci je bil najostrejšega nadzora deležen Edvard Koc-

²⁸ Prav tam, str. 7.

²⁹ Prav tam, str. 7-8 in 25-27.

³⁰ Prav tam, str. 8.

³¹ ARS, AS 1589, šk. 57, Informacija o političkoj aktivnosti i odrazu aktualnih medjunarodnih dogodjaja, 6. december 1956, str. 12.

³² ARS, AS 1931, A-10-12, Letno poročilo referata reakcije pri II. oddelku UDV RSNZ za leto 1956, str. 12.

³³ ARS, AS 1931, 93-2, inv. 560, Madžarski dogodki leta 1956, Odmev madžarskih dogodkov v LR Sloveniji, 10. december 1956, str. 9.

³⁴ ARS, AS 1931, A-10-12, Letno poročilo referata reakcije pri II. odseku UDV RSNZ za leto 1956, str. 12.

bek, ki je bil po oceni UDV "edini, ki ima zveze in voljo za aktivno sovražno akcijo". Kocbeku je 21. novembra 1956 pisal tržaški književnik Alojz Rebula ter ga "pretresen od zgodovinskih momentov" povabil k sodelovanju v tržaški reviji *Sidro*, ki naj bi se preimenovala v *Tokovi* in postala osrednja kulturna revija, v kateri bi slovenski izobraženci pisali svobodneje kot v domovini. Kocbek naj bi na sodelovanje pristal in poslal tri pesmi, med njimi eno z naslovom *Triindvajseti oktober*. UDV je poročala, da se je Kocbek v času madžarske vstaje "intenzivneje povezoval s svojimi prijatelji iz kroga krščanskih socialistov", zlasti z režiserjem ljubljanske Opere Cirilom Debevcem, pisateljem in prevajalcem Janezom Gradišnikom, pesnikom Jožetom Udovičem, sodelavcem Inštituta za narodnostna vprašanja Lojzetom Udetom in drugimi. Ob madžarski vstaji naj bi Kocbek izjavil, da je med ljudmi vzbudila veliko upanje, hkrati pa "ni izključeval notranje revolucije" v Jugoslaviji zaradi nezadovoljstva z življenjskimi razmerami. Napovedal je tudi, da bosta ob propadu komunističnega režima Hrvaška in Srbija utonili v krvi, Slovenija pa bi medtem lahko razglasila samostojnost. "Za bodočega predstavnika bi bil, po njegovi oceni, najprimernejši ing. Levstik,³⁵ s katerim se v krogu starih prijateljev večkrat sestaja", razmišljal pa naj bi tudi o ustanovitvi "napredne slovenske stranke, katere voditelj bi bil. Med komunisti bi imel Levstikovo skupino, nabralo pa bi se tudi precej literatov in krščanskih socialistov iz idejnega kroga okoli 'Dejanja'". Kocbek naj bi tudi po zadušitvi madžarske vstaje ostal "izredno sovražen. Pravi, da niti v partizanih ni imel take nuje po samožrtvovanju, po akciji, po posegu v dogodke. In če bi moral ta poseg plačati s smrtjo, bi ga z največjim veseljem".³⁶

Pod drobnogledom slovenske tajne policije je bila tudi katoliška cerkev. UDV je v svojem poročilu zapisala, da slovenske cerkvene oblasti ob madžarski vstaji "niso zavzele nobenega uradnega stališča, niti niso dale podrejeni duhovščini nobenih navodil", v pogledih na madžarske dogodke pa naj bi prišlo do "zelo jasne diferenciacije med sovražno in pozitivnejšo duhovščino", vendar ta "ni organizirala, niti ni poizkušala organizirati sovražnih akcij ali manifestacij".³⁷ Posebne pozornosti je bil deležen škof Anton Vovk, ki naj bi "s pedantnostjo" sledil poročilom tujih radijskih postaj, s podrejeno duhovščino pa naj bi o političnih razmerah ne govoril, "nekaj tudi iz bojazni, da so to večinoma - kot pravi - sodelavci UDB".³⁸ Med najostrejšimi kritiki oblasti v duhovniških vrstah je UDV navedla prorektorja ljubljanskega semenišča Jožefa Pogačnika, stolnega dekana Franca Kimovca, kanonika Janka Arnejca in Josipa Šimenca, celjskega opata Petra Kovačiča, nekaj frančiškanov, med njimi patra Romana Tominca, in nekatere druge. Omenjeni duhovniki naj bi v madžarski vstaji videli začetek konca komunizma ter upali na korenite politične spremembe v Jugoslaviji, mnenja pa so izražali le v svojih zaprtih krogih. Najostrejši med njimi naj bi bil pater Tominec, ki "pravi, da je naše

³⁵ "Ing. Levstik" je verjetno Jože Levstik, leta 1945 pomočnik ministra za kmetijstvo v prvi povojni slovenski vladi, med letoma 1947 in 1950 minister za kmetijstvo in gozdarstvo v vladi LRS, v letih 1950 in 1951 predsednik oblastnega ljudskega odbora ljubljanske oblasti, zatem pa redni profesor na agronomski in gozdarski fakulteti.

³⁶ ARS, AS 1931, A-10-12, Letno poročilo referata reakcije pri II. oddelku UDV RSNZ za leto 1956, str. 6-7; AS 1931, 93-2, inv. 560, Madžarski dogodki leta 1956, Odmev madžarskih dogodkov v LR Sloveniji, 10. december 1956, str. 15-16.

³⁷ ARS, AS 1931, 93-2, inv. 560, Madžarski dogodki leta 1956, Odmev madžarskih dogodkov v LR Sloveniji, 10. december 1956, str. 41.

³⁸ Prav tam, str. 42.

gospodarstvo skrajno zavoženo, da ob spremembi 'ta višjih' ne bi postrelili, ampak bi jih dali na sramotno prisilno delo, da so vsi sami lopovi in tatovi."³⁹ Člani Cirilmetodijskega društva slovenskih katoliških duhovnikov, ki naj bi bili oblastem bolj naklonjeni, so po trditvah UDV podpirali jugoslovansko politiko ob madžarski vstaji, hkrati pa so pričakovali, da bodo storjeni odločnejši koraki v smeri dviga življenjske ravni in ureditve odnosov med državo in katoliško cerkvijo. Dekan teološke fakultete Stanko Cajnkar in profesor Janez Janžekovič sta menila, da je madžarska vstaja zadala hud udarec sovjetskemu komunizmu. Janžekovič naj bi tudi izjavil, da bi v primeru izpustitve kardinala Alojzija Stepinca "Hrvati od veselja uprizorili drugo Madžarsko, ustaši pa smatrali za slabost oblasti", čeprav je menil, da bi bilo prav, če bi jugoslovanske oblasti uredile Stepinčev položaj.⁴⁰ Poleg tega je UDV na Dolenjskem in Primorskem zabeležila 15 primerov, ko so duhovniki, med njimi tudi člani Cirilmetodijskega društva, pozivali vernike k molitvam za mir, "kakih 6 primerov izrazito sovražnih duhovnikov" pa naj bi organiziralo molitve za Madžarsko.⁴¹

Odziv prebivalstva na madžarsko vstajo je bil izjemen, zanimanje za dogajanje v sosednji državi pa je bilo tolikšno, da so po 23. oktobru 1956 močno narasle naklade vseh osrednjih jugoslovanskih dnevnikov. Ljudje so zavzeto poslušali radio, poleg domačih pa so jih zanimala tudi poročila tujih radijskih postaj, zlasti radia London, Svobodna Evropa, Glas Amerike, Vatikan in drugih. Z velikim zanimanjem so prebirali tudi biltene tujih ambasad, predvsem ameriške in britanske.⁴² O vzdušju med Slovenci ob madžarski vstaji je UDV zapisala, da "so bile simpatije z uporniki splošne", razloge za to pa so avtorji poročila videli v "protisovjetskem razpoloženju velikega dela prebivalstva", nezadovoljstvu z življenjskimi razmerami in delovanju "reakcionarnih elementov", ki naj bi spretno izkoriščali ljudsko nezadovoljstvo.⁴³ Zaradi skromnih življenjskih razmer so bili do oblasti kritični tudi delavci. Velika podjetja in delavske centre je preplavilo nezadovoljstvo, razširjeno pa je bilo tudi mnenje, da se bodo madžarski dogodki ponovili v Jugoslaviji, če se razmere ne bodo uredile. Med žarišči delavskega nezadovoljstva so bili v poročilu UDV poleg jeseniške železarne, Save, Peka, Pletenine, Litostroja, Cementarne Anhovo, Tovarne glinice in aluminija Kidričevo, mariborskega TAM-a in drugih velikih tovarn omenjeni tudi rudniki Trbovlje, Hrastnik in Zagorje.⁴⁴ Januarja 1958 je prav tam izbruhnila prva velika delavska stavka v socialistični Jugoslaviji.⁴⁵ Oblast je ob stavki ukrepala hitro in odločno, vendar nenasilno, čeprav je Edvard Kardelj na plenumu CK ZKS 24. januarja 1958 ob primerjavi trboveljskih in madžarskih dogodkov opozoril, "da je bil zgolj slučaj, da tudi v Trbovljah ni bilo treba intervenirati z orožjem". Stavkajoči trboveljski rudarji namreč v nasprotju z madžarskimi uporniki niso "nasedli izrazitim kontrarevolucionarnim parolam", čeprav

³⁹ Prav tam, str. 43.

⁴⁰ Prav tam, str. 44. Madžarske oblasti so 30. 10. 1956 iz zapore izpustile kardinala Josefa Mindszentya in verjetno od tod izvira Janžekovičeva izjava o izpustitvi kardinala Stepinca.

⁴¹ Prav tam, str. 45.

⁴² ARS, AS 1589, šk. 57, Informacija o politički aktivnosti i odrazu aktualnih mednarodnih dogodjaja, 6. december 1956, str. 3-4.

⁴³ ARS, AS 1931, 93-2, inv. 560, Madžarski dogodki leta 1956, Odmev madžarskih dogodkov v LR Sloveniji, 10. december 1956, str. 9-10.

⁴⁴ Prav tam, str. 11.

⁴⁵ Mateja Režek: Med resničnostjo in iluzijo : slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem 1948-1958. Ljubljana 2005, str. 182-187.

bi se to lahko zgodilo. V tem primeru bi bila oblast "prisiljena s silo in orožjem intervenirati. Reči moram, da smo bili mi pripravljene tudi na to in da ne bomo nič premišljali, če bi si kdo drznil dvigniti roko nad socialistične pridobitve našega delovnega ljudstva", je pribil Kardelj.⁴⁶

UDV je ob madžarski vstaji zabeležila na stotine "javnih izpadov" in groženj, ki so jih večinoma izrekli "kmetje, delavci in obrtniki v vinjenem stanju. Le redko so javno izpadali intelektualci". Med značilnimi "javnimi izpadi" so navedene, denimo, besede mariborskega tiskarja Cirila Golmajerja, ki bi "z užitek gledal, kako bingljajo UDB-ovci in partijski funkcionarji na Glavnem trgu", in nosilca partijske spomenice Ludvika Pangerca, ki je povedal, da "če se stvari ne bodo zasukale kot na Madžarskem in Poljskem, bom svojo spomenico in odlikovanje obesil psu za vrat in ga poslal Mihi Marinku".⁴⁷ UDV je zasledila tudi nekaj napisov po zidovih, denimo v Mariboru: "Živel madžarski heroji", v kopalnici trboveljskega rudnika: "Smrt komunistom", v anhovski cementarni: "Kuge, lakote, vojske in Titota - reši nas o gospod" in druge.⁴⁸ Hkrati so se med prebivalstvom širile vojna psihoza, potrošniška mrzlica in alarmantne vesti o tajni mobilizaciji, vdoru emigracije, begu komunistov in podobno. Po poročanju UDV je vojna psihoza dosegla vrhunec ob drugi sovjetski intervenciji, najbolj razširjena pa je bila v obmejnih krajih, zlasti v Prekmurju in na Primorskem, kjer je prišlo do večjih premikov enot Jugoslovanske ljudske armade "zaradi zavarovanja meje". V Prekmurju naj bi bilo najmočnejše tudi protisovjetsko razpoloženje in strah pred sovjetskim vdorom v Jugoslavijo, kar so avtorji poročila pripisovali spominu na početje sovjetske armade in njenih vojakov ob zasedbi Prekmurja aprila 1945.⁴⁹ Poročali so tudi, da se je nacionalna zavest madžarske manjšine v Prekmurju močno okrepila, posamezniki pa naj bi celo govorili, da se bodo pridružili madžarskim upornikom, napovedovali revizijo jugoslovansko-madžarske meje in po gostilnah prepevali Hort-hyeve pesmi.⁵⁰

Krivdo za številne kritike na račun oblasti ob madžarski vstaji je UDV deloma naprtila tudi novinarjem. Ugotavljala je, da "naše časopisje in radio nikakor nista nudila objektivne slike poteka dogodkov", "bombastični naslovi in alarmantne vesti, ki so se pojavljale na prvih straneh naših časopisov, pa so povzročile negativne diskusije, dezorientacijo in nejasnosti v tolmačenju naših uradnih stališč". Ker domača sredstva obveščanja niso potešila zanimanja ljudi za madžarske dogodke, so ti segali tudi po tujem tisku in poslušali tuje radijske postaje ter "dogodke komentirali po svoji uvidevnosti, skladno z njihovim političnim prepričanjem". Zunanjepolitično uredništvo *Slovenskega poročevalca* je kmalu po izbruhu madžarske vstaje sklicalo celo sestanek sodelavcev, "da bi se vsak izjasnil o svojem stališču". Novinarji Aljoša Furlan, Božidar Pahor, Jaka Štular in Dušan Savnik naj bi tedaj izjavili, da sta Poljska in Madžarska v razvoju prehiteli Jugoslavijo, zato bi morale tudi jugoslovansko vodstvo razmišljati o demokratizaciji. "Zmedeni pojmi" naj bi se izrazili tudi v pisanju *Ljudske pravice*, ki je madžarske upornike hkrati poimeno-

⁴⁶ ARS, AS 1589, šk. 7, Stenografski zapisnik VII. plenarne seje CK ZKS, 24. in 25. januar 1958, str. 48.

⁴⁷ ARS, AS 1931, 93-2, inv. 560, Madžarski dogodki leta 1956, Odmev madžarskih dogodkov v LR Sloveniji, 10. december 1956, str. 19-20.

⁴⁸ Prav tam, str. 21-22.

⁴⁹ Prav tam, str. 24-25, 29-31 in 33.

⁵⁰ Prav tam, str. 32-33.

vala revolucionarji in kontrarevolucionarji, novinarji ljubljanskega radia pa naj bi se posmehovali, "ko vidijo prihajati Tanjugove vesti, ki so jim že dolgo znane iz zapadnih radijskih postaj in kako so ta poročila 'sfrizirana'".⁵¹

Madžarska vstaja in njen odmev med prebivalstvom sta precej vznemirila oblasti, čeprav politične okoliščine tedaj niso bile naklonjene prevratu. Jugoslovanski in slovenski partijski voditelji so se tega verjetno dobro zavedali, saj pri obračunavanju s svojimi kritiki, z izjemo Milovana Djilasa, niso segli po bistveno radikalnejših ukrepih. Bolj kot mnenja kritičnih izobražencev in razdrobljenih ostanikov politične opozicije, je partijske voditelje skrbelo nezadovoljstvo delavcev z življenjskimi razmerami, ki je močno načelo samozavest "avantgarde delavskega razreda". Spoznanje, da ljudje od socializma pričakujejo več kot le obljube o lepši prihodnosti, je jugoslovanske komuniste kmalu prisililo h gospodarskim reformam. Ko so se življenjske razmere v šestdesetih letih vendarle izboljšale, so se bolj sproščeno spogledovali tudi s političnimi korekturami sistema, medtem ko je njihova razmišljanja o korenitih sistemskih reformah vseskozi hromil strah pred izgubo oblasti.

Mateja Režek

THE ECHOES IN SLOVENIA AND YUGOSLAVIA TO THE 1956 HUNGARIAN UPRISING

S u m m a r y

The events in Hungary, which started with student demonstrations on 23 October 1956 and rapidly grew into a public uprising against communism and the Soviet dominance, caused much uneasiness among the Yugoslav political leaders. They responded to the commotion in the neighbouring state with hesitation and prudence, dictated by external and internal political circumstances. Among key factors were the complicated relations with the Soviet Union which wanted to draw Yugoslavia back into the Eastern bloc, Yugoslav dependence on western assistance, the fear of a similar uprising taking place in Yugoslavia due to public dissatisfaction with living standards and, partly, the initial sympathising of the Yugoslav leaders with the measures taken by the new Hungarian leadership and the hope that Hungary would take the "Yugoslav path". Aware that the low standard of living could be the very spark to ignite a Hungarian like rebellion against the regime, the Yugoslav political leaders publicly promised improvements in this direction. Their reserved attitude towards the Soviet Union on the eve of its intervention in Hungary, earned them a new consignment of American aid, which at the time they needed more than anything else.

The interest of the Slovene and Yugoslav public in the Hungarian crisis was exceptional. After 23 October 1956, the circulation of all major newspapers grew considerably, although their reporting on the events was relatively scant. People also read the bulletins published by foreign embassies and avidly listened to western radio stations, with the communist leaders realising that the domestic political propaganda had completely failed. The national security service detected very diverse attitudes towards the Hungarian uprising and the domestic situation, warning of considerable confusion also among the communists. Political opponents of all colours and critics of the regime purportedly spread discontent and instigated rebellion against the regime, especially with propaganda on the intolerable living conditions. The majority, however, acknowledged that they were unable to organise resistance and that the regime, with its army, communist party and secret police, was sufficiently strong to nip any rebellion in the bud. Slovene intellectuals, most of whom expressed their views within closed circles, mainly supported the introduction of a multi-party or, at least, bi-party system in Yugoslavia. Workers, too, were critical of the regime due to poor living standards. Large enterprises and working centres were submerged in discontent and the overwhelming conviction was that, unless the conditions improved, there would be a repetition of the Hungarian events in Yugoslavia. The Hungarian uprising, suppressed in blood, dealt a harsh blow to communism. The realisation that people expected from it more than promises of a better future also shook the self-confidence of the Yugoslav communist leaders.

⁵¹ Prav tam, str. 36-37.

1.01
Prejeto 17. 8. 2006

UDK 323(439)"1956":070(497.1

Peter Vodopivec*

Madžarska vstaja leta 1956 v slovenskih in jugoslovanskih očeh

IZVLEČEK

Na osnovi poročil in člankov objavljenih v jugoslovanskih in slovenskih dnevnikih in drugih časopisih (*Naši razgledi*) prikazuje avtor, kako je bila jugoslovanska javnost obveščana o vstaji na Madžarskem konec oktobra in v začetku novembra 1956 in kakšno je bilo stališče jugoslovanskega političnega vodstva do teh dogajanj. Jugoslovanski politični vrh je z madžarsko vstajo in množičnim gibanjem, ki ga je spodbudila, simpatiziral le toliko časa, dokler se je zdelo, da ju vlada in partija v Budimpešti še obuladujeta in uporniški nemir še ostaja pri zahtevah po reformi socialističnega sistema. Jugoslovanski voditelji so podpirali težnje, ki bi Madžarsko lahko popeljale na "jugoslovansko pot". Odločno pa so nasprotovali političnim spremembam in odločitvam, ki bi lahko ogrozile enostrankarsko socialistično ureditev.

Ključne besede: Madžarska, Jugoslavija, vstaja 1956, reforme, socializem, stalinizem

ABSTRACT

THE 1956 HUNGARIAN UPRISING IN THE EYES OF SLOVENIA AND YUGOSLAVIA

On the basis of the reports and articles published in Yugoslav and Slovene dailies and other periodicals, such as *Naši razgledi* (*Our Views*), the author shows how the Yugoslav public was informed about the uprising that took place in Hungary at the end of October and the beginning of November 1956. The attitude of the Yugoslav political leadership towards these events is also presented. The Yugoslav leadership sympathised with the uprising, and the massive movement that had triggered it, only as long as it appeared to have been under the control of the Hungarian government and the Communist Party, and the rebel demands were limited to the reform of the socialist system. While supporting those tendencies that could bring Hungary to the "Yugoslav path", the Yugoslav leaders firmly opposed any political changes and decisions that might have jeopardised its single-party socialist system.

Key words: Hungary, Yugoslavia, the 1956 uprising, reforms, Socialism, Stalinism

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: peter.vodopivec@inz.si

"Madžarska je z vsem, kar se je zgodilo in se bo v prihodnje dogajalo, po 23. oktobru 1956 postala izpit vesti sveta; izpit revolucionarne poštenosti, marksistične in politične zrelosti; izpit demokracije in socializma ter naprednih sil in teženj človeštva", je v predgovoru v svojo knjižico "Sedem dni v Budimpešti", ki je izšla leta 1957 v Beogradu, zapisal srbski pisatelj Dobrica Ćosić.¹

Ćosić, v petdesetih letih poslanec zvezne skupščine v Beogradu in ugleden komunistični funkcionar,² je bil od 23. do 30. oktobra 1956 kot gost madžarskega Inštituta za kulturne stike s tujino na obisku v Budimpešti in nepričakovano oči-videc demonstracij, vstaje in spopadov v madžarski prestolnici. Svoje dnevniško oblikovane zapise o prevratnih dogodkih je v prvi polovici novembra (torej po vrnitvi v Jugoslavijo) objavil v beograjski Borbi, ponatisnili pa so jih tudi drugi jugoslovanski časopisi.³ Ćosićeve simpatije so bile vse od začetka vstaje na strani demonstrantov, ki so se zavzemali za "svobodo", "zakonitost", "socialistično demokracijo" in "rehabilitacijo človečnosti". Odkrito je simpatiziral z gesli proti Stalinu in Rákosiju ter proti stalinizmu in "stalinistični gospodarski politiki", hkrati pa z vzkliki o podpori Gomulkovi Poljski, uvajanju "delavske samouprave v tovarne" in "madžarsko-sovjetskemu prijateljstvu" na temelju "leninistične enakopravnosti". Ta gesla in zahteve naj bi, kot je pisal, podpirali njegovi sogovorniki v Društvu madžarskih pisateljev in v Petöfijevem klubu, pa tudi nezadovoljni industrijski delavci, ki so bili - kot je večkrat poudaril - zvečine nedvoumno opredeljeni za socializem. Študentje, ki so se solidarizirali z delavci in so prepevali revolucionarne pesmi, so ga sploh ganili do solz, saj so ga spominjali na partizanske čase. Zato je bil 24. oktobra ogorčen, ko so v poročilih radia Beograd brez komentarja povzeli vesti madžarske poročevalske agencije, ki je budimpeštanske demonstrante posplošeno razglašala za profašiste in protirevolucionarje.⁴ Vsaj prve dni vstaje se je strinjal z madžarskimi znanci in neznanci, ki so ga prepričevali, da sta glavni vzrok za množični izbruh ljudskega nezadovoljstva, "nečloveška Rákosijeva ter Stalinova politika" in neenakopravnost v madžarsko-sovjetskih odnosih, ki je globoko prizadela "madžarska nacionalna čustva". Tako mu je bilo blizu stališče neimenovanega poljskega pesnika, ki mu je 25. oktobra dejal: "Jugoslavija je avantgarda. Prva je začela in ima zgodovinske zasluge. Nato pa smo mi Poljaki, v ugodnejših razmerah, a pametno in enotno".⁵

Toda priznani srbski romanopisec je bil kljub kritičnemu odnosu do Stalina in stalinizma prepričan komunist, zato so se ga ob širjenju vstaje in spopadov v Budimpešti naglo polaščali tudi dvomi. Že 23. oktobra, ko je bil priča rušenju Stalinovega spomenika, je bil "kar malo nesrečen", ker se je "sovraštvo proti Stalinu in stalinizmu" spreminjalo v sovraštvo do naroda, ki "je v zgodovini največ

1 Dobrica Ćosić: Sedam dana u Budimpešti. Beograd 1957, (dalje Ćosić, Sedam dana) str. 3.

2 Dobrica Ćosić je imel po 2. svetovni vojni v Komunistični partiji Srbije in Komunistični partiji Jugoslavije več funkcij, povezanih s kulturno politiko in propagando. Leta 1953 je postal urednik časnika Nova misao, ki ga je ustanovil Milovan Djilas. Po Djilasovi odstranitvi iz javnega življenja januarja 1954 je bil Ćosićev politični položaj nekaj časa negotov, toda že leta 1956 je znova užival zaupanje jugoslovanskega komunističnega vodstva, saj je bil imenovan v odbor, ki je pripravljaval nov program Zveze komunistov Jugoslavije.

3 Borba je bila v letih 1948-1954 glasilo Komunistične partije Jugoslavije, od leta 1954 pa glasilo SZDL Jugoslavije.

4 Ćosić, Sedam dana, str. 20.

5 Prav tam, str. 33.

pretrpel". "Tudi jaz sovražim Stalina," je zapisal. "Toda ljubim in spoštujem ruski in sovjetski narod in ga občudujem".⁶ Dan pozneje je ugotavljal, da se v "Budimpešti razplamteva velika bitka", vendar ni več jasno, ali "se umira za socializem ali za horthyjevsko Madžarsko". Njegov vtis je bil, da se dogaja "eno in drugo", saj naj bi bilo vse bolj jasno, da "protirevolucionarji, iredentisti in profašisti" izkoriščajo "progresivne, revolucionarne težnje" manifestacij in demonstrantov in poskušajo upor proti stalinizmu preoblikovati v "boj proti socializmu". Po Čosiću bi morala "madžarska partija" in njen centralni komite vzeti pobudo v svoje roke ter z naprednimi, socialističnimi gesli in z odločno odstranitvijo kompromitiranih stalinistov iz svojih vrst "osvojiti množice in jih ločiti od reakcije". Tega pa po njegovem mnenju nista niti "partija", niti novi predsednik vlade Imre Nagy pravočasno storila, kar je bil zanj dokaz, da nista bila "dorasla nastalemu položaju".⁷ V takšnih ocenah so ga še utrjevali komunisti, ki so se "brez pomisleka navduševali nad vstajo" in jim "ni prišlo niti na pamet", da bi razlikovali "socialistično od reakcionarnega". Odstranjevanje komunističnih simbolov in njihovo zamenjevanje z nacionalnimi je bilo v njegovih očeh znak nacionalizma, odbijale pa so ga tudi zahteve po "večpartijskem sistemu", ki naj bi ne bil "njegovo prepričanje".

Čosić je v svojih dnevniških zapiskih zato pritrjeval stališčem in ukrepom Nagyeve vlade in "partijskega vodstva", ki so težili h kar se da hitri in učinkoviti umiritvi vstaje in prekinitvi spopadov. Do intervencije sovjetske vojske se ni določneje opredelil, že 28. oktobra pa je menil, da sta Imre Nagy in njegova vlada izpolnila najvažnejše zahteve upornikov. S sovjetsko vlado sta se dogovarjala o umiku sovjetskih čet, zavzela sta se za "delavsko samoupravljanje" in ukinitve Službe državne varnosti (ÁVH), obljubila sta povišanje plač in revizijo delavskih norm, obenem pa pristala tudi na Kossuthov grb na madžarski zastavi in proglasitev 15. marca za nacionalni praznik.⁸ Toda 30. oktobra, ko je odhajal iz Budimpešte, so se mu zdele razmere zelo negotove. Za "nekakšno demokracijo" so se, kot je trdil, zavzemale najrazličnejše politične skupine in stranke, "vsi so bili polni skrbi za usodo Madžarske, vsi so bili preroki in vsi patetični ... Kakšna pa bo ta demokracija, bomo kmalu videli..." V času bivanja v Budimpešti naj bi namreč spoznal, da je "Rákosijska birokratsko-stalinistična klika deformirala idejo socializma v zavesti množic, umazala njegovo zastavo in kompromitirala njegovo ime". Spraševal se je, "kakšna je bila diktatura proletariata, na katero danes jurišajo budimpeštanski delavci" in "kakšen je bil socializem, ki ga v teh dneh, bolj iz obupa kot ideoloških razlogov, branijo samo še odredi politične policije". Z obžalovanjem je ugotavljal, da ni po vsej verjetnosti "danes nikjer na svetu tako težko biti komunist kot na Madžarskem".⁹

Čosićeve zapiske iz Budimpešte sta iz beograjske Borbe ponatisnila tudi oba osrednja slovenska dnevnika Ljudska pravica in Slovenski poročevalec. Kako občutljiva je bila še novembra 1956 tema o madžarskih dogodkih za komunistične pravoverneže v Ljubljani, ki so bdeli nad pisanjem tiska, kaže podatek, da so Čosićev opis rušenja Stalinovega spomenika v Budimpešti, potem ko so ga že v

⁶ Prav tam, str. 16.

⁷ Prav tam str. 20-22.

⁸ Prav tam, str. 49.

⁹ Prav tam, str. 58, 25 in 50.

celoti objavili v prvi izdaji Slovenskega poročevalca 10. novembra, v drugi izdaji skrajšali in cenzurirali. V prvi izdaji je bilo na ta način še mogoče prebrati, da je Čosić razpoloženje množice, ki je 23. oktobra v Budimpešti podirala Stalinov spomenik, doživljal kot "požar iz ogorčenja, histerije in sovraštva, tako izključnega, da je nemogoče opisati", v drugi izdaji pa tega dela Čosićevega pričevanja ni bilo več.¹⁰ Zaskrbljenost slovenskih časopisnih cenzorjev, ki so se v začetku izhajanja Čosićevih zapiskov zbal, da bo tudi v Sloveniji priljubljeni srbski pisatelj bralcem slovenskih časnikov o razmerah na Madžarskem povedal več, kot bi bilo politično primerno, pa je bila brez osnove. Čosićevi zapiski "Sedem dni v Budimpešti" so bili sicer res napisani književniško slikovito in dramatično, toda v vsebinskem pogledu in političnih ocenah se niso bistveno razlikovali od poročil in komentarjev, ki so jih oktobra 1956, torej v času madžarske vstaje in sovjetske intervencije, objavljali jugoslovanski in slovenski časniki.

Slovenski časopisi so - tako kot drugi jugoslovanski časniki - vse od pomladi leta 1956 poročali o reformnih političnih težnjah na Poljskem in Madžarskem. Politični voditelji v Ljubljani so se na krvave dogodke v Poznanju konec junija 1956 odzvali zadržano in z dvojnimi občutki, saj so trdili, da "stavka v ljudskodemokratski državi, ki gradi socializem, ne more biti primerno sredstvo za uveljavljanje pravic delavskega razreda" in zato "poznanjski dogodki ne morejo blagodejno vplivati" na demokratizacijo "poljskega gospodarskega in političnega življenja". Toda demokratizacijske procese na Poljskem so podpirali in menili, da "odgovornosti za poznanjske dogodke" ne kaže pripisovati le delavcem in "protisocialističnim silam", saj je treba vzroke zanje iskati v težkem socialnem položaju delavstva in zgrešeni poljski gospodarski politiki.¹¹ Podobno previdni so bili pri presoji razmer na Madžarskem po odločitvi CK madžarske partije julija 1956, da odslovi dotedanjega prvega sekretarja Mátyása Rákosija. Po mnenju nepodpisanega komentatorja v Naših razgledih je sicer "odstop trdovratnega Rákosija", kljub temu da so bile spremembe v madžarskem partijskem vrhu po XX. kongresu KP SZ pričakovane, "nekoliko presenetil". Zamenjava Rákosija z Ernőjem Gerőjem, ki "v preteklosti (prav tako) ni bil neomadeževan", naj bi razkrivala, da "ne gre za popolno prekinitvev s prejšnjo smerjo", ampak bolj za "kompromisno rešitev", tj. za poskus "zaceliti razpoke, ki so nastale zaradi dosedanjih stalinističnih zablod in nerealne politike..." Vseeno naj bi bile z jugoslovanskega vidika spremembe na Madžarskem dobrodošle, saj naj bi Madžarska, ki je v času jugoslovanskega spora s Stalinom "služila za trdno oporišče pritiska na Jugoslavijo", po odslovitvi Rákosija opazno spremenila svoj odnos do Beograda.¹²

Časopisi v Ljubljani so o razmerah na Madžarskem in Poljskem podobno poročali tudi jeseni leta 1956, vse do vstaje v Budimpešti pa je bilo v ospredju njihovega zanimanja dogajanje na Poljskem. Za poljsko politično, kulturno in družbeno življenje naj bi bilo značilno živahno "gibanje in vrenje", ki naj bi mu

¹⁰ To je v svojem dnevniku opazil Edvard Kocbek. Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, Rokopisni oddelek, Ms 1421, mapa 45, Edvard Kocbek, Dnevnik 1956. Čosić je v knjižni izdaji svojih budimpeštanskih zapiskov leta 1957 objavil tudi ta - v drugi izdaji Slovenskega poročevalca 10. 11. 1956 izpuščeni del. Sicer pa so začeli Čosićeve budimpeštanske zapiske objavljati Borba 7. 11., Slovenski poročevalac 10. 11., Ljudska pravica pa 11. 11. 1956.

¹¹ Naši razgledi, 25. 8. 1956, str. 382-383, Janez Vipotnik: Dogodki v Poznanju; Janez Vipotnik je bil leta 1956 sekretar okrožnega komiteja ZKS Ljubljana.

¹² Naši razgledi, 11. 8. 1956, str. 359, Razvoj na Madžarskem.

dajale ton kritike dotedanjega "birokratskega sistema" in "odločne zahteve po takojšni in dosledni demokratizaciji". V slovenskih dnevnikih so Władysława Gomułko že pred njegovo izvolitvijo za generalnega sekretarja poljske delavske partije oktobra 1956 predstavljali kot sodobno mislečega komunista in političnega voditelja, ki lahko pomembno prispeva k ponovni utrditvi ugleda poljske partije. Pri tem so omenjali, da je bil Gomułka privrženec stališča o "različnih poteh v socializmu" in je leta 1948 - v času spora med Moskvo in Beogradom - nasprotoval "klevetam proti Jugoslaviji", zaradi česar je bil izključen iz partije. Po izvolitvi poljskega partijskega vodstva z Gomułko na čelu so z odobravanjem trdili, da "(novemu) vodstvu zaupa vsa Poljska" in "se politične razmere umirjajo", prenovljena poljska delavska partija pa jih obvladuje.¹³ V isti sapi so še vso prvo polovico oktobra pomirljivo pisali o razmerah na Madžarskem in ugotavljali, da so bili "julijski sklepi madžarskega Centralnega komiteja" z odstavitvijo Rákosi začetek "novega, zdravega in čistega obdobja" v madžarskem razvoju. Slovenski poročevalec je tako 16. oktobra 1956 prijazno pozdravljal obisk madžarske partijske delegacije v Beogradu, ki jo je vodil prvi sekretar Ernő Gerő, in povzemal njene ugodne ocene o madžarsko-jugoslovanskih odnosih. Hkrati je po članku iz budimpeštanskega lista Szabad Nép ugotavljal, da je bil Rákosi, ki so ga julija prisilili k odstopu, "glavni krivec za kršenje zakonitosti" in neuspešno vladno uresničevanje reformnega programa iz leta 1953.¹⁴ Štiri dni pozneje (20. oktobra) je v izvirnem komentarju z naslovom "Madžarska po juliju" stvarno poročal, da je "politično vrenje v Madžarski vsak dan bolj intenzivno in zanimivo", "škodljivih elementov stalinizma" pa je "vsak dan manj". Po komentatorjevem mnenju se je madžarski "novi kurz" uspešno uveljavljal v politiki in gospodarstvu. Opustitev reformnih zamisli, za katere se je v letih 1953/1954 zavzela vlada Imreja Nagya, naj bi sicer od leta 1955 v madžarskem gospodarstvu še poglobila protislovja, ki jih je povzročila dolgoletna enostranska usmeritev k izgradnji težke industrije, toda s popravljenim petletnim gospodarskim načrtom in ukrepi, usmerjenimi k dvigu življenjskega standarda, naj bi se razmere od julija 1956 spreminjale na bolje. Vse to naj bi vplivalo tudi na izboljšanje jugoslovansko-madžarskih gospodarskih odnosov in ugodnejšo strukturo blagovne menjave med državama.¹⁵

Osrednja slovenska dnevnikarica sta bralce o zaostitvi razmer na Madžarskem in izbruhu vstaje prvič obširneje obvestila šele 25. in 26. oktobra in še tedaj sta poročila o dogodkih stvarno povzela iz madžarskih časopisov in po budimpeštanskem radiu. Ljudska pravica je 25. oktobra poročala, da je Madžarska dobila novo državno in partijsko vodstvo, "protirevolucionarne provokacije" pa so se "izjalovile". Članek je kratko omenjal demonstracije, ki so bile najprej "prepovedane, nato pa dovoljene", hkrati pa je naštel zahteve demonstrantov. Najpomembnejše med njimi naj bi bile: neodvisna madžarska narodna politika, čisti računi v gospodarstvu, izločitev "Rákosijeve klike" iz političnega življenja in svobodne volitve "po meri socialistične demokracije". Med demonstracijami naj bi prišlo do napadov na javna poslopja, za katere naj bi bili, kot naj bi poročal radio Kossuth, odgovorni "fašistični in reakcionarni elementi". Ti naj bi hkrati bili tudi

¹³ Slovenski poročevalec, 22. 10. 1956, št. 350, Vsa Poljska zaupa vodstvu.

¹⁴ Slovenski poročevalec, 16. 10. 1956, št. 245.

¹⁵ Slovenski poročevalec, 20. 10. 1956, št. 248, Madžarska po juliju (J. Planinc).

že v defenzivi in naj bi "že doživljali zlom".¹⁶ Na podoben način je vstajo v Budimpešti dan pozneje popisal Slovenski poročevalec. V članku z naslovom "Mir, disciplina, red..." je povzemal poročanje madžarskega radia o demonstracijah, zamenjavah v madžarski vladi in partijskem vrhu ter o razrešitvi Ernőja Gerőja in izvolitvi Jánoša Kádárja za "prvega sekretarja madžarske partije delovnih ljudi". Hkrati je omenil stališče Imreja Nagya, da "je del delovnih ljudi podprl demonstracije zaradi razmer v družbi", ki naj bi bile posledica napak v preteklosti. Opozoril je tudi na ocene Jánoša Kádárja, ki naj bi dejal, da je "imel del mladine, ki je začel demonstrirati poštene namene", toda "njihov pohod se je zaradi aktivnosti protirevolucionarnih elementov v nekaj dneh spremenil v oborožen napad na državno oblast in ljudsko demokracijo". Sicer pa naj bi Nagy, ko je najavil reforme, prav tako menil, da je najpomembnejše čim prej zagotoviti "mir, disciplino in red" ter "ljudstvo" pozval, naj se "oklene vlade v delu za lepšo bodočnost v socializmu".¹⁷

Slovenska dnevnika sta bralce o dogodkih v Budimpešti in na Madžarskem v tem smislu obveščala tudi v naslednjih dneh. Glavno pozornost sta posvečala ukrepom madžarske vlade in partijskega vodstva, ki naj bi poskušala čim prej "zaustaviti prelivanje krvi" in pripraviti reforme, ki naj bi odpravile "napake in grehe preteklosti". 28. oktobra sta z odobravanjem poročala o sestavi nove madžarske vlade "na najširši podlagi" in njeni nameri, da se bo s sovjetsko vlado pogajala "za ureditev odnosov na osnovi enakopravnosti" ter za "umik sovjetskih čet v oporišča". Intervencije sovjetskih čet - podobno kot Čosić - nista komentirala; po pisanju obeh časnikov naj bi "madžarske čete skupaj s sovjetskimi vzpostavljale red", za nadaljevanje spopadov pa naj bi bili odgovorni predvsem "uporniki", s katerimi naj bi se vlada pogajala in jim ponujala amnestijo. "Upornikov" nista natančneje politično opredelila, iz njunega pisanja pa je bilo jasno, da so bili med njimi v večini "protisocialistični elementi". "Zelo značilno je, da vidita novo vodstvo in nova vlada v dogodkih, ki so te dni tragično pretresli Madžarsko, širok protest ljudstva, ki je bil usmerjen k iskanju globokih in korenitih sprememb v socialističnem razvoju Madžarske," je 28. oktobra pisal Slovenski poročevalec. "To bo popolnoma izoliralo tiste, ki še tu in tam poskušajo z orožjem v rokah napadati socialistično družbeno ureditev na Madžarskem". Po prepričanju avtorja članka, znanega novinarja beograjske Politike Djuke Juliusa, so "posebno delavci pomagali vojski in oblasti pri naporih, da se vrneta red in mir..." Splošen vtis naj bi tako bil, da so "delavci najbolj zreli državljani v teh dogodkih", saj naj bi skoraj nikjer ne "nasedli protisocialističnim elementom", čeprav so "od prve ure dalje najbolj energično zahtevali spremembe politike partije in vlade, pa tudi korenite spremembe v vodstvu v smislu odstranitve tistih ljudi, ki so odgovorni za staro politiko...".¹⁸ Jugoslovansko politično vodstvo je pri tem menilo, da bi do "tragičnih dogodkov v Budimpešti" ne prišlo, če bi v madžarskem vrhu "pravočasno upoštevali razloge", ki so jih povzročili.¹⁹

¹⁶ Ljudska pravica, 25. 10. 1956, št. 252, Novo državno in partijsko vodstvo.

¹⁷ Slovenski poročevalec, 26. 10. 1956, št. 253, Mir, disciplina, red..., Razrešitev E. Gerőja.

¹⁸ Slovenski poročevalec, 28. 10. 1956, št. 256, Utiranje nove poti.

¹⁹ Slovenski poročevalec, 27. 10. 1956, št. 254, Izjava predstavnika DSIP o mednarodnih dogodkih.

V Beogradu in prestolnicah jugoslovanskih republik - tudi v Ljubljani - so bili zaradi razmer na Madžarskem resno zaskrbljeni. "Delovni ljudje Jugoslavije popolnoma razumejo ogorčenje madžarskega ljudstva zaradi napak in zločinov v preteklosti," je v pismu Predsedstvu partije madžarskih delovnih ljudi, ki so ga 30. oktobra 1956 objavili vsi jugoslovanski časopisi, sporočal CK Zveze komunistov Jugoslavije. "Bilo bi pa izredno škodljivo tako za interese madžarskih delovnih ljudi kakor za socializem na sploh ter za mir med narodi, če bi to upravičeno ogorčenje izpodkopalo vero delovnih ljudi v socializem in nujen razvoj socialistične demokracije". Jugoslovanski komunisti naj bi podpirali novo madžarsko "politično in državno vodstvo" in njegove težnje po demokratizaciji javnega življenja ter uvajanju delavskega samoupravljanja, hkrati pa tudi njegove zahteve po ureditvi odnosov med socialističnimi državami na temelju "enakopravnosti in suverenosti". Toda najprej je treba ustaviti "prelivanje krvi" in zagotoviti mir, saj lahko nadaljevanje spopadov "koristi le reakciji".²⁰ Časopisi so pri tem poročali, da se položaj v Budimpešti in drugih madžarskih mestih normalizira, vladna politika in politika novega političnega (tj. partijskega) vodstva pa sta "kot je videti, dovolj širok okvir, da lahko zbereta vse, ki se še želijo boriti in delati za socialistično bodočnost Madžarske". Takšni politiki naj bi nasprotovali le "odkriti sovražniki" in "prav na tej osnovi" naj bi se "začela diferenciacija sil, ki bo verjetno trajala še dalj časa".²¹ Zadnjega dne oktobra sta osrednja slovenska dnevnikarjalca še stvarno obvestila, da je madžarska vlada "v popolnem soglasju s predsedstvom partije madžarskih delovnih ljudi" sprejela sklep o ukinitvi "enopartijskega sistema" in o "demokracičnem sodelovanju s koalicijskimi strankami, obnovljenimi 1945. leta".²² Novice nista posebej komentirala, toda med jugoslovanskimi (in slovenskimi) političnimi voditelji je - kot se je hitro pokazalo - povzročila nemajhno vznemirjenje in še okrepila njihovo nezaupanje v Nagyovo - "preveč omahljivo in neodločno" politiko.

Slovenski poročevalec je tako 5. novembra 1956 na uvodnem mestu objavil članek o oblikovanju nove madžarske vlade pod vodstvom Jánoša Kádárja, ponovnega sovjetskega vojaškega posega v Budimpešto dan prej pa ni niti omenil. Stališče jugoslovanske vlade do najnovejšega političnega obrata na Madžarskem je pojasnjeval komentar jugoslovanske poročevalske agencije Tanjug, ki so ga objavili vsi jugoslovanski časopisi. V njem je bilo rečeno, da "Jugoslaviji kot socialistični skupnosti ni vseeno, kakšna bo usoda socialističnega razvoja na Madžarskem". Zato naj bi "jugoslovanska javnost" posebno v "zadnjih dneh" zaskrbljeno spremljala "težnje reakcionarnih elementov", da bi "dobili vodilno vlogo" v državi. "Upravičeni upor ljudstva proti politiki Rákossija, Geröja in drugih" naj bi začel namreč "dobivati smer", ki je bila v nasprotju z željami "večine" in njenim prizadevanjem po "krepitvi socializma in socialistične demokracije na Madžarskem". "Za nas v Jugoslaviji, kot borcu za socializem, je jasno, da za države vzhodne Evrope ni ne miru ne napredka, pa tudi neodvisnosti ne, razen na podlagi socializma," je poudarjal Tanjugov komentar. "Vsak poskus za spremembo stanja v teh državah na drugi podlagi, kakor je bil poskus na Madžarskem, lahko povzroči posledice, ki

²⁰ Slovenski poročevalec, 30. 10. 1956, št. 257, Pismo CK Zveze komunistov Jugoslavije Predsedstvu partije madžarskih delovnih ljudi.

²¹ Slovenski poročevalec, 30. 10. 1956, št. 257, Tragedija Budimpešte.

²² Slovenski poročevalec, 31. 10. 1956, št. 258, Najnovejši predlogi vlade.

niso niti v korist teh narodov, niti v korist ohranitve miru na svetu". Jugoslovansko vodstvo je na ta način prek Tanjuga sporočalo, da je zanj spremenljiva samo krepitev "demokratičnih odnosov na podlagi socialističnega razvoja", zgled takšne politike pa naj bi bila Poljska, "kajti razvoj na Poljskem pelje h krepitvi socializma in socialistične demokracije". Na Madžarskem naj bi obetal podoben razvoj programski govor novega predsednika vlade Jánoša Kádárja, ki naj bi "izpolnil želje, zaradi katerih se je začel upor 23. oktobra". Z jugoslovanskega vidika naj bi bilo sicer dejstvo, da "je morala nova madžarska vlada zaprositi za pomoč sovjetsko vojsko ... negativno", toda pri tem naj bi ne bilo mogoče prezreti, da je bil sovjetski vojaški poseg posledica "naraščanja pritiska reakcionarnih sil".²³ Jugoslovanski vrh je v tem smislu želel, da se odnosi med Madžarsko in Sovjetsko zvezo čim prej "uredijo na novih podlagah", tj. na "načelih enakopravnosti in nevmešavanja". Tanjugov komentar Imreja Nagya in njegove vlade ni omenjal, že v naslednjih dneh pa so jugoslovanski vladni predstavniki izjavljali, da je "Nagyjeva vlada izgubljala položaj iz rok".

Slovensko časopisje je v dneh po 4. novembru in zamenjavi vlade Imreja Nagya z vlado Jánoša Kádárja poročalo, da je gospodarski in politični položaj na Madžarskem težak, v mestih pa še vlada "izredno stanje", toda hkrati je trdilo, da se položaj umirja in ga nova vlada vse bolj obvladuje. Zvečine po "budimpeštanskem radiu" in madžarskih dnevnikih povzeti članki so podrobno popisovali vladne ukrepe za umiritev razmer in ožvitev gospodarstva, napetih odnosov med sovjetsko vojsko in madžarskim prebivalstvom pa skoraj niso omenjali.²⁴ V odlomkih iz Kádárjevega govora, ki jih je 10. novembra prinesel Slovenski poročevalec, je bilo med drugim mogoče prebrati, da je Imre Nagy nasprotoval "posredovanju sovjetskih čet", kar naj bi bila napaka, saj naj bi sovjetska vojska "posredovala" šele tedaj, ko so "protirevolucionarne sile že dobivale premoč". Sicer pa naj bi bile informacije o tem, kaj se res dogaja na Madžarskem, skope in težko dosegljive. Za jugoslovanski državni in politični vrh je bilo vprašanje o razmerah na Madžarskem po 4. novembru očitno še bolj občutljivo kot v času oktobrske vstaje. Odnosi med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, ki so se po Stalinovi smrti in po XX. kongresu KP SZ izboljšali, so se od nemirov na Poljskem junija 1956 in zlasti v času madžarske vstaje oktobra znova občutno poslabšali. Pred novim sovjetskim vojaškim posegom na Madžarskem v začetku novembra sta si sovjetski vrh in Hruščov poskušala zagotoviti podporo jugoslovanskega vodstva in Hruščov je 2. novembra skupaj z Malenkovom tajno obiskal letno rezidenco jugoslovanskega predsednika na Brionih, kjer sta se sestala z najvišjimi jugoslovanskimi voditelji.²⁵ Časopisi seveda o nenadnem sestanku na Brionih in na njem sprejetih sklepih niso poročali. Jugoslovanska stran je namreč v pogovoru s Hruščovom in Malenkovom pristala na nov poseg sovjetskih čet na Madžarskem, hkrati pa podprla zamenjavo Imreja Nagya z Jánošem Kádárjem na čelu madžarske vlade. Toda neposredno po 4. novembru je med Beogradom in Moskvo že prišlo tudi do novih nesoglasij. V

²³ Slovenski poročevalec, 5. 11. 1956, št. 261, Dogodki na Madžarskem.

²⁴ V Slovenskem poročevalcu je bil eden redkih zapisov na to temo članek, ki je govoril o tem, da je sovjetski komandant v Peci uvedel policijsko uro. Slovenski poročevalec, 7. 11. 1956, št. 263, Policijska ura v Pečuju.

²⁵ Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918-1992 : nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije. Koper 1995, str. 229.

jugoslovanskem vrhu so bili Imreju Nagyu in njegovim sodelavcem, ki so se zatekli v jugoslovansko ambasado v Budimpešti, pripravljene omogočiti odhod v Jugoslavijo, s čimer pa se v Moskvi niso strinjali. Jugoslovanski predstavniki so razen tega vse bolj odkrito izražali nelagodje zaradi aktivnosti in premikov sovjetskih čet na Madžarskem ter odločno zavračali kritike sovjetskih časopisov in voditeljev, da se Jugoslavija "vmešava" v madžarske notranje zadeve. V dobrem tednu so se jugoslovansko-sovjetski odnosi tako zaostriili, da se je 11. novembra z obširnimi pojasnili jugoslovanskih stališč oglašil predsednik Jugoslavije in generalni sekretar jugoslovanske Zveze komunistov Josip Broz-Tito.

Tito je v obširnem govoru zbranim komunistom v Puli, ki so ga na uvodnih straneh objavili vsi jugoslovanski časopisi, dejal, da se je treba pri iskanju vzrokov, ki so pripeljali do dogodkov na Poljskem in Madžarskem "vrniti k letu 1948, ko je Jugoslavija prva dala energičen odgovor Stalinu in rekla, da želi biti neodvisna". "Korenine zla" naj bi bile pač v "Stalinovem sistemu"; ki je v nekaterih komunističnih strankah in državah preživel Stalina. Jugoslovanski komunisti naj bi sovjetske voditelje po Stalinovi smrti ter celo po XX. kongresu KP Sovjetske zveze neuspešno opozarjali, da pri stalinizmu "ne gre le za kult osebnosti, temveč sistem", ki ga je omogočil. Za ta sistem naj bi bili po Titu značilni tog birokratski aparat, politika vodena po načelu "enoumja" ter "ignoriranje vloge in teženj delovnih množic". Vendar naj bi v sovjetskem vrhu, pa tudi nekaterih socialističnih državah, v vodstvih katerih še "sedijo stalinistični elementi", kot je dejal Tito, ne imeli dovolj "zaupanja v notranje revolucionarne sile", saj naj bi bili še vedno prepričani, da bi prišlo "do neugodnih posledic", če bi socialističnim državam "dali status, ki ga ima Jugoslavija". To naj bi se jasno pokazalo ob dogodkih na Poljskem in Madžarskem. Na Poljskem naj bi sicer "kljub preganjanju in stalinskim metodam ostalo zdravo jedro na čelu z Gomulko", ki je znalo "z vso močjo vzeti stvari v svoje roke", na Madžarskem pa naj bi "sovjetski krogi" predolgo čakali in ne dovolili, da se "odstranijo Gerö in drugi Rákosijevi pristaši", kar naj bi bilo "napačno, saj se Gerö ni v ničemer razlikoval od Rákosija". Po Titovem mnenju in mnenju jugoslovanskega vodstva bi bilo na ta način v začetku vstaje na Madžarskem "ljudsko nezadovoljstvo" še mogoče preusmeriti v "pravo smer", intervencija sovjetskih čet, ki naj bi jih ob začetku vstaje oktobra poklical Gerö, pa je bila "usodna napaka". Sovjetski poseg naj bi namreč še "razvnel ljudstvo" in povzročil spontani "upor", v katerem so se znašli "komunisti skupaj z reakcionarnimi elementi" na isti strani - v boju proti socializmu. Tito in jugoslovanski voditelji so Imreju Nagyu zamerili, da ni "bil bolj energičen" in ni odločneje nastopil proti "anarhiji in reakciji". Prvi poseg sovjetskih čet na Madžarsko naj bi bil v tej luči "absolutno nepotreben", drugi pa naj bi jo zaradi rastoče moči "reakcije" in nasprotnikov socializma reševal pred "pokolom in državljansko vojno". Tito je sicer dejal, da Jugoslavija načelno nasprotuje "vmešavanju in uporabi tujih vojaških čet". "Toda kaj je manjše zlo?" se je vprašal. "Kaos, državljanska vojna, kontrarevolucija in nova svetovna vojna ali intervencija sovjetskih čet?" Menil pa je, da je bilo vse, kar se je dogajalo na Madžarskem, "hud udarec socializmu" in je bil socializem z madžarskimi dogodki in sovjetsko intervencijo "kompromitiran".²⁶

²⁶ Slovenski poročevalec, 16. 11. 1956, št. 270, Storili bomo vse, da ohranimo mir. Časopisje je z objavo Titovega govora očitno nekaj dni počakalo, saj so se v Beogradu zavedali, da bodo reakcije v Moskvi ostre in neprijazne.

Po Titovem govoru v Puli so jugoslovansko-sovjetski odnosi zdrknili na najnižjo raven od Stalinove smrti leta 1953.²⁷ Sovjetsko stran je posebej razjezila Titova izjava, da je treba krivdo za vstajo 23. oktobra iskati v stalinizmu, ki se je tudi po Stalinovi smrti ohranjal pri življenju tako v Sovjetski zvezi kot drugih članicah komunističnega bloka. Do nove zaostitve v odnosih med Beogradom ter Budimpešto in Moskvo je prišlo 22. novembra, ko so Imre Nagy, njegovi somišljeniki in njihovi družinski člani zapustili jugoslovansko veleposlaništvo v Budimpešti. Vlada v Beogradu je jugoslovansko javnost sploh šele tedaj obvestila, da so Imre Nagy in nekateri "sodelavci njegove vlade" jugoslovansko veleposlaništvo v Budimpešti 2. novembra zaprosili za zatočišče in v njem dobili azil. 22. novembra pa naj bi potem, ko je jugoslovanska vlada od madžarske vlade dobila zagotovila, da se bodo lahko "svobodno vrnili domov", iz poslaništva "prostovoljno" odšli, vendar naj bi se "domov ne vrnili".²⁸ Slovenski in jugoslovanski časopisi so 25. novembra na uvodnih straneh objavili jugoslovansko noto vladi v Budimpešti, v kateri je bilo rečeno, da je madžarska vlada z izročitvijo madžarskih državljanov, ki so v jugoslovanskem veleposlaništvu uživali azil, sovjetskim vojaškim oblastem, "flagrantno kršila jugoslovansko-madžarski sporazum". Kádárjeva vlada naj bi se namreč v ustnih in pisnih stikih z jugoslovanskimi predstavniki zavezala, da proti "Imreju Nagyju in njegovi skupini" ne bo kazensko ukrepala zaradi "preteklega delovanja", jugoslovanska vlada pa ni bila pripravljena sprejeti njenih pojasnil, da so Nagy in njegovi sodelavci "prostovoljno odšli v Romunijo".²⁹

Po poslabšanju jugoslovansko-sovjetskih so se torej v drugi polovici novembra močno ohladili tudi jugoslovansko-madžarski odnosi, jugoslovansko in slovensko časopisje pa je vlado v Budimpešti in Jánoša Kádárja tudi naslednje dni obtoževalo, da poskuša "Nagyevo ugrabitev" prikriti. Podpredsednik jugoslovanske vlade Edvard Kardelj je 6. decembra 1956 v zvezni skupščini v Beogradu dejal, da potrebuje Madžarska "korenite spremembe v političnem sistemu" in ne le zamenjavo posameznih ljudi in popravljanje napak. Jugoslovanska vlada naj bi podprla Kádárjevo vlado, ker je bila prepričana, da se bo "sposobna" povezovati z "delavskim razredom", tj. z "delavskimi sveti" ter z drugimi "demokratskimi in socialističnimi strujami - vključno z elementi bivše vlade Imreja Nagya". "Nekateri dogodki v zadnjem času, predvsem kršitev jugoslovansko-madžarskega sporazuma o prenehanju azila grupi Imreja Nagya" in strah madžarskih komunistov pred "delavskimi sveti" pa naj bi v Beogradu vzbujali resno zaskrbljenost. Tem bolj, ker so v času vstaje na Madžarskem "na ulici in v raznih klubih inteligenca ... frazerji licitirali, kdo bo parole o svobodi in napredku pripeljal do anarhističnega absurda ..., pozabljaajoč, da kanonada psevdosvobodarskih fraz ... ne pomeni nič drugega kot ustvarjanje zmede v glavah ljudi, za tem pa nasadanje kontrarevolucionarnim težnjam, ki so izza kulis takih fraz najprej porinile klasični večstrankarski sistem ...", nato pa še svoje aspiracije po oblasti.³⁰

²⁷ Mateja Režek: Med resničnostjo in iluzijo : slovenska politika v desetletju po sporu z informbirojem 1948-1958. Ljubljana 2005, str. 160.

²⁸ Slovenski poročevalec, 23. 11. 1956, št. 276, Sporazum z madžarsko vlado; Slovenski poročevalec, št. 277, 24. 11. 1956, Kršitev sporazuma.

²⁹ Slovenski poročevalec, 25. 11. 1956, št. 278, Groba kršitev sporazuma.

³⁰ Slovenski poročevalec, 6. 12. 1956, št. 286, 7. 12. 1956, št. 287, Madžarska tragedija in socialistični razvoj.

To pa je bilo seveda tisto, kar je jugoslovanske in slovenske komunistične politike leta 1956 dejansko najbolj skrbelo. Poskušali so na vsak način preprečiti, da se ne bi gibanje za demokratizacijo javnega življenja in strankarski pluralizem, ki je na Madžarskem postavljalo pod vprašaj temeljne ideološke predpostavke "socializma in socialistične demokracije", razširilo v Jugoslavijo. Sekretar CK Zveze komunistov Slovenije Miha Marinko je tako 8. novembra 1956 izjavil, da vlada v Ljubljani celo med komunisti "nejasnost glede dogodkov na Madžarskem in Poljskem" in se med ljudmi "širijo glasovi, da bi bilo treba tudi pri nas priti do nekaterih takih pridobitev kakor na Madžarskem". Vodilni slovenski komunistični ideolog Boris Zihler pa je podobno še maja 1957 zaskrbljeno opozarjal na ozračje med izobraženci, ki naj bi "pod vplivom dogajanj na Madžarskem in na Poljskem" ne le v Sloveniji, temveč "tudi drugod" v Jugoslaviji "izražali mnenje, da bi bilo potrebno revidirati postavke o vodeči vlogi delavskega razreda v procesu socialistične izgradnje", "češ da so dogodki v zadnjem času pokazali, da je vodilni faktor inteligenca, zlasti književniki".³¹ Toda v resnici sodelavci slovenskih izobraženskih in literarnih revij, tudi tistih, ki so jih vodilni komunistični politiki doživljali kot opozicijske, za dogodke na Poljskem in Madžarskem niso pokazali večjega zanimanja.³² Nemirno politično dogajanje na Poljskem in vstajo na Madžarskem so večkrat obširneje komentirali le v štirinajstdnevniku *Naši razgledi*, ki so bili tedaj glasilo sicer kritične, vendar nedvoumno komunistično opredeljene inteligence. V *Naših razgledih* so februarja 1957 objavili tudi Odo v elegičnem taktu pesnika Vena Tauferja, ki je bila razmeroma osamljen slovenski literarni odziv na budimpeštanske dogodke. Taufer jo je posvetil "Budimpešti 3. XI. 1956", tj. na dan pred drugo - za razplet vstaje in madžarske tragedije - usodno sovjetsko intervencijo.³³ Sicer pa so stališča, ki so jih v zvezi z Madžarsko zastopali *Naši razgledi*, večinoma ostajala v okvirih uradnih jugoslovanskih ocen. 10. novembra 1956 so *Razgledi* med vzroki, ki so pripeljali do "dogodkov na Madžarskem" poudarjeno omenjali "neenakopravne politične in ekonomske odnose, ki so bili vsiljeni v taboru socializma". "Nobena agentura, nobena propaganda, pa naj se zanjo trošijo še tolikšne vsote dolarjev, ne more spraviti v gibanje ali zapeljati delavski razred, kmete vojake in inteligenco, mladino, skratka vse ljudstvo ... v takšnem obsegu in s takšno silo v vstajo, če zato niso dozoreli in prezreli pogoji v sami družbi". Na Madžarskem pa se je "monstruozna vladavina nasilja zrušila pod odločnimi udarci madžarske mladine in delavstva kot hišica iz kart". Tudi komentator *Naših razgledov* je ob tem ugotavljal, da se na Madžarskem v "prelomnem trenutku" - v nasprotju s Poljsko - "nista našla niti gibanje, niti voditelj", ki bi znala povesti ljudstvo, saj je Imre Nagy "očitno zaostajal za dogodki". V takšnih razmerah so se "sprostile sile", ki so začele "ogroziti upravičene zahteve revolucionarjev (stare meščanske stranke, Horthyjevi oficirji, fašistični kolovodje in

³¹ Režek, n.d., str. 161-162.

³² Tu mislim predvsem na reviji *Beseda* in *Revija* 57. Na dogodke na Madžarskem pa se ni s samostojnim člankom ali komentarjem ozrla niti *Naša Sodobnost*, v drugi polovici petdesetih let vodilna slovenska literarna revija.

³³ *Naši razgledi*, 23. 2. 1957, št. 4, str. 71, Veno Taufer, Oda v elegičnem taktu. Veno Taufer: *Svinčene zvezde*. Samozaložba, Ljubljana 1958, str. 38. Celotni moto Tauferjeve Ode je: Budimpešta 3. XI. 1956. Nebo nad Madžarsko je bilo danes vedro. Sončen zimski dan. Aktivnost politikov. (Iz posebne izdaje). Pesnik torej nedvoumno opozarja, da je bila sovjetska intervencija 4. novembra plod političnega (morda celo jugoslovansko-sovjetskega) dogovora.

politiki ter katoliška hierarhija)". Kádárjeva vlada naj bi v tej luči ne imela druge izbire kot da se obrne po pomoč na poveljstvo sovjetske armade, čeprav je tudi komentator Naših razgledov ugotavljal, da bo sovjetska intervencija povzročila "še mnogo nejasnosti v madžarskem ljudstvu". Ena njegovih osnovnih zahtev vstaje 23. oktobra - zahteva po "neodvisnosti in suverenosti" - naj bi pač ostala "neizpolnjena".³⁴

Slovensko in jugoslovansko časopisje je torej leta 1956 vstajo in dogodke na Madžarskem večinoma komentiralo in popisovalo v skladu s stališči jugoslovanskega državnega in političnega vodstva. Drugega seveda tudi ni bilo pričakovati. Jugoslovanski politični vrh je z madžarsko vstajo in množičnim gibanjem, ki ga je spodbudila, simpatiziral le toliko časa, dokler se je zdelo, da ju vlada in partija v Budimpešti še obvladujeta in uporniški nemir še ostaja pri zahtevah po reformi socialističnega sistema ter enakopravnejših odnosih med socialističnimi državami in njihovi večji samostojnosti v odnosu do Sovjetske zveze. Skratka: jugoslovanski voditelji so podpirali težnje, ki bi Madžarsko - kot so menili - lahko popeljale na "jugoslovansko pot". Odločno pa so nasprotovali političnim spremembam in odločitvam, ki bi lahko ogrozile enostrankarsko socialistično ureditev. Tako so sprva zadržano in previdno, vendar pozitivno ocenjevali tudi Nagyovo vlado, takoj, ko je ta napovedala, da se bo preoblikovala v večstrankarsko koalicijsko, pa so spremenili odnos do nje. Jugoslovansko vodstvo na sestanku s Hruščovom in sovjetskimi predstavniki na Brionih 2. novembra 1956 v tej luči na drugo sovjetsko intervencijo na Madžarskem ni pristalo le zaradi sovjetskih pritiskov, kot je nekaj časa trdilo jugoslovansko zgodovinopisje, temveč predvsem zato, ker je bil Nagy pripravljen popustiti tam, kjer samo ni bilo pripravljeno odstopiti niti za ped: pri preoblikovanju enostrankarskega v večstrankarski sistem. V Beogradu so po 4. novembru pričakovali, da bo Kádár nadaljeval s politiko reform, kmalu pa so razočarani ugotavljali, da je razvoj na Madžarskem krenil v drugačno smer, kot so želeli. Vseeno je bilo tudi v očeh jugoslovanskih voditeljev najbolj pomembno, da je Madžarska ostala "socialistična", pa čeprav so se njihova upanja, da se bo po 23. oktobru usmerila po "jugoslovanski poti", izkazala za neutemeljena.

³⁴ Naši razgledi, 10. 11. 1956, št. 21, Dogodki na Madžarskem. O tem, kako so ugledni slovenski izobraženci zasebno in sami zase ocenjevali dogodke na Madžarskem, skoraj ni podatkov. Edvard Kocbek je v svojem dnevniku zapisal, da je bila madžarska vstaja "eden najusodnejših dogodkov sodobnosti" in "resnična revolucija". Čosićevi zapiski iz Budimpešte se mu niso zdeli prepričljivi in je obžaloval, da Čosić ni določneje odgovoril, "kdo je (za vse skupaj) kriv". Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, Ms 1421, mapa 45, E. Kocbek, Dnevnik 1956.

Peter Vodopivec

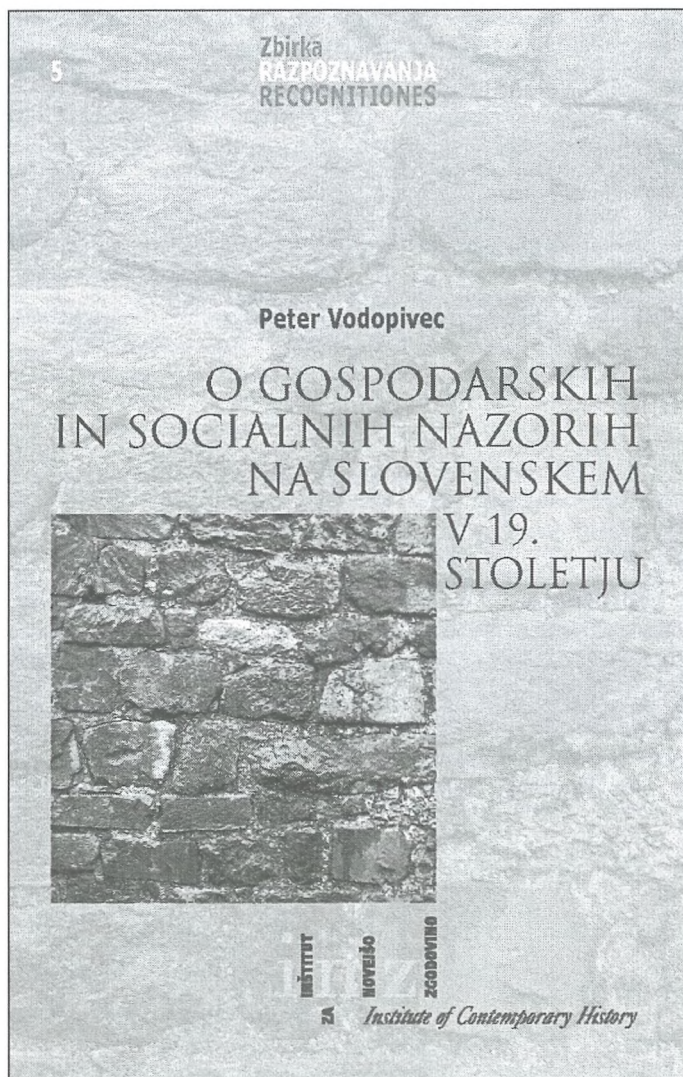
THE 1956 HUNGARIAN UPRISING IN THE EYES OF SLOVENIA AND YUGOSLAVIA

S u m m a r y

In 1956, aspirations for changes in the governing system emerged in some countries of the Soviet bloc, particularly Poland and Hungary. The developments were closely followed and analysed by the Yugoslav leadership which, in principle, supported democratisation processes in the said countries. The Yugoslav public was also informed on such reformist tendencies through the mass media. These, however, focused more on the events in Poland until 23 October 1956, when the uprising began in Budapest. The main Slovene dailies, *Ljudska pravica* (The People's Right) and *Slovenski poročevalec* (The Slovene Reporter), published their first substantial reports on the escalation of the situation and the uprising in Hungary only on 25 and 26 October, after the Soviet army had already intervened against the demonstrators in Budapest and replacements had been made at the top of the Communist Party and the government. The Hungarian government with its Prime Minister, Imre Nagy, wanted to embark on the road of reforms towards a multi-party system, reduce the Soviet influence in the country and eventually abandon the Warsaw Pact. It was this government orientation and persistent public demonstrations that provoked another Soviet military intervention in Budapest, on 4 November. The reformist Nagy took refuge in the Yugoslav Embassy and Janos Kadar was appointed as the new prime minister. The Soviet military intervention in Hungary went 'unnoticed' by the Slovene press which only reported on the formation of Kadar's new government. In principle, the Yugoslav state and political leaders supported the first uprising in October and condemned the Soviet military intervention against the demonstrators. They were more reserved during the second Soviet intervention, as this was allegedly aimed at preventing counter revolution and civil war and preserving socialism. With regards to the latter, they were convinced that it would follow the "Yugoslav path". This was the subject of Tito's speech at a massive rally held in Pula on 11 November 1956, after which the relations between Yugoslavia and Soviet Union rapidly cooled. The Soviets were particularly angered by Tito's statement that the blame for the Hungarian uprising of 23 October should be sought in Stalinism, which had remained alive even after Stalin's death, both in the Soviet Union and other members of the Communist bloc.

The Yugoslav leadership sympathised with the uprising, and the massive movement that had triggered it, only as long as it appeared to have been under the control of the Hungarian government and the Communist Party, and the rebel demands were limited to the reform of the socialist system, the equality between socialist states and a greater independence from the Soviet Union. The Yugoslav leaders supported those tendencies which, according to them, could lead Hungary along the "Yugoslav path", while firmly opposing any political changes and decisions that might have jeopardised its single-party socialist system. The reporting and commenting on the events in Hungary by Slovene and Yugoslav newspapers was mainly in line with the views of the state and political leadership.

NOVA KNJIGA ZBIRKE
 RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES

Cena 21 EUR

Obletnice

Peter Vodopivec - šestdesetletnik

Pisati ob šestdesetletnici prijatelja in kolega dr. Petra Vodopivca je težka, a hkrati prijetna naloga. Naloga, ki mi jo je dal odgovorni urednik Prispevkov za novejšo zgodovino, me je preganjala celo na potepanju po neverjetni deželi "na koncu sveta", Kamčatki, letos poleti. Ob vsakem zemeljskem čudežu, ki sem ga videla - in tam jih je na vsakem koraku obilje - sem si rekla: "Poglej, tega pa Peter, ki je gotovo videl več sveta kot jaz, še ni videl, pa bo moral." Ob več desetletjih skupne poklicne poti je seveda najtežji poizkus ocene njegovega znanstvenega, manj pa strokovnega dela,

ki pa nikakor ni zanemarljivo. Pisati o prijatelju - upam, da ta oznaka ni pretirana - kot so včasih rekli, objektivno, pa je skoraj nemogoče. Poskus ocene bo zato prepleten osebnimi skupnimi spomini. Vendar pa vseeno imam nekaj pomagal, s katerimi bom poskušala umestiti njegovo vlogo v slovenskem zgodovinopisju v zadnjih desetletjih, ne glede na to, kako o njih kdo sodi.

Najprej nekaj suhoparnih življenjepisnih podatkov: rojen je bil 7. julija 1946 v Beogradu kot prvorojenec v družini uglednih slovenskih izobražencev, očetu Vladu, pravniku in publicistu in materi Katji, pravnici - kriminologinji. To okolje ga je oblikovalo. Posebej je bil vdan očetu in vem, kako ga je njegova prezgodnja smrt prizadela. Ponosen je bil tudi na svetovljansko babico po materi in po njej je, prepričana sem, podedoval veliko ljubezen do popotovanj po svetu. Osnovno šolo in gimnazijo je obiskoval v Ljubljani. Leta 1965 je maturiral na takrat najbolj ugledni II. gimnaziji, ljubkovalno jo vsi, ki smo jo obiskovali, še danes poimenujemo "šubička" in je bila prava kovnica uglednih slovenskih izobražencev vseh strok, tako družboslovnih in humanističnih ter je dolgo v 20. stoletje ni mogla uničiti nobena šolska reforma kljub različnim vztrajnim in odločnim naporom vseh vrst oblasti. Vpisal se je na Filozofsko fakulteto Univerze v Ljubljani, na oddelka za zgodovino in sociologijo. Štiri leta, do moje diplome, sva prebila skupaj v seminarju, kjer je bilo vedno veselo in ustvarjalno vzdušje. Znali smo se dobro poveseliti pa tudi trdo delati. Nepozabne so bile zadnje srede v mesecu, ko smo se skupaj s profesorji srečevali na veselih druženjih, ki so znala trajati globoko v noč pa tudi do jutra. Da ne govorim o znamenitih proslavah "kosovske bitke" v Poljanski dolini, ki so se Petru enkrat končale z zlomljeno roko, na srečo resda šele na poti iz garaže domov. Po moji diplomski in zaposlitvi na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja so druženja bila manj intenzivna, čeprav stalna. Peter je po diplomski leta 1971 ostal na Oddelku za zgodovino kot asistent profesorja dr. Frana Zwitterja za novejšo zgodovino. V lepi pomladi 1978 sem bila spet več skupaj s Petrom in s kolegom Dušanom Nečakom,

saj smo zaporedoma uspešno branili svoje doktorske teze, najprej jaz, dva dni za menoj kolega Nečak in nato še Peter (*Socialni in gospodarski nazori v slovenskih in sosednjih pokrajinah v predmarčni dobi*).

Leta 1979 je bil izvoljen za docenta in leta 1985 za izrednega profesorja za novejšo zgodovino. Leta 1990 je dobil naziv rednega profesorja. Od leta 1979 pa vse do odhoda s Filozofske fakultete je predaval občo zgodovino novega veka. V času svojega službovanja na Filozofski fakulteti se je v letih 1978/79 izpopolnjeval v Parizu in leta 1982 v Združenih državah Amerike. Bil je gostujoči profesor na univerzah v Celovcu leta 1987, Clevelandu leta 1991, Gradcu leta 1993 in nazadnje v letih 1995/96 na Collegium Budapest v Budimpešti. Od leta 1985 je zunanji član Centre d'Étude des Civilisations de l'Europe Centrale et du Sud-Est pri Institut National des Langues et Civilisations Orientales v Parizu. Od leta 1994 je član mednarodne žirije za podeljevanje nagrad Victorja Adlerja in Karla Vogelsanga pri avstrijskem ministrstvu za znanost. Leta 1997 je bil imenovan v projektno skupino za pouk zgodovine 20. stoletja pri izobraževalnem oddelku Sveta Evrope. Posebej je omembe vredno tudi njegovo članstvo od leta 2000 v odboru Society for Slovene Studies v Združenih državah Amerike, v katerem je vedno skrbel za promocijo in predstavitev najnovejši dosežkov slovenskega zgodovino-pisja med ameriškimi bralci, posebej v vrstah slovenskih izseljencev in njihovih potomcev. Leta 1996 je bil za svoje raziskovalno in pedagoško delo nagrajen z visokim francoskim odlikovanjem Chevalier des Palmes academiques.

Leta 1999 se je, rojen pedagog, odločil za zamenjavo zaposlitve in začel delati na Inštitutu za novejšo zgodovino v znanstveno raziskovalnem oddelku kot znanstveni svetnik, kjer raziskuje socialne in gospodarske nazore v 18. in 19. stoletju ter meščanske elite, posebej izobraženstva in meščansko-izobraženskih ideologij v 19. in 20. stoletju, francosko-slovenske odnose in francosko razumevanje Srednje Evrope in Balkana ter nacionalne ideologije in oblikovanje narodov v Srednji in Zahodni Evropi.

Moram odkrito priznati, da sem se njegovega prihoda v znanstveni kolektiv Inštituta nekoliko bala. Vendar povsem neupravičeno. Razen mene in še nekaterih resda maloštevilnih starejših raziskovalcev so bili vsi takratni raziskovalni sodelavci inštituta njegovi nekdanji študentje in njihovo medsebojno sodelovanje je potekalo in še poteka izjemno usklajeno in uspešno.

Raziskovalno zgodovinopisno polje Petra Vodopivca je izjemno široko. Študij-sko ga zanima vse, od politične, družbene, gospodarske in kulturne zgodovine Slovencev od 18. do konca 20. stoletja. Med vsemi slovenskimi zgodovinarji je gotovo najbolj vsestranski. To dejstvo nam pokaže že zelo hiter pogled na njegovo obsežno bibliografijo. Žal pa pregled vseh njegovih objav ni popoln. V slovenskem sistemu bibliografij vseh raziskovalcev COBISS je trenutno vnesenih 410 objav vseh različnih posamezno tematsko členjenih Petrovih objav. Vem, da niso vnesene nekatere objave pred letom 1999, nekaj jih najdemo tudi v Vodopivčevih objavljenih bibliografijah v treh zbornikih, kjer Univerza v Ljubljani objavlja biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev, in sicer v zvezkih leta 1975, 1995 in 1999. Če primerjam število Vodopivčevih objav z najbolj plodnimi slovenskimi zgodovinarji, imajo več objav kot Peter samo dr. Tone Ferenc, 686, ddr. Igor Grdina 662, dr. France M. Dolinar 648, dr. Dušan Nečak 577 in dr. Janez Cvirn 461 objavami. Vsi drugi pa kar za nekaj deset in tudi več kot sto objavami zaostajajo za naštetimi. Da

mi ne bi kdo očital, da povečujem količino objav bolj kot njihovo kvaliteto, bom samo zelo na hitro navedla najpomembnejša Petrova objavljena dela: izvirnih znanstvenih člankov v revijah doma in v tujini je objavil 20, preglednih znanstvenih člankov 10, samostojnih znanstvenih sestavkov ali poglavij v znanstvenih monografijah 46, objavljenih znanstvenih prispevkov na konferencah 16, samostojnih znanstvenih monografij 4, uredil je 25 znanstvenih zbornikov, strokovnih monografij je objavil 6, v soavtorstvu je napisal dva učbenika za 7. in 8. razred osnovne šole, izšli so v 5 oziroma 6 ponatisih, bil je mentor pri 7 doktorskih disertacijah, 15 magistrskih delih in 24 diplomskih nalogah. V letošnjem letu je bil dopolnjen sistem SICRIS, kjer so na podlagi mednarodnih standardov kvalificirane in točkovane najpomembnejše znanstvene pa tudi nekatere strokovne objave vseh registriranih raziskovalcev pri nas v zadnjih petih letih. Po kriterijih, ki jih je uveljavila Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije v tem sistemu, je dr. Peter Vodopivec med slovenskimi zgodovinarji na drugem najvišjem mestu, saj ima skupaj 1425 točk (prvi je ddr. Igor Grdina). Naslednji v tem seznamu mu sledi z več kot 300 točkami manj. Zelo na hitro sem ocenila, da imajo slovenski zgodovinarji v tem sistemu povprečno okoli 400 točk.

Čeprav je včasih kar malo nesrečen, ker ne sodeluje več v pedagoškem procesu, kjer je bil izredno priljubljen učitelj, pa se rezultati kažejo na obsegu Vodopivčevem znanstvenega pisanja, kar je po mojem mnenju prav tako pomembno, če ne še bolj. To je zgolj moja osebna ocena, ker pač sama nimam velikih pedagoških talentov in samo nekaj malega izkušenj s posredovanjem svojega znanja mlajšim rodovom.

Poleg raziskovalnega dela je Peter opravljal vrsto pomembnih strokovnih del: od leta 1974 je bil najprej član uredništva, nato pa v letih 1979-1985 glavni urednik revije *Kronika*, od leta 1976 pa vse do danes, resda z dolgo prekinitvijo med leti 1986 in 1999, je bil član uredniškega odbora *Zgodovinskega časopisa*. Štiri leta, med leti 1972 in 1976 je bil tajnik *Zgodovinskega društva Slovenije*. Ko naštevam njegova članstva v različnih drugih uredniških odborih, naj omenim vsaj še naslednja: v študijskem letu 1967/68 je bil član uredništva študentskega glasila *Tribuna*, med leti 1970 in 1972 pa član uredništva študentske revije *Ideje* v Beogradu ter eno leto član uredništva *Naših razgledov*. Leta 1988 je bil izvoljen za podpredsednika Slovenske matice, trenutno pa je član njenega upravnega odbora, zgodovinskega odseka in odseka za kulturne in znanstvene prireditve. Prav v tej ugledni slovenski ustanovi je s svojim strokovnim delom pri organizaciji znanstvenih posvetov, okroglih miz in tiskovnih konferenc ter založniške dejavnosti opravil izjemno veliko delo. Velik je tudi njegov prispevek k prenovi pouka zgodovine, pri kateri je začel delovati že leta 1990 in je s skupino sodelavcev pripravil učni načrt za pouk zgodovine v srednjih šolah. Bil je tudi predsednik maturitetne predmetne komisije za maturo. Nazadnje omenjeno, čeprav ne najmanj pomembno, je bilo njegovo delo v uredniškem odboru *Nove revije* v letih 1982-1992. V letih 1993-1995 je vodil komisijo za študijske zadeve na Filozofski fakulteti.

Oceniti znanstveni opus Petra Vodopivca je težaško delo zaradi izjemno širokega raziskovalnega polja in velikega števila raziskovalnih tem iz politične, družbene, gospodarske, kulturne in idejne zgodovine Slovencev v zadnjih treh stoletjih, ki jih je raziskoval. Že za diplomsko nalogo o Luki Knaflju in štipendistih njegove ustanove, ki jo je dopolnjeno izdal tudi kot samostojno znanstveno monografijo, je v letu 1969 dobil Prešernovo nagrado za študente. Potem dolgo vrsto let ni izdal nobene znan-

stvene monografije. Žal mi je, da nikoli ni zbral toliko moči in volje, da bi za tisk pripravil tudi svojo doktorsko disertacijo o socialnih in gospodarskih nazorih na Slovenskem v predmarčni dobi. Vso njegovo energijo je posrkalo predvsem pedagoško delo. Za predavanja se je pripravljaval tako vestno, da jih je vsa napisal. Mislimo si lahko, kako uživaško branje bi to bilo, če bi jih objavil! Ob tem pa je raziskoval vedno nove in nove probleme slovenske zgodovine in jih objavljaval v izvirnih in preglednih znanstvenih člankih, samostojnih znanstvenih sestavkih v monografijah, prispevkih z znanstvenih srečanj v domačih in tujih uglednih revijah. Na široko so mu bile odprte in med slovenskimi zgodovinarji je prav gotovo tisti, ki je največ objavljaval povsod po svetu. Spominjam se, kako se je kot otrok veselil objave tudi v japonščini. Če na hitro pregledamo njegovo, kot že nekajkrat poudarjeno, izjemno veliko bibliografijo, najdemo neverjetno veliko zelo različnih raziskovalnih vprašanj, s katerimi se je ukvarjal: raziskoval je socialne in gospodarske nazore slovenskega in nemškega meščanstva pri nas v 19. stoletju, veliko energije je posvetil raziskavam prostozidarstva, pisal je o vstopanju žensk v javno življenje na Slovenskem v 19. stoletju, o političnih in zgodovinskih tradicijah v Srednji Evropi in na Balkanu, posebej se je večkrat vračal k raziskovanju problemov pojma Srednja Evropa, zanimali so ga francosko-slovenski in avstrijsko-slovenski odnosi, posebej še v luči njihovega dožemanja habsburške monarhije, jugoslovanska ideja v slovenski politiki, oblikovanje narodov v Evropi, posebej rad je pisal o vlogi posameznikov v slovenski zgodovini, med drugimi o Albinu Prepeluhu Abditusu, Dragotinu Lončarju, Albertu Kosu, Karlu Ludwigu von Brucku, Ferdu Kočevanju, Angeli Vode, Borisu Furlanu, Antonu Tomažu Linhartu. V letu 1995 se je ustvarjalno in pomirjujoče vključil v skupino 12 najuglednejših slovenskih zgodovinarjev, ki so pripravili sintetično poročilo o ključnih značilnostih slovenske politike v letih 1929-1955, letih največjega slovenskega političnega in duhovnega razcepa, ki je danes bolj znano v slovenski javnosti kot t. i. modra knjižica. Ko je prišel na Inštitut za novejšo zgodovino, smo ga takoj vključili tudi v velik projekt, ki je takrat že potekal, v pisanje Slovenske novejšje zgodovine, delo, ki je lani izšlo v dveh obsežnih knjigah. Vanj se je vključil z neverjetno lahkoto in njegov prispevek v tej veliki sintetični monografiji, ki je povzela večdesetletno raziskovalno delo vseh inštitutovih takrat ustvarjalnih sodelavcev, aktivnih in tudi že upokojenih, je opazen.

Njegovo najnovejšo obsežno delo *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*, ki je izšlo pri založbi Modrijan v njegovem letošnjem jubilejnem letu in ima kar 630 tiskanih strani, je napisano z izjemno širokim zamahom izvrstnega poznavalca slovenske preteklosti v prijetnem bralnem jeziku z natančnimi formulacijami misli in v najboljšem načinu sintetičnega prikazovanja, sposobnost, ki ni dana veliko slovenskim zgodovinarjem in kot to zna samo Peter. Tvegam pa njegovo hudo zamero, kljub dolgoletemu prijateljstvu - prijatelji pa morajo biti odkritosrčni - z zelo načelno pripombo: žal mi je, da je ni opremil z običajnim znanstvenim aparatom - predvsem navajanjem vseh uporabljenih virov in literature, čeprav vem, da bi to terjalo toliko energije, kot napisati novo prav tako obsežno delo. Z njegovim poznavanjem historičnega gradiva in literature pa bi bil to izjemen pripomoček vsem nam, ki se mukotrpno ukvarjamo z odkrivanjem vseh tančic naše preteklosti.

Ob koncu tega zapisa mu zaželim samo eno - veliko zdravja, vse drugo dobro pride samo po sebi.

Jasna Fischer

Anka Vidovič-Miklavčič - jubilantka

Eno najlepših spoznanj, ki spremljajo naš zgodovinarski raziskovalni poklic, je nedvomno dejstvo, da svoje delo delimo z vrsto kolegic in kolegov, ki poosebljajo njegov natančen, marljiv in pristni raziskovalni poglobitvi zavezan značaj. Ob tej misli v resnici ne mine niti trenutek, da se pred našimi duhovnimi očmi ne bi izrisala podoba dr. Anamarije Vidovič-Miklavčič, upokojene znanstvene svetnice Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani. Anka, kot ji pravimo kolegi in prijatelji, je namreč raziskovalka, ki z vso svojo notranjo energijo in značajska doslednostjo uresničuje omenjeno zgodovinarsko poslanstvo. To nam že dolga leta dokazujejo rezultati njenega dela in ko jo še danes skorajda dnevno srečujemo na Inštitutu, ki ji tudi

po upokojitvi nudi prostor za nadaljnjo raziskovalno dejavnost, vidimo, da svoje poslanstvo še vedno vsestransko živi.

Anka se je rodila pred sedemdesetimi leti, 21. marca 1936 v Gornji Radgoni, v Tržiču, kjer je živela njena družina, pa je obiskovala osnovno šolo in nižjo gimnazijo. Šolanje je v letih 1950-1954 nadaljevala na ljubljanskem učiteljskišču, nato pa je v šolskem letu 1954/1955 poučevala v Podtaboru pri Grosupljem. Jeseni 1955 je vpisala študij zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, po diplomu leta 1961 pa se je zaposlila na osnovni šoli v Preserju pri Borovnici. Leta 1964 se je odločila, da svojo poklicno pot nadaljuje na strokovnem zgodovinarskem področju. Prišla je na tedanji Inštitut za zgodovino delavskega gibanja (od 1989 Inštitut za novejšo zgodovino) in se poslej ni več ločila od njega.

Delo dr. Anke Vidovič Miklavčič pozna vsak, ki sta ga bodisi lastno zanimanje bodisi raziskovalni poklic ali študijska prizadevnost zbližala s slovensko idejno, politično in tudi vojno zgodovino prve polovice dvajsetega stoletja. Anka je v raziskovalni poklic vstopila postopoma, saj se je v prvih letih svojega inštitutskega dela kot strokovna sodelavka najprej posvetila bibliografski obravnavi slovenske novejšje zgodovine. Vodila je strokovno skupino, ki je pripravila *Bibliografijo člankov o delavskem gibanju* (dejansko prvi problemski bibliografski pregled člankov v slovenskem političnem časopisu od konca 19. stoletja do leta 1941; hrani ga Inštitut za novejšo zgodovino) - s katero so inštitutove bibliografke v tistem času zapolnile marsikatero vrzel v viroslovnem pogledu na ta del novejšje narodne zgodovine. Na podlagi pripravljanja omenjene *Bibliografije* so bili objavljeni štirje bibliografski pregledi: Sonja Reisp, Anka Vidovič-Miklavčič: *Bibliografija člankov o delavskem gibanju na Slovenskem od začetkov do leta 1941* : članki v slovenskem časopisu od 1945-1949 (*Knjižnica*, 1969/1-4); isti: Biblio-

grafija člankov o delavskem gibanju na Slovenskem od začetkov do leta 1941 : članki v slovenskem časopisu od 1950 do 1953 (*Knjižnica*, 1970/3-4); isti: Bibliografija člankov o delavskem gibanju na Slovenskem od začetkov do leta 1941 : članki v slovenskem časopisu od 1954-1955 (*Knjižnica*, 1971/3-4); Sonja Reisp, Rezka Traven, Anka Vidovič-Miklavčič, Štefka Zadnik: *Bibliografija člankov o delavskem gibanju na Slovenskem 1917-1941*, I., 1917 (Ljubljana 1974). Ob tem je Anka Vidovič-Miklavčič pripravila še dvojje obsežnih bibliografskih kazal: Bibliografsko kazalo Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino : I-XX (1953-1972) (*Kronika*, 1973/1) in Bibliografsko kazalo Kronike slovenskih mest : I-VII (1934-1940) (*Kronika*, 1974/3). Z omenjenimi kazali je pomembno pripomogla k vzpostavljanju celovitega pregleda o opravljenih zgodovinopisnih raziskavah slovenske krajevne zgodovine.

Ob bibliografskem delu pa se je naša jubilarntka začela usmerjati tudi na raziskovalno področje. V sedemdesetih in v prvi polovici osemdesetih let se je sistematično poglobila v historiografsko razčlenitev vloge slovenskih železničarjev v času druge svetovne vojne, obenem pa je preučevala še revolucionarno usmerjeno mladinsko gibanje med obema vojnama in v sami drugi svetovni vojni. Obdelala je nastanek in razvoj organizacije Osvobodilne fronte ter oblike narodnoosvobodilnega boja, varnostno-obveščevalne dejavnosti in sabotaž, ki so jih izvajali železničarji v letih 1941-1943, medtem ko je pri raziskovanju revolucionarnega mladinskega gibanja obravnavala predvsem strateške konceptije SKOJ pri združevanju mladinskih sil v okviru protifašističnega političnega tabora v Sloveniji in Jugoslaviji tridesetih let. Rezultate svojih raziskav je predstavila v vrsti znanstvenih razprav, iz te problematike pa je uredila tudi zbornik *Napredno mladinsko gibanje na Slovenskem* (Ljubljana 1982, 1985) in publikacijo *Kočevska Reka : ob 40-letnici 1. kongresa ZSM* (Ljubljana 1983; skupaj z Mitjo Vošnjakom in Vilmo Bebler-Pirkovič). Pripravila je tudi razstavo in katalog *Železničarji v revoluciji* (Ljubljana 1978; skupaj s Cirilom Mravljjo in Tonetom Božičem). Seveda pa v tem obdobju jubilarntkinega raziskovalnega dela predvsem izstopa obsežna, skoraj 500 strani obsegajoča monografija *Slovenski železničarji pod italijansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini* (Ljubljana 1980). Za to monografijo je prejela tedaj prestižno nagrado *Vstaje slovenskega naroda*. Ob tem sta bila Anka in njeno raziskovalno prizadevanje 9. avgusta 1980 predstavljena tudi široki slovenski javnosti, in sicer v uglednem sobotnem *Portretu tedna*, objavljenem v osrednjem slovenskem dnevniku *Delo*. Anka svojega takratnega veselja nad prejeto nagrado, ki je pomenila priznanje za njeno delo, ni delila le s svojimi domačimi in osebnimi prijatelji, pač pa mimo generacijskih meja tudi z mladimi kolegi z inštituta in zunaj njega. Podpisanemu je v čast, da je bil med njimi.

Seveda je povsem razumljivo, da je preučevanje dogajanja med drugo svetovno vojno in v desetletju pred njo Anko navedlo k poglobljenemu raziskovanju tridesetih let, to je časa, v katerem so se z izjemno ostrino odrazila vsa do tedaj nakopičena idejna, kulturna, socialna in politična nasprotovanja med Slovenci. Z gledišča zgodovine slovenske idejnopolitične misli in politične zgodovine sploh zato predstavlja to desetletje tudi eno najpomembnejših in izzivnih razdobj naše novejšje zgodovine. Anka se je njegove obravnave lotila z izredno akribijo in se je od druge polovice osemdesetih let, ko stopnjevano preučuje trideseta leta, uveljavila kot ena vodilnih poznavalk vprašanja idejne in politične diferenciacije na Slo-

venskem v času neposredno pred drugo svetovno vojno. To je utemeljila njena poglobitev v takratni idejni značaj in politični razvoj dveh temeljnih slovenskih političnih blokov - katoliškega in liberalnega. S tem je slovenski zgodovinopisni korpus razširila z dovršeno razčlenitvijo tako osnovnih značilnosti katoliškega gibanja v letih 1929-1941, kot tudi njegove idejne, politične in družbene doktrine v tridesetih letih, oblikovane v katoliških prosvetno-kulturnih, mladinskih, delavsko-strokovnih, kmečko-stanovskih, gospodarskih in verskih organizacijah. Podobno velja tudi za liberalni tabor, saj je skozi obravnavo liberalnih političnih gibanj ter mladinskih političnih in kmečko-stanovskih, kulturno-prosvetnih in telesno-vzgojnih organizacij predstavila idejni profil in družbene ter politične usmeritve v liberalno-unitarnem taboru. Ob vrsti razprav, v katerih je obravnavala omenjeno problematiko, je o njej pripravila tudi obsežno doktorsko disertacijo *Mladinske organizacije in gibanja v meščanskem taboru na Slovenskem 1935-1941 : oris razvoja in delovanja mladinskih organizacij, društev in gibanj v letih 1935-1941 v jugoslovanskem delu Slovenije* (649 str.), ki jo je leta 1992 ubranila na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Deloma skrčena disertacija je izšla v knjižni obliki pod naslovom *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom : pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929-1941 v jugoslovanskem delu Slovenije* (Ljubljana 1994) in danes sodi med standardna dela o politiki in ideologiji na Slovenskem med vojnama. Z monografijo *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom* se je Anka - od 1993 višja znanstvena sodelavka in od 1998 znanstvena svetnica na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani - uvrstila med tiste zgodovinarke in zgodovinarje idejnopoličnega razvoja na Slovenskem, ki so utemeljili sistematično znanstveno spoznavanje in preučevanje politične zgodovine Slovencev v prvi jugoslovanski državi. Kot raziskovalka s takim znanstvenim ugledom je zato tudi sodelovala pri pripravi znanega znanstvenega poročila *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955* (Ljubljana 1995), ki je bilo pripravljeno na pobudo Državnega zbora Republike Slovenije. V času, ko se je posvetila idejni in politični dinamiki tridesetih let, pa je širino svojega raziskovalnega dela dopolnila tudi s tehtnimi poglobitvami v zgodovino slovenske socialne demokracije po uvedbi diktature kralja Aleksandra leta 1929. Obravnavala je tudi delo vidnih slovenskih družbeno-političnih publicistov v tem času, saj je skrbno razčlenila predvojno publicistiko kasneje enega najvidnejših slovenskih zgodovinarjev - akademika prof. dr. Boga Grafenauerja. Ob raziskovalnem delu na inštitutu je bila v prvi polovici devetdesetih let dejavna tudi kot predavateljica idejne in politične problematike v slovenski novejši zgodovini na t. i. Tretji univerzi v Ljubljani.

Če na tem mestu ostanemo pri jubilentkinih, tudi v širši javnosti vidnih zgodovinopisnih prispevkih naj najprej opozorimo še na njene nastope na več pomembnih znanstvenih srečanjih. Dr. Anka Vidovič-Miklavčič je z referati sodelovala na 2. okrogli mizi *jugoslovanskih gospodarskih zgodovinarjev* (Ljubljana 1977), *Posvetovanju o preučevanju zgodovine ZKMJ in mladinskega gibanja v Sloveniji* (Ljubljana 1981), posvetovanjih *Življenje in delo Borisa Kidriča* (Ljubljana 1984), *Delo in življenje Maksa Strmetskega* (Krško 1986), *Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung : 22. Linzer Konferenz* (Linz 1986; skupaj z Jankom Prunkom), *Španjolska 1936-1939* (Zagreb 1986; skupaj z Jankom Prunkom), *Krekov simpozij v Rimu* (Rim 1991), *Izročilo Čebin* (Ljubljana 1987),

Cerkev, kultura in politika 1890-1941 (Ljubljana 1992), *Slovenska trideseta leta* (Ljubljana 1995), *Rožmanov simpozij v Rimu* (Rim 2000), *Odpor - nujnost ali ne?* (Ljubljana 2001), *Šestdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem* (Ljubljana 2001), *Ehrlichov simpozij v Rimu* (Rim 2001), na 32. zborovanju slovenskih zgodovinarjev (Celje 2004) in na posvetu *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918-1041* (Ljubljana 2006). Na omenjenih posvetih je, s poudarkom na "njenih" tridesetih letih, predstavila različne vidike slovenskega idejnega, socialnogospodarskega in političnega razvoja od konca 19. stoletja dalje, posvetila pa se je tudi dogajanju med drugo svetovno vojno na Slovenskem. Poleg nastopov na znanstvenih posvetih je v letih 1987-2002 sodelovala tudi pri strokovno najširšem projektu, ki utemljuje slovensko narodnodržavno identiteto - pripravi *Enciklopedije Slovenije*. Zanj je napisala kar 61 osebnih in stvarnih gesel, kar jo uvršča med najbolj plodne in tehtne avtorje *Enciklopedije*. Med gesli, katerih avtorica je, velja posebej omeniti *Quadragesimo anno, Rerum novarum* in *Socialistična stranka Jugoslavije*. Dr. Anka Vidovič-Miklavčič je sodelovala tudi pri pripravi 14. zvezka *Slovenskega biografskega leksikona* in druge, sicer nedokončane izdaje *Enciklopedije Jugoslavije*.

Seveda je povsem razumljivo, da uveljavljene raziskovalke in raziskovalci poleg svojega temeljnega dela opravljajo tudi druge dolžnosti na področju raziskovalne dejavnosti. To izkušnjo ima tudi naša jublantka, saj je leta 1995 prevzela odgovorno dolžnost nosilke enega od temeljnih raziskovalnih projektov, ki jih je tedaj izvajal Inštitut za novejšo zgodovino - *Politični in idejni razvoj na Slovenskem 1892-1941*. Anka, ki se je že pred tem vtisnila v zavest kolegic in kolegov kot prizadevna predsednica izvršnega odbora osnovne organizacije Zveze sindikatov Slovenije na inštitutu v letih 1983-1985, je novo, to pot strokovno vodstveno dolžnost, odločujoče povezano z uspešnim izvajanjem inštitutove raziskovalne dejavnosti, opravljala vestno in zanesljivo. Tako je zagotovila, da so raziskovalci v projektni skupini, ki jo je vodila, nemoteno in učinkovito izvajali svoje raziskave. To dokazujejo rezultati dela na omenjenem projektu (v letih 1996-2000 tematski sklop v okviru osrednjega raziskovalnega projekta inštituta *Zgodovina Slovencev v XX. stoletju*), ki so vpeti v znano inštitutovo sintetično monografijo *Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992* (Ljubljana 2005, 2006²). Kot vemo, je danes *Slovenska novejša zgodovina* eno od redkih, če že ne edino zgodovinopisno delo, ki ima v slovenskem prostoru širok odmev. Poudariti je treba, da Ankin prispevek k temu inštitutovemu uspehu ni omejen le na njeno vodstveno funkcijo v izvajanju inštitutske raziskovalne dejavnosti, pač pa s še večjo težo temelji v njenih raziskovalnih poglobitvah, ki jih je opravila v omenjenih projektih. Ob tem je treba opozoriti še na en prispevek naše jublantke v *Slovenski novejši zgodovini*. Po prehodu na programsko financiranje temeljnega znanstveno raziskovalnega dela v Republiki Sloveniji leta 1999, je namreč Anka oblikovala enega od dveh raziskovalnih programov, ki jih je izvajal inštitut do konca leta 2003 - *Politična, idejna in kulturna zgodovina Slovencev od sredine 19. stoletja do 1990*. Program je vodila do upokojitve 1. septembra 1999, rezultati dela programske skupine, ki je izvajala omenjeni program, pa so prav tako vpeti v *Slovensko novejšo zgodovino*.

Tudi po upokojitvi je Anka, tako kot drugi ustvarjalnemu poslanstvu zavezani slovenski zgodovinarji, z enako zavzetostjo nadaljevala raziskovalno delo. Njena

prva skrb je bila namenjena dokončanju svojega dela besedila za *Slovensko novejšo zgodovino*, ki ji je dala pomembno vsebinsko razsežnost. V njej je predstavila tedanja idejna in politična razhajanja v katoliškem taboru, politični razvoj socialistov, in posebno značilnost legalnega političnega delovanja po uvedbi kraljeve diktature leta 1929 - številna t. i. politična gibanja, vključno s študentskimi gibanji na univerzi, ki so se oblikovala ob posameznih časopisih. Predstavila je tudi fenomen katoliških in liberalnih kmečkostanovskih gibanj, ljudskofrontno gibanje, ki so ga vzpodbujali komunisti, in narodnoobrambna gibanja, ki so se zaradi nacistične nevarnosti neposredno pred drugo svetovno vojno oblikovala v vseh slovenskih političnih taborih. Obdelala je tudi vrnitev najmočnejše slovenske politične stranke med svetovnima vojnama, Slovenske ljudske stranke, na oblast leta 1935, utrjevanje političnega katolicizma in delovanje Katoliške akcije v tridesetih letih, in proces obujanja političnih strank v času od skupščinskih volitev leta 1938 do vojne. Anka je tako utemeljila celostno in vsebinsko razgibano predstavitev tridesetih let 20. stoletja v *Slovenski novejši zgodovini*.

Poleg priprave besedila za *Slovensko novejšo zgodovino* je Anka po upokojitvi nadaljevala tudi z drugim zgodovinopisnim delom. Sodelovala je na več že omenjenih znanstvenih posvetovanjih in pri *Enciklopediji Slovenije*, posebna značilnost raziskovalnega dela, ki si ga je zastavila v zadnjih letih, pa je uresničevanje izvirne in široko načrtovane zgodovinopisne predstavitev slovenskih okrajev in občin v zadnjem desetletju pred drugo svetovno vojno. Anka je prvo obravnavo upravnega, političnega, kulturnoprosvetnega, idejnega in socialnogospodarskega razvoja posameznih slovenskih okrajev in občin objavila leta 1997 (Ljutomerski okraj), potem pa je od leta 1999 dalje predstavila razvoj slovenjgraškega, novomeškega, celjskega, konjiškega, kočevskega in kamniškega okraja ter razvoj občin Grosuplje, Št. Jurij pri Grosupljem, Šmarje, Račna, Slivnica-Žalna, Krka, Stična, Št. Vid pri Stični, Višnja gora, Videm-Dobropolje in Duplek v omenjenem obdobju. S tem se pod njenim natančnim zgodovinarskim peresom izrisuje podrobna družbena in politična slika Slovenije v tridesetih letih 20. stoletja. Dopolnjuje jo tudi z drugimi obravnavami slovenskega političnega, idejnega in družbenega razvoja v tem času. Omeniti velja, da je njeno delo posebej cenjeno tudi pri univerzitetnih kolegih, saj je bila vključena tudi v pedagoški podiplomski proces na Filozofski fakulteti v Ljubljani; bila je somentorica pri pripravi magistrskega dela o protikomunistični propagandi na Slovenskem med obema vojnama (2001).

Dr. Anka Vidovič-Miklavčič je s svojim dosedanjim strokovnim in raziskovalnim delom pomembno dopolnila razsežnost in spoznavno kvaliteto slovenskega zgodovinskega samozavedanja. Ideološkost in nemalokrat izrazita politična odzivnost, ki označujeta slovenskega človeka, sta v njenem delu dobili odgovorno in objektivno zgodovinsko razčlenitev. In to prav za čas, v katerem se je osebnostno izoblikovala generacija, ki je najbolj dosledno živela dotedanje slovenske delitve. To je kasneje pokazala težka izkušnja druge svetovne vojne na Slovenskem, raziskovalni napor dr. Anke Vidovič-Miklavčič pa nam med drugim pomaga razumeti tudi le-to. Večstranskost njenega zgodovinskega sporočila zato našo jubilatko uvršča med tiste raziskovalke in raziskovalce naše preteklosti, ki so nam jo približali skozi njeno značilno razgibanost v različnih obdobjih slovenske novejši zgodovine. To je kvaliteta, ki se vse bolj uveljavlja v slovenskem zgodovinopisju in zagotavlja njegov dinamični razvoj. Dr. Anka Vidovič-Miklavčič je k njemu prispe-

vala na bibliografskem, raziskovalnem, strokovnovodstvenem in mentorskem področju. Raznovrstnost njenega plodnega zgodovinarskega dela je zajeta v številčno močni bibliografiji, ki danes šteje 201 enot.

Strokovni in znanstveni pečat, ki ga je naša jubilatka vtisnila slovenskemu zgodovinopisju in seveda Inštitutu za novejšo zgodovino, pa ima še eno značilnost. Posebej ga namreč žlahtnita še Ankin človeški značaj in z njim povezana izrazita strokovna kolegialnost. Anka je prijetna in prijazna - to z veseljem zavestno zapišemo - dama, s katero se je veselje srečati in spregovoriti bodisi resno bodisi sproščeno besedo. V svojih sodbah je poštena in umirjena ter človek, ki spoštuje sogovornika. Kolegicam in kolegom je vedno pripravljena pomagati s strokovnim nasvetom ali dobronamernim opozorilom. V zgodovinarskih krogih jo imamo radi, saj je že dolgo časa svetál zgled omikane in svetovljanske osebe. Posebej občudujemo tudi njeno skrb za zdravo življenje, saj je človek, v katerem se združujejo številne osebne in življenjske kvalitete. Naši jubilatki dr. Anki Vidovič-Miklavčič zato ob njenem jubileju tudi zgodovinarski kolegi in kolegice želimo vse najboljše, zdravja, izpolnitve njenih nadaljnjih raziskovalnih načrtov ter osebne in družinske sreče.

Jurij Perovšek

Bibliografija dr. Anke Vidovič-Miklavčič*
2000-2006

2000

1. *Kratek oris korporativizma na Slovenskem 1929-1941*(1, 2). V: Zgodovina v šoli 9, 2000, št. 2, str. 16-20. 9; št. 3/4 str. 33-36.

2001

2. *Idejnopolitični značaj SLS od leta 1935 do začetka vojne leta 1941*. V: Prispjevki za novejšo zgodovino. 41, 2001, št. 2, str. 43-57.
3. *Kratek oris korporativizma na Slovenskem 1929-1941*(3). V: Zgodovina v šoli, 10, 2001, št. 2, str. 22-26.
4. *Rožman in stražarji*. V: Rožmanov simpozij v Rimu. Celje : Mohorjeva družba, 2001. (Simpoziji v Rimu ; 18), str. 173-182.
5. *Seznanjenost Slovencev z bistvom fašizma in nacizma pred drugo svetovno vojno : odpor proti italijanski, nemški in madžarski okupaciji*. V: Svobodna misel, 39, 23. nov. 2001, št. 22, str. 15-17.
6. *Seznanjenost z bistvom fašizma in nacizma ter njune zasedbene politike pred drugo svetovno vojno*. V: Odpor 1941. Ljubljana : Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije : Glavni odbor Zveze združenj borcev in udeležencev narodnoosvobodilnega boja Slovenije, 2001. str. 21-28.
7. *Zbor*. V: Enciklopedija Slovenije. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2001, zv. 15: Wi - Ž, str. 100.
8. *Zveza absolventov kmetijskih šol*. V: Enciklopedija Slovenije. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2001, zv. 15: Wi - Ž, str. 241.

* Prispjevki za novejšo zgodovino, 1989, št. 1, str. 156-161; Prispjevki za novejšo zgodovino, 1999, št. 1, str. 251-257.

9. *Zveza delavskih žen in deklet : ZDŽD*. V: Enciklopedija Slovenije. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2001, zv. 15: Wi - Ž, str. 243.
10. *Zveza društev kmetijskih fantov in deklet*. V: Enciklopedija Slovenije. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2001, zv. 15: Wi - Ž, str. 245.
11. *Zveza komunistične mladine Jugoslavije*. V: Enciklopedija Slovenije. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2001, zv. 15: Wi - Ž, str. 254-255.
12. *Zveza slovenske mladine*. V: Enciklopedija Slovenije. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2001, zv. 15: Wi - Ž, str. 266.
13. *Zveza slovenskih kmetov*. V: Enciklopedija Slovenije. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2001, zv. 15: Wi - Ž, str. 268.
14. *Zveza slovenskih obrtnikov in prizadevanje za ustanovitev obrtne zbornice*. V: Melikov zbornik. Ljubljana : ZRC SAZU, 2001. str. 967-976.
15. *Zveza slovenskih zadrug*. V: Enciklopedija Slovenije. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2001, zv. 15: Wi - Ž, str. 271.
16. *Zveza socialistične mladine Jugoslavije*. V: Enciklopedija Slovenije. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2001, zv. 15: Wi - Ž, str. 272.
17. *Ženski list*. V: Enciklopedija Slovenije. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2001, zv. 15: Wi - Ž, str. 316-317.
18. *Ženski svet*. V: Enciklopedija Slovenije. Ljubljana : Mladinska knjiga, 2001, zv. 15: Wi - Ž, str. 317.

2002

19. *Ehrlich - duhovni vodja stražarjev*. V: Ehrlichov simpozij v Rimu. Celje : Mohorjeva družba, 2002. (Simpoziji v Rimu ; 19), str. 197-207.
20. *Novomeški okraj v letih 1929-1941*. V: Kronika 50, 2002, št. 1 str. 81-98.

2003

21. *Slovenska krščanska ženska zveza*. V: Splošno žensko društvo. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 2003. str. 490-504.

2004

22. *Društva in organizacije v meščanskem taboru v celjskem okraju 1929-1941*. V: Kronika, 52, 2004, št. 3, str. 391-410.
23. *Društvo Slovenska straža*. V: Studia Historica Slovenica, 4, 2004, št. 2/3, str. 439-476.
24. *Prispevek k zgodovini občin Grosuplje, št. Jurij pri Grosupljem, Šmarje, Račna in Slivnica - Žalna v letih 1929-1941*. V: Zbornik občin Grosuplje, Ivančna Gorica, Dobropolje, 2004, št. 23, str. 17-27.
25. *Spremna beseda : [k razpravi Vere Hutař o Zvonimirju Bernotu]*. V: Borec 56, 2004, št. 612/616, str. 139-142.
26. *Zveza delavskih žen in deklet*. V: Ženske skozi zgodovino. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, str. 185-188.

2005

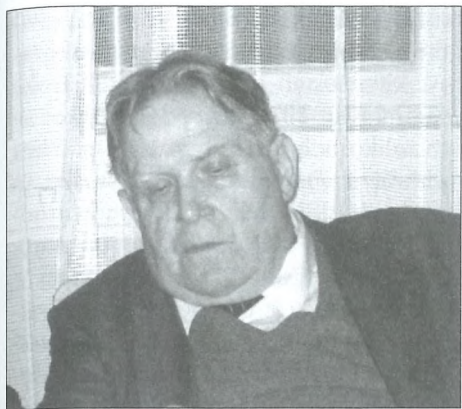
27. *Drobci iz preteklosti kamniškega okraja v letih 1929-1941*. V: Stiplovsčkov zbornik. Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005. (Historia ; 10), str. 417-436.

28. *Druga politična gibanja : [diktatura kralja Aleksandra in režim JNS 1929-1935]*. V: Slovenska novejša zgodovina. Ljubljana : Mladinska knjiga : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 351-355.
29. *Druga politična gibanja : [vladavina JRZ 1935-1941]*. V: Slovenska novejša zgodovina. Ljubljana : Mladinska knjiga : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 375-384.
30. *Katoliško kmečkostanovsko gibanje*. V: Slovenska novejša zgodovina. Ljubljana : Mladinska knjiga : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 368-369.
31. *Liberalna kmečko stanovska gibanja po uvedbi diktature*. V: Slovenska novejša zgodovina. Ljubljana : Mladinska knjiga : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 334-336.
32. *Ljudskofrontno gibanje*. V: Slovenska novejša zgodovina. Ljubljana : Mladinska knjiga : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 371-373.
33. *Marksisti. Socialisti; Ljudska pravica*. V: Slovenska novejša zgodovina. Ljubljana : Mladinska knjiga : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 346, 348-349.
34. *Narodnoobrambna gibanja. Slovenska straža; Ciril-Methodova družba; Študentska narodnoobrambna gibanja*. V: Slovenska novejša zgodovina. Ljubljana : Mladinska knjiga : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 402-406.
35. *Obujanje strank od volitev 1938 do vojne*. V: Slovenska novejša zgodovina. Ljubljana : Mladinska knjiga : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 389-394.
36. *Razhajanja v katoliškem gibanju. Katoliška akcija*. V: Slovenska novejša zgodovina. Ljubljana : Mladinska knjiga : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 336-339.
37. *Socialisti*. V: Slovenska novejša zgodovina. Ljubljana : Mladinska knjiga : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 373-375.
38. *Utrjevanje političnega katolicizma in Katoliška akcija*. V: Slovenska novejša zgodovina. Ljubljana : Mladinska knjiga : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 363-368.
39. *Vrnitev SLS na oblast*. V: Slovenska novejša zgodovina. Ljubljana : Mladinska knjiga : Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 361-363.

2006

40. *Mozaik preteklosti občine Duplek v letih 1929-1941*. V: V ogledalu časa. Duplek : Občina, 2006, str. 149-165.
41. *Občine Krka, Stična, Št. Vid pri Stični, Višnja gora in Videm-Dobrepolje v obdobju 1929-1941*. V: Zbornik občin Grosuplje, Ivančna Gorica, Dobrepolje, 2006, št 24, str. 17-28.
42. *Segmenti iz preteklosti okraja slovenske Konjice v letih 1929-1941*. V: Prispevki za novejšo zgodovino. 46, 2006, št. 1, str. 289-307.

Dušan Biber - osemdesetletnik

Narava in usoda odmerjata človeško življenje na način in v taki meri, da ga z redkimi izjemami več kot zlahka odživimo znotraj enega stoletja. Zato mero stoletij prepuščamo zgodovini, posamično življenje, njegov potek in z njim povezane življenjske dosežke pa najbolje zaznamujemo z desetletji. Naš dragi kolega dr. Dušan Biber, starosta slovenskega zgodovinopisja druge svetovne vojne, je 25. maja 2006 dopolnil že osmo desetletje. Vendar naj se takoj delno popravi-

mo, saj izraz "starosta", ki smo ga uporabili, ne vsebuje tiste osnovne osebnostne značilnosti, ali pa ji celo nasprotuje, na katero neizogibno pomisli vsak, ki Bibra pozna - to je njegova duhovna, izrazito mladostna živahnost in miselna ostrina. Kot da bi bil simbolni pomen njegovega rojstnega 25. maja, ki smo ga sicer nekdaj pripisovali določeni zgodovinski osebnosti, primeren prav zanj.

Dušan Biber je otrok in človek 20. stoletja, rojen v času, ko se je zahodna liberalna demokracija nahajala v stiski in globoki krizi, kar je bilo zvezano z opaznimi in (preveč) hitrimi koraki nastopajočih "vseodrešujočih" miselnih in družbenih sistemov v podobi fašizma in komunizma. Moral se je zato tudi on spoprijeti z obema, čeprav na zelo različen način; glede na svojo slovensko narobenost pač tako, da se je s fašizmom gledal "prek puškinih cevi", s komunizmom vendarle drugače, po lastni izbiri in tudi po sili razmer pač v negotovem zavezništvu. Taka njegova najstniška in mladeniška usoda je gotovo v otipljivi meri določila tudi njegovo kasnejšo strokovno oziroma znanstveno pot.

Rodil se je v Ljubljani, ki v času njegovega rojstva ni bila niti banovinsko glavno mesto. Družina je bila sokolsko "usmerjena", kar je imelo za posledico tudi njegovo telovadenje pri ljubljanskem Mladem Sokolu. Po osnovni šoli Ledina je šolanje nadaljeval na klasični gimnaziji, kjer se je odlikoval v klasičnih jezikih in sploh humanističnih predmetih. To šolanje je bilo pisano na njegovo kožo in še po mnogih desetletjih je poslušalcem znal postreči s priložnostnim latinskim citatom ali pa (ne)modrostjo svojega tedanjega kateheta. Pri njegovih petnajstih letih pa je prišla vojna in tuja okupacija, kar je tudi njemu radikalno preobrnilo prej razmeroma predvidljivo življenjsko pot. Okolje ga je usmerilo v odporiško delovanje, konkretno v mladinsko Osvobodilno fronto ter v Narodno zaščito; spomladi 1942 je bil že sprejet v SKOJ, takorekoč v pripravljalnico za članstvo v komunistični partiji. Že čez mesec dni pa je tudi njega zajelo sito italijanskih množičnih racij, kar je imelo za tedanje razmere običajno, a nemilo posledico - internacijo v taboriščih (nekdanji italijanski premier Silvio Berlusconi jih je imenoval "letovišča") - v Gonarsu in Monigu. Tudi v tistih razmerah je pokazal opazno aktivnost, izraz njegovega nemirnega in upornega duha. Ko se je po dolgih mesecih vrnil iz internacije, mu je bilo v pogojih italijanske fašistične okupacije ven-

darle omogočeno, da je prek izpitov dokončal sedmi razred gimnazije. A fašistično prepleškani "večni" Rim je kmalu zatem doživel svoj neslavni konec in Biber se je septembra 1943 priključil številnim Ljubljčanom, ki so se iz pretežno narodno-osvobodilnih nagibov odpravili na Dolenjsko k partizanom. Biber je to napravil kar z vlakom in se že čez nekaj dni v Novem mestu prvič srečal z arhivskim gradivom, namreč s polnimi zaboji dokumentov, ki so ostali po odhodu italijanske divizije "Isonzo". Sledila je odisejada z brigadami 15. in 18. divizije, kjer je, kot se je izrazil dr. Tone Ferenc, bolj malo streljal, a toliko bolj pisal in govoril, pač kot kulturni oziroma propagandni referent. Prehodil je Dolenjsko, del Hrvaške in Notranjsko, kot propagandni referent Druge brigade Vojske državne varnosti tudi velik del Primorske. Tu je pri svojih kulturnih nastopih navduševal s svojo iznajdljivostjo in domiselnostjo, urejeval pa je tudi brigadno glasilo "Na straži". Od tu je bil jeseni 1944 premeščen k Tanjugu za dopisnika in je tedaj napisal za sedemnajstletnika kar presenetljivo število reportaž in člankov. Zatem je spomladi 1945 v Biogradu na moru delal v bazi Glavnega štaba Jugoslovanske armade za Slovenijo in konec vojne dočakal kot pomočnik šefa vojno-civilne propagande pri delegaciji SNOS in omenjenega Glavnega štaba v Murskem Središču.

Zadnje leto vojne je dejansko deloval kot novinar, kar mu je omogočilo, da je s tem lahko nadaljeval tudi po končani vojni. Bil je urednik, komentator in člankar pri Ljudski pravici in Kmečkem glasu. V osrednjem partijskem glasilu je bil zunanjepolitični komentator in očitno je tedaj dokončno podlegel čaru politike, ali natančneje, čaru strastnega ocenjevanja njenih potez, predvsem pa njenih stranspoti. Odkrito komentiranje ter pomanjkanje oportunitizma ga je privedlo celo v konflikt s poveljno partijsko "pravico" in ponovno je sledil zapor, kazensko delovno taborišče in celo neprostoVOLjno bivanje v bolnišnici za duševne bolezni. Iz tega razdobja je Biber skrbno hranil potrdilo o svoji "nekompatibilnosti" ter ga je bil ob (namišljeni) potrebi tudi pripravljen pokazati. Kakorkoli, tudi to razgibano obdobje Bibrovega življenja je minilo, pri čemer pa nam ni dal nikdar vedeti, koliko samopremagovanja ga je to stalo. Vsekakor pa ni nikoli odkrito ali celo sovražno kritiziral tedanjega režima, sposoben je bil le prizanesljivega posmeha.

Kot se je po takih epizodah običajno dogajalo, je bil nato, še ne trideset let star, invalidsko upokojen. Rešitev pred dejansko upokojitvijo se je pokazala v študiju, in sicer verjetno tudi iz nagibov, ki so prihajali do izraza v prejšnjih letih, prav v študiju zgodovine. Leta 1957 je na Filozofski fakulteti v Ljubljani ta študij tudi uspešno dokončal.

S tem se je pričelo v Bibrovem življenju povsem novo in drugačno obdobje; zaznamovano je bilo predvsem z raziskovalnim delom. Svojo znanstveno kariero je tako leta 1958 pričel kot asistent na Inštitutu za družbene vede v Beogradu, od koder se je čez dobro desetletje preselil tudi v Beogradu na Inštitut za sodobno zgodovino. Leta 1974 se je vrnil v Slovenijo; kot višji znanstveni sodelavec in nato kot znanstveni svetnik je deloval na ljubljanskem Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja oziroma Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer se je leta 1992 upokojil.

V Beogradu je takoj začel delati na širših raziskovalnih temah, ki so kmalu prerasle tudi jugoslovanski okvir in se je nato posvečal predvsem tematiki mednarodnih odnosov, seveda skoraj zmeraj v povezavi z Jugoslavijo in kasneje tudi s Slovenijo. Najprej je raziskoval problematiko jugoslovanskih Nemcev v obdobju med obema vojnama. Na podlagi te raziskave je nastala doktorska disertacija

Nemška narodnostna manjšina v Jugoslaviji s posebnim oziroma na nacistično gibanje, ki jo je 1964 uspešno zagovarjal na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Dve leti zatem je izšla v knjigi pod naslovom *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*. Zatem je pričel z veliko raziskavo o nemško-jugoslovanskih diplomatskih odnosih ter ob tem s pomočjo Fordove štipendije v Združenih državah Amerike zbral mnogo do tedaj neznanega nemškega in italijanskega gradiva o Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. Objavil je nekaj razprav in člankov s to tematiko ter se nato - tudi zaradi nove dostopnosti britanskih arhivskih virov - posvetil predvsem preučevanju britansko-jugoslovanskih odnosov med drugo svetovno vojno. Pričelo se je obdobje njegovih obiskov in mukotrpnega iskanja dokumentov o jugoslovanski in slovenski tematiki v britanskem Public Record Officeu (danes the National Archives), kjer je prebil mnogo časa, a hkrati zbral tudi ogromno izredno zanimivega in povečini naši strokovni javnosti tudi popolnoma neznanega gradiva. Omenjenega gradiva pa ni zbral in hranil za neko bodočo in oddaljeno veliko monografijo, temveč je znal hitro in atraktivno posamezne sklope dokumentov predstaviti javnosti in se pri tem ni zapiral v akademske okvire. Prav zato je v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja v časopisih objavil cele serije britanskih in zatem tudi ameriških dokumentov, ki so na novo osvetljevali položaj Jugoslavije in njenega odporniškega gibanja med drugo svetovno vojno in po njej. Tako je največjo pozornost vzbudila objava treh serij britanskih dokumentov v zagrebškem *Vijesniku u srijedu* v letih 1972 in 1973, ki je še dolgo zatem ostajala pomembna referenca za vse, ki so hoteli karkoli reči ali napisati v tej zvezi. Nekako prezrto je takrat ostalo, da so se posamezni dokumenti iz teh serij dotikali tudi pozneje tako aktualnih povojnih pobojev.

V strokovnih revijah je nadalje objavil več poročil zavezniških častnikov oziroma zavezniških misij, ki so med vojno delovale na slovenskem ozemlju, pri čemer je značilno, da je sčasoma navezal pristne človeške in strokovne stike s številnimi britanskimi osebnostmi, ki so bili v mnogih primerih nekdanji člani misij in obveščevalnih agencij, ki pa so se udeleževali tudi strokovnih srečanj. Med njimi velja omeniti predvsem sira Williama Deakina in gdč. Elisabeth Barker. Prav Biber je na teh srečanjih oziroma mednarodnih konferencah s svojimi referati, s svojo lucidnostjo in v diskusijah s svojimi logičnimi utemeljitvami napravljaj velik vtis. Posebej se je izkazal in mednarodno uveljavil na srečanjih jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev, kjer je - omenjamo npr. okroglo mizo s tematiko konca druge svetovne vojne, ki je bila decembra 1985 na Brdu pri Kranju - pokazal tudi svoje organizacijske in uredniške sposobnosti. Referati s te okrogle mize so izšli v tematski številki revije *Borec* pod naslovom *Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji*. Prav v omenjeni reviji *Borec* je tudi sicer objavil več britanskih poročil oziroma dokumentov. S pomočjo zbranih britanskih, a tudi ameriških, nemških in italijanskih dokumentov se je Biber občasno lahko vračal tudi k bolj izrazito notranjepolitičnim jugoslovanskim temam, kjer je prispeval tehtna razmišljanja in predvsem informacije npr. o Antonu Korošču, Milanu Stojadinoviću ali o Josipu Brozu Titu. Za nekakšno sintezo in hkrati vrhunec njegovega zbiranja britanske arhivske dokumentacije lahko ocenimo zbornik dokumentov *Tito Churchill, strogo tajno* iz leta 1981, v katerem je objavil vse dotedaj znane pomembne britanske dokumente o odnosih med jugoslovanskim partizanskim gibanjem in Veliko Britanijo. Ni pa se odločil, da bi na enem mestu zbral in v zborniku izdal dokumente o zavezniških misijah v Sloveniji na

eni, ter dokumente o slovenskih članih jugoslovanske emigrantske vlade na drugi strani. Presodil je pač, da take zbirke še ne morejo biti popolne.

Omenjena dejavnost ter visok znanstveni sloves sta pripomogla, da se je Biber uveljavil tudi v mednarodnih strokovnih asociacijah. Bil je večkrat, kot že omenjeno, vabljen na mednarodne konference, poleg tega pa je leta 1984 prevzel predsedovanje jugoslovanskega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne in članstvo v biroju mednarodnega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne. Naslednje leto je postal tudi podpredsednik omenjenega komiteja. Njegova bibliografija sicer šteje okrog 250 enot, med katerimi pa je primerjalno zelo velik odstotek izvirnih znanstvenih člankov.

Dušan Biber je rojen polemik, kar se vidi že v načinu, kako je formuliral nekatere svoje znanstvene razprave, da ne govorimo o bolj poljudnih člankih, v katerih se je odzival tudi na nekatere aktualistične razprave v javnosti, povezane z občutljivimi temami naše polpreteklosti. V diskusijah in polemikah je užival, čeprav je ob tem hkrati dajal vtis, da je strašansko jezen, kadar ga je kdo s svojimi prenapetimi, ali po domače rečeno, neumnimi stališči spravil iz tira. Seveda pa je marsikdaj mislil tudi zelo resno. Posebej se je npr. v prvi polovici osemdesetih let angažiral ob medijsko razglašanih znanstvenih in publicističnih nastopih Vladimira Dedijerja v zvezi z njegovimi dopolnili biografije Tita in Veselina Đuretića glede politike jugoslovanske vlade v begunstvu med drugo svetovno vojno. Opozarjal je na nedopustno vpreganje zgodovinopisja v dnevno politiko, predvsem tisto, ki je imela nacionalistične težnje, zlasti v Srbiji. Pri tem je že šlo za epizode, ki so napovedovale tisti razvoj diskusij in novih vrednotenj, ki jih danes poznamo pod sicer napačnim nazivom revizionizem.

Ob tem pa je Dušan Biber znal - in še zna - s svojim iskrivim duhom in šegavim načinom pripovedovanja, oplemenitenim s široko splošno izobrazbo, svojim sogovornikom in kolegom pripraviti mnogo prijetnih in zabavnih trenutkov. Neizčrpen vir podatkov in referenc mu pri tem ostajajo dolgoletne izkušnje iz Beograda, med katerimi je posebej izpostavljal "čaršijske" spletke in navsezadnje tudi srbski nacionalizem. Balkanska eksotika je skozi njegovo interpretacijo postala predmet karikature in navsezadnje nič več grozeča. Zanj sicer ne bi mogli uporabiti znane sintagme iz slovenske kulturne zgodovine, da "ostro misli, a topo čuti", nasprotno, zelo rad je pomagal in še pomaga kolegom in prijateljem z nasveti, predvsem pa z uporabo svoje velike zbirke britanskih in ameriških dokumentov.

Ob visokem jubileju mu želimo predvsem zdravja, vedrine duha in morebiti še kakšen delovni uspeh.

Boris Mlakar

Bibliografija dr. Dušana Bibra*

1995-2006

1995

1. *Vojaški puč 27. marca 1941 - rešitev Moskve? : mit in stvarnost*. V: Naš zbornik. Ljubljana : Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1995, str. 49-53.

* Prispevki za novejšo zgodovino, 1989, št. 1, str. 29-40; Prispevki za novejšo zgodovino, 1996, št. 1-2, str. 265-266. Prispevki za novejšo zgodovino, 1999, št. 1-2, str. 53-56.

2. *Zgodovina nas zelo vznemirja : zgodovinarjevo pričevanje*. V: Delo, 37, 15. maj 1995, št. 110, str. 15.

1996

3. *Podtikanja, neresnice in polresnice : polemika : še o škofovi spomenici in stališčih dr. Franceta Martina Dolinarja in dr. Tamare Griesser Pečar*. V: Dnevnik, 46, 21. dec. 1996, št. 345, str. 18.

1997

4. *Ad In medias pa res ne: Majda Širca: "Povečava: Goli" : polemika*. V: Razgledi, 19. mar. 1997, št. 6(1085), str. 19.
5. *British Diplomatic Reports on the German Minority in Yugoslavia 1933-1945*. V: Z dziejów Europy Środkowej w XX wieku. Studia ofiarowane Henrykowi Batowskiemu w 90. rocznice urodzin. Krakow : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 1997, str. 121-125.
6. *Dvojna zvestoba britanskega častnika : Peter Wilkinson med primorskimi partizani*. V: Delo, 39, 13. sep. 1997, št. 212, str. 32.
7. *Titov izziv Informbiroju v analizi CIA: (Prvi večji razkol v satelitslem imperiju Sovjetske zveze)*. V: Zgodovinski časopis, 52, 1998, št. 4, str. 597-604.

1998

8. *Britain, Mihailović and the Chetnik, 1941-42*. V: The Journal of Military History (New York), 62, October 1998, št. 4, str. 950-951.
9. *Jugoslovansko monetarno zlato 1939-1951 : dopolnjeno besedilo referata, predloženega mednarodni konferenci o nacističnem zlatu, London, 2.-4. decembra 1997*. V: Zgodovinski časopis, 52, 1998, št. 2, str. 195-200.
10. *"Levica je v okupiranih deželah praviloma bolj domoljubna kot desnica"*. V: Svobodna misel, 36, 26. jun. 1998, št. 12, str. 2, 9.
11. *Nemci na Slovenskem z narekovaji in brez : Dušan Nečak (ur.): "Nemci na Slovenskem 1941-1955"*. Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1998. V: Razgledi, 30. sep. 1998, št. 18(1121), str. 18.
12. *Nemška odškodnina tudi v Sloveniji?* V: Večer, 54, 4. apr. 1998, št. 79, str. 38. (Intervju vodila Nada Lavter).
13. *Pastir brez črede : dr. Ivan Šubašič in OSS Shepherd project*. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 37, 1997, št. 2, str. 383-398.
14. *Tito je strahovao da će Britanci umarširali 1945 u Zagreb*. V: Večernji list, Zagreb, 13. jun. 1998, str. 12-13. (intervju vodil Željko Krušelj.)
15. *Titov izziv Informbiroju v analizi CIA : Prvi večji razkol v sateliskem imperiju Sovjetske zveze*. V: Zgodovinski časopis, 52, 1998, št. 4, str. 597-604.
16. *Volksdeutscherji so po njihovih ocenah samo na Štajerskem pustili imovino v vrednosti 62 milijard šilingov in da je imel Lojze Peterle vse razumevanje zanje*. V: Slovenska panorama, 2, 9. jul. 1998, št. 27, str. 8-9.
17. *Yugoslav monetary gold 1939-51*. V: *Nazi gold : the London conference, 2-4 december 1997*. London : The Stationary Office, 1998, str. 411-415.

1999

18. *Kapetan James M. Goodwin : umrl je poveljnik zavezniške vojaške misije pri glavnem štabu NOV in POS*. V: Svobodna misel, 37, 12. feb. 1999, št. 3, str. 22.
19. *Operacija "Unthinkable" : od lani dostopen dokument o pripravljenem napadu na Sovjetsko zvezo leta 1945*. V: Svobodna misel, 37, 26. mar. 1999, št. 6, str. 15-18.
20. *Utrinki iz arhiva SOE*. V: Mikužev zbornik. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999. (Historia, 4), str. 145-154.

2000

21. *Dr. Ivan Marija Čok kot uslužbenec OSS*. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 40, 2000, št. 1, str. 231-238. (Zbornik Milice Kacin Wohinz).
22. *Umril je sir Peter Wilkinson*. V: Svobodna misel, 38, 14. jul. 2000, št. 13, str. 17-18.
23. *Yugoslav and British Policy towards the Carinthian Question : 1941-45*. V: The Phoney Peace : Power and Culture in Central Europe 1945-49. London : University of London : School of Slavonic and east European Studies 2000, str. 100-112.

2001

24. *Nacizem in nemška manjšina v Sloveniji*. *Borec*, 53, 2001, št. 588/590, str. 43-48.
25. *NOB Slovenije v zavezniških dokumentih*. *Borec*, 53, 2001, št. 588/590, str. 213-218.
26. *Razpravljanja*. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 41, 2001, št. 2, str. 145, 284, 297. (Slovenci in leto 1941).

2003

27. *Ameriške misije, slovenski partizani in prodor na sever*. V: Zbornik Janka Pleterškega. Ljubljana : ZRC SAZU, 2003, str. 417-425.

2005

28. *(Ne)precenljivo domoljubje : odmev*. V: Svobodna misel, 43, 22. apr. 2005, št. 8, str. 26.
29. *Pomemben prispevek osvobodilnih gibanj*. V: Svobodna misel, 43, 13. maj 2005, št. 9, str. 42.
30. *Velika Slovenija - Združene države Evrope?*. V: *Vojna in mir na Primorskem : od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2005, str. 147-150, 465-467. (Knjižnica Annales Majora).

2006

31. *Poveljnik ameriške obveščevalne misije ALUM o Sloveniji 1943-1944*. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 46, 2006, št. 1, str. 329-349.

In memoriam

Milan Ževart (1927-2006)

Ko me je v nedeljo, 24. septembra, v večernih urah po telefonu poklical slovenjegraški kolega dr. Risto Stojanović in mi sporočil žalostno novico, da je umrl dr. Milan Ževart, se je zame za hip ustavil čas. Nisem mogel dojeti krute resnice in usode, ki se je tako tragično poigrala z našim učiteljem, vzornikom in prijateljem. Še slaba dva tedna pred tem sva polna optimizma razpredala o skupnih načrtih, ki smo jih imeli tako za njegovo bližajočo se 80-letnico prihodnje leto, kot za 50-letnico Muzeja narodne osvoboditve Maribor leta 2008, katerega utemeljitelj in ustanovitelj je bil

in kateremu je v skoraj treh desetletjih in pol namenil največ svoje ustvarjalne energije.

Zgodovinar, muzealec, pedagog in univerzitetni profesor dr. Milan Ževart nedvomno sodi med tiste slovenske zgodovinarje, ki so v drugi polovici 20. stoletja v svoji stroki pustili zelo močno in neizbrisno sled.

Milan Ževart se je rodil 16. aprila 1927 v Podkraju pri Velenju v rudarsko kmečki družini. Osnovno šolo je obiskoval v Velenju, šolanje nato nadaljeval na celjski klasični gimnaziji (do začetka druge svetovne vojne je končal tri razrede), med vojno se je vključil v osvobodilno gibanje, najprej kot mladinski aktivist OF in pozneje kot borec Tomšičeve brigade. Po vojni je šolanje nadaljeval in leta 1947 maturiral, se nato vpisal na Filozofsko fakulteto v Ljubljani, kjer je leta 1952 diplomiral iz zgodovine in geografij; leta 1974 na isti fakulteti še doktoriral.

Čeprav je v Ževartovem obsežnem ustvarjalnem opusu težko potegniti ločnico med njegovim zgodovinskim, pedagoškim in muzejskim delom, je vendarle treba postaviti v ospredje njegovo kar triintridesetletno vodenje Muzeja narodne osvoboditve Maribor (1958-1991), kar je verjetno daleč najdaljši direktorski staž med tovrstnimi kulturnimi ustanovami na Slovenskem. Motijo se tisti, ki mislijo, da so bili v prejšnjem političnem sistemu muzeji, ki so se ukvarjali z novejšo zgodovino, privilegirani. Nasprotno, nenehno so bili pod strogim očesom in pritiskom politike, ki je skušala s svojo avtoriteto oblikovati tudi programsko politiko teh ustanov. Ževart se je temu odločno in uspešno uprl. Njegova odločnost, predvsem pa strokovna neoporečnost sta bili temelja, na katerih je gradil ugled mariborskega Muzeja narodne osvoboditve.

Z muzejstvom se je Ževart prvič srečal oktobra 1956, ko je postal kustos v Pokrajinskem muzeju v Mariboru. Od vsega začetka si je prizadeval za osamosvojitve tedanjega oddelka NOB in za ustanovitev samostojnega muzeja za novejšo zgodovino, do katerega je prišlo leta 1958. Ževart je postal njegov prvi in do konca leta 1991, ko se je upokojil, tudi edini ravnatelj. Predvsem njegova zasluga je bila, da je muzej takrat dobil ime, kakršno ima še danes in ga pred desetletjem in pol, ko je prišlo v Sloveniji do spremembe družbene ureditve, ni bilo treba spreminjati.

Ob Ževartovem preudarnem, strokovnem in tovariškem vodenju muzeja ter selektivni izbiri strokovnega kadra se je rodil številčno sicer majhen, a strokovno močan in homogen kolektiv. Njegovo muzejsko ravnanje je pomenilo popolno predanost stroki, tega pa smo se z leti našli tudi njegovi sodelavci. Nihče, ki je šel skozi Ževartovo muzejsko šolo, ni ostal v muzejstvu muha enodnevnica, ampak se je globoko in za dolgo ukoreninil v slovenskem muzejstvu. Svoje obsežno znanje in bogate izkušnje je nesebično prenašal na nas mlajše, pri tem pa v svojih pričakovanjih in zahtevah trdno vztrajal na visokem strokovnem nivoju.

Skoraj 35 let dela v muzejstvu je iz Ževarta naredilo enega najbolj cenjenih slovenskih muzejskih strokovnjakov, ki je z referati in razpravami na slovenskih ter jugoslovanskih muzejskih posvetovanjih veliko prispeval k uveljavljanju slovenskega muzejstva. Njegovo muzeološko zanimanje je bilo ves čas usmerjeno v novejšo zgodovino, od prve svetovne vojne dalje, kar je bilo razvidno tudi iz razstavne dejavnosti njegove muzejske hiše. V letih njegovega ravnanja je muzej pripravil prek dvesto različnih muzejskih razstav (stalnih, občasnih in priložnostnih), ki so bile vsebinsko in oblikovno izvrstno pripravljene ter so gostovale po celi Sloveniji. Tako je na primer samo razstava "Talci 1941-1945 na slovenskem Štajerskem" (1966) gostovala v 23 različnih krajih, kar je za slovenskem razmere še vedno nedosežen rekord. Omeniti velja, da je bila ena prvih razstav Muzeja narodne osvoboditve Maribor (že leta 1958) razstava "Boj za Maribor in Štajersko Podravje 1918-1919". Razstava je zelo uspela kljub nasprotovanju nekaterih politikov v Ljubljani in je bila sploh prva razstava s tovrstno vsebino na Slovenskem.

Predvsem po Ževartovi zaslugi je Muzej narodne osvoboditve Maribor v letih od 1958 do 1986 postavil kar osem zunanjih muzejskih izpostav s stalnimi razstavami. V omenjenem obdobju je bilo izvedenih tudi več skupnih razstavnih projektov, predvsem iz ljubljanskim, celjskim in slovenjegraškim muzejem. Ževart je bil tudi prvi, ki je v slovenskem muzejstvu uvedel v muzeje stalno delovno mesto kustosa pedagoga. Nenehno si je prizadeval, da bi bile muzejske razstave najverodostojnejši pričevalci preteklosti, ne pa dekla v službi skomercializiranega in vsebinsko sprevrženega muzejskega spektakla in cenenega populizma, ki danes že zaskrbnjuje najeda slovensko strokovno muzejsko substanco. Ževart je stalno opozarjal, da muzeji niso gledališča, temveč strokovne ustanove, zato je muzejstvo jemal kot strogo znanstveno disciplino v najožji soodvisnosti z zgodovinsko stroko. Od tod tudi njegovo prizadevanje, da mora biti zgodovinski muzej hkrati tudi raziskovalna institucija. Takšno gledanje na muzejstvo mu je leta 1982 prineslo tudi najvišje slovensko muzejsko priznanje - Valvasorjevo nagrado za življenjsko delo.

Zelo uspešno in navzven najbolj vidno področje Ževartovega udejstvovanja pa je bilo raziskovanje novejše slovenske zgodovine. Za enega najboljših slovenskih zgodovinarjev te dobe ga je že ob njegovi 60-letnici leta 1987 označil, žal tudi že

pokojni, dr. Tone Ferenc. Ževartovo raziskovalno delo sega na različna področja, glavne poudarke pa bi lahko strnili v 11 vsebinskih sklopov. V njegovi bibliografiji se je nabralo nad 500 enot, med njimi kar 18 samostojnih publikacij.

V začetnem obdobju svojega raziskovalnega dela se je Ževart ukvarjal z agrarnimi tehnikami v srednjem veku oziroma s požigalništvom na Slovenskem. Poseben sklop njegovih zgodovinskih razprav predstavlja prevratna doba po prvi svetovni vojni (npr. deklaracijsko gibanje, Narodni svet za Štajersko, dr. Karel Verstovšek, general Maister, vojaški upori...

Žariščna problematika Ževartovega raziskovalnega zanimanja pa je bila nacistična okupacija ter okupatorjevi raznarodovalni ukrepi na Štajerskem. Kar precej je pisal tudi o dogajanjih na Koroškem, nekaj tudi o Prekmurju, obravnaval pa je tudi dogajanja na širšem območju. Prvi med slovenskimi zgodovinarji, že leta 1976, se je začel ukvarjati z mobilizacijo Slovencev v nemško vojsko, zato ni res, da bi bila ta tematika v prejšnjem političnem sistemu namerno zamolčana.

Po obsegu največji del Ževartovega raziskovalnega opusa pa zajema osvobodilno gibanje na terenu (OF) in partizansko vojskovanje proti okupatorju na Štajerskem. Posebej omenjam že leta 1962 napisan in še vedno aktualen in zelo uporaben priročnik Po sledovih narodnoosvobodilnega boja v mariborskem okraju ter njegovo disertacijo Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini, ki je kot monografija izšla leta 1977 in je še do danes nepresežen vzorec, kako preučevati dogajanja med drugo svetovno vojno v posameznih predelih Slovenije. V omenjeni monografiji je Ževart nazorno prikazal tudi velikanske napore slovenskih ljudi v boju proti obsežnemu aparatu, ki ga je vzpostavil nacistični okupator za uresničitev svojih ponemčevalnih načrtov. Monografija o Lackovem odredu (1988) sodi med najtemeljitejša dela o kaki slovenski partizanski enoti. Njena posebnost je v tem, da obravnava odporniško gibanje proti nacizmu tudi onstran senžermenske meje, na območju južne avstrijske Štajerske.

Veliko Ževartovih razprav in člankov se dotika osvobojenih ozemelj na Štajerskem v času nacistične okupacije, Slovencev v odporniških gibanjih zunaj Slovenije, pomembnih osebnosti (na primer Miha Pintar-Toledo), metodoloških in vsebinskih problemov raziskovanja osvobodilnega boja na manjših območjih itd. Veliko število objav v raznih časopisih in revijah pa kaže, da se je Ževart nenehno zavedal pomena razširjanja raziskovalnih dosežkov tudi med prebivalstvom in ne samo v ozkih strokovnih krogih.

Nikakor ne smemo zaobiti Ževartovih objav virov, pri čemer izstopata Poslovilna pisma žrtev za svobodo in elaborat štaba bojne skupine polkovnika dr. Egona von Treecka o narodnoosvobodilnem boju na Štajerskem. Poslovilna pisma, za katera je Ževart napisal imenitno uvodno študijo o streljanjih talcev na slovenskem Štajerskem, sodijo med najdragocenejše dokumente slovenskega pismenstva. Treeckovo poročilo pa je dopolnil z vsebinsko bogatimi pojasnilnimi opombami.

V posebno skupino sodijo objave in referati o zbiranju in obravnavanju gradiva za novejšo zgodovino ter o pisanju monografij za posamezna območja slovenskega etničnega ozemlja. Veliko časa je Ževart namenil uredniškemu, recenzentskemu, mentorskemu in leksikografskemu delu (na primer v šestnajstih zvezkih Enciklopedije Slovenije je objavil 156 prispevkov). Pozabiti pa tudi ne smemo na številna Ževartova predavanja ob raznih jubilejih, obletnicah, stanovskim kolegom v mu-

zejih in zgodovinskih društvih širom Štajerske in Koroške, učiteljem in profesorjem zgodovine na osnovnih in v srednjih šolah.

O strokovni veličini in vsestranskosti zgodovinarja Milana Ževarta pričajo njegovi izbrani spisi, ki so konec leta 2005 izšli pod pomenljivim naslovom *Styriaca* in bralcu na 599 straneh strnjeno ponujajo del izjemnega Ževartovega ustvarjalnega opusa.

Tretje veliko področje Ževartovega udejstvovanja je bilo pedagoško delo, s katerim je leta 1952 na klasični gimnaziji v Mariboru tudi začel svojo kariero. Tako rekoč od vsega začetka njenega delovanja je predaval na Pedagoški akademiji oziroma Pedagoški fakulteti v Mariboru. Do leta 1975 je bil višji predavatelj, nato do leta 1981 docent, od 1981 do 1985 izredni in od leta 1985 do upokojitve redni profesor za občo in zgodovino jugoslovanskih narodov od konca prve svetovne vojne. V drugi polovici šestdesetih let prejšnjega stoletja sta z dr. Jožetom Koropcem postavljala temelje višješolskega in poznejšega visokošolskega študija zgodovine v Mariboru. Ževart je bil dolga leta tudi mentor pri podiplomskem študiju na oddelkih za zgodovino Pedagoške fakultete v Mariboru in Filozofske fakultete v Ljubljani. S svojim širokim znanjem, doslednostjo, visokim pragom zahtevnosti ter z izjemnim občutkom za historično analizo in sintezo je Ževart dijakom in študentom znal vcepiti kritični pogled na zgodovinska dogajanja, kar je osnova za vsakršno resnejše ukvarjanje z zgodovinsko stroko.

Ževart je opravljal pomembne funkcije tudi v mnogih strokovnih organizacijah, komisijah in združenjih, sodeloval v upravnih odborih in svetih raznih kulturnih institucij, bil zvezni poslanec, od ustanovitve leta 1994 do marca 2004 pa tudi predsednik Šaleškega muzejskega in zgodovinskega društva v Velenju. Za svoje dosežke na raziskovalnem, muzejskem in pedagoškem področju je prejel številne nagrade in priznanja. Poleg že omenjene Valvasorjeve nagrade izpostavljam še Zlati grb mesta Maribor, častno meščanstvo v občini Velenje in Častni znak svobode Republike Slovenije.

Ob koncu lahko mirno zapišem, da je bil dr. Milan Ževart najboljši poznavalec dogajanj v času druge svetovne vojne na slovenskem Štajerskem in Koroškem. Njegovo raziskovalno, muzejsko in pedagoško delo je še posebej krasil njegov miren značaj, ki sobesedniku ni nikoli vsiljeval svojih nazorov, vedno je bil pripravljen mirno in zgolj z argumenti utemeljiti svoje stališče. To je zmogel samo zgodovinar, ki je jemal odstiranje tančice s preteklosti za svoje življenjsko poslanstvo in mu je bilo iskanje zgodovinske resnice mnogo več kot samo delo. Praznine, ki je nastala z Ževartovim iznenadnim in prežgodnjim odhodom ne bo mogoče zapolniti, trudili pa se bomo biti dostojni nadaljevalci njegovega dela, s katerim se je neizbrisno zapisal v slovenski zgodovinski in muzeološki spomin.

Marjan Žnidarič

Posvetovanja

2. Mednarodni festival *La storia in testa : imperi, ascesa, declino, ideologie*, Gorica, 19. - 21. maj 2006.

V nam bližnjem sosedstvu, v zamejski Gorici je od 19. do 21. maja 2006 potekal drugi tradicionalni veliki mednarodni festival *La storia in testa* (Zgodovina v glavi), ki si je za letošnjo osrednjo temo izbral naslov Imperiji: vzpon, padec, ideologije. Pobudo za festival Zgodovina v glavi je dala goriška založba (Libreria editrice Goriziana - LEG), ki ji je uspelo vzpodbuditi zanimanje tako pri oblasteh kot tudi pri zasebni sferi. Prireditev, ki jo je spremljala vrsta družabnih dogodkov, so organizirale mesto Gorica, goriška pokrajina in dežela Furlanija Julijska krajina s pomočjo številnih bogatih sponzorjev.

Letošnji naslov Imperiji: vzpon, padec, ideologije je nudil širok razpon tem, ki so segale od najstarejših obdobj pa vse do današnjih dni in od lokalnih pa vse do globalnih tem. Osrednje mesto je imelo predavanje direktorja Urada za strateške študije na univerzi Yale Paula Kennedyja o vzponu in padcu svetovnih veselil, kot je tudi naslov njegove knjižne uspešnice. Po zanimanju obiskovalcev ni bila nič manj odmevna tudi okrogla miza o padcu tretjega rajha, kjer je izstopal profesor iz univerze v Exetru Richard Overy, avtor vrste uspešnic o drugi svetovni vojni in primerjalne biografije o Hitlerju in Stalinu. Na okrogli mizi o razpadu imperijev ob koncu prve svetovne vojne je ob omenjenem Richardu Overyju, Marini Cattaruzzi in Almerigu Apolloniu sodeloval s svojim prispevkom tudi Branko Marušič. Slovenskega prostora sta se dotikali še dve okrogli mizi. O pokristjanjevanju Slovanov v srednjem veku sta govorila Luigi Tavano in Andrea Tilatti, žal pa ni bilo prisotnega nobenega slovenskega poznavalca te problematike.

Na okrogli mizi Imperij na Jadranu (Mussolini in italijanska okupacija Jugoslavije 1941-1943) pa so sodelovali James H. Burgwyn, Stefano Fabei, Stefano Pilotto in Bojan Godeša. Burgwyn, profesor na West Chester University (Philadelphia) in avtor knjige o italijanski okupaciji Jugoslavije ter poznavalec zgodovine italijanskega fašizma, se je osredotočil na glavne dileme italijanskega okupacijskega režima v Jugoslaviji. Fabei, pisec knjige o četnikih med drugo svetovno vojno, pa je opisal zapleteno razmerje italijanskih oblasti do četnikov oziroma nasploh do Srbov v Neodvisni državi Hrvatski. Pilotto, profesor na tržaški univerzi, je ob moderiranju okrogle mize skušal primerjati razmere na Balkanu med drugo svetovno vojno z dogajanjem v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Godeša je v svojem prispevku prikazal temeljne značilnosti italijanske zasedbe Slovenije, ki so kljub nekaterim delom tudi v italijanščini, sodeč po vprašanih poslušalcev, za italijansko javnost še vedno precejšnja neznanka.

Od Slovencev sta na prireditvi nastopila še Igor Devetak, novinar Primorskega dnevnika in strokovnjak za kinematografijo ter Demetriji Volčič na okrogli mizi o madžarskih dogodkih leta 1956.

Namen festivalskega druženja je bil tudi širši javnosti predstaviti najnovejše dosežke s področja humanistike in družboslovja s hkratno turistično-kulinarično pro-

mocijo širšega območja. Takšna kombinacija se je izkazala za uspešno tako po odzivu poslušalcev (na posameznih okroglih mizah jih je bilo tudi 150) kot tudi po odzivu sponzorjev, ki so zaznali priložnost za lastno promocijo, pa tudi zaslužek. Dogajanje je namreč spremljal tudi knjižni sejem, kjer je bilo mogoče kupiti vso najnovejšo literaturo v italijanskem jeziku. Za večjo medijsko pozornost so poskrbeli s povabilom svetovno znanih osebnosti s področja zgodovinopisja (Paul Kennedy, Richard Overy).

Zaenkrat si prireditev v taki obliki in zasedbi pri nas le stežka predstavljamo.

Bojan Godeša

Mednarodna konferenca *Zgodovinski temelji in perspektive slovensko-ruskih odnosov*, Moskva, 31. maj 2006.

Slovensko - ruski odnosi imajo dolgo tradicijo, prav tako tudi njihovo preučevanje. Nekoliko manj pogosta pa so skupna slovensko-ruska znanstvena srečanja. Tokratno konferenco, ki je potekala v Moskvi v prostorih Ruske akademije znanosti, so skupaj organizirali Inštitut za slavistiko Ruske akademije znanosti, Slovenska akademija znanosti in umetnosti ter veleposlaništvo Republike Slovenije v Moskvi. Ker je konferenca sovpadala z obiskom slovenske vladne delegacije pod vodstvom predsednika vlade Janeza Janše v Rusiji, je imel v plenarnem zasedanju pozdravni govor, ki pa je prerasel v pravi pregled slovensko-ruskih odnosov slovenski zunanji minister dr. Dimitrij Rupel ter nato še direktor Inštituta za slavistiko Ruske akademije znanosti K. V. Nikiforov. Namen slovensko-ruske konference je bil podati čim več raznovrstnih vidikov medsebojnih odnosov, zato je bilo srečanje zastavljeno interdisciplinarno.

Poleg zgodovinarjev so s svojimi prispevki kot referenti sodelovali tudi slovenisti, jezikoslovci in politologi. Sodelavci Inštituta za slavistiko Ruske akademije znanosti so osvetlili različne osebe, ki so na tak ali drugačen način zaznamovale rusko-slovenske odnose. Dr. Horoškevičeva je predstavila Moskovske zapiske Žige Herbersteina kot spomenik rusko slovenskih oziroma slovanskih stikov. Dr. Iskra Čurkina, ki je slovenskim zgodovinarskim krogom tudi najbolj poznana med ruskimi zgodovinarji, se je osredotočila na Gregorja Karbonarija, ki je bil osebni zdravnik carja Petra I. O odnosu Janeza Bleiweisa do Rusije je poročala dr. Kirilina. Dr. Čepelevskaja pa je orisala življenje Pavla Golie v Rusiji med prvo svetovno vojno. Iz Slovenije so se konference udeležili *dr. Marjan Drnovšek* (Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU), *dr. Stane Granda* (Inštitut Milka Kosa ZRC SAZU), *mag. Silvo Torkar* (Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU), *dr. Bojan Godeša* (Inštitut za novejšo zgodovino) in diplomat Roman Kokalj.

Drnovšek je v referatu Slovenske migracije in Rusija umestil slovensko izseljevanje v širši evropski kontekst, pri čemer je posebej opozoril na specifiko tega procesa na primeru največje slovanske države. *Torkar* se je posvetil manj znani temi, in sicer slovenski koloniji, ki je v drugi polovici 19. stoletja nastala na Severnem Kavkazu. Skupina izseljencev, ki si je za življenje izbrala v slovenskem prostoru praktično neznano okolje, je predstavljala posebnost, saj so bili migra-

cijski tokovi slejkoprej usmerjeni k drugim, bolj vabljivim krajem. Kot posebna kolonija se slovenska skupnost v letih po oktobrski revoluciji sicer ni uspela ohraniti, a predstavlja zanimiv primer tega, kje vse so se, oziroma se še Slovenci naseljujejo in iščejo možnost (boljšega) življenja. Medtem ko so ruski referenti v svojih prispevkih obravnavali predvsem znane osebnosti, ki so zaznamovale slovensko-ruske odnose, pa se je *Granda* v referatu posvetil rusko-slovenskim odnosom v 19. stoletju, predvsem pa temu kako je slovenski "mali človek" doživljal Ruse in Rusijo. Ugotovil je, da je bila slovanska navezanost na Rusijo tudi med preprostimi ljudmi velika, čeprav seveda poznavanje konkretnih ruskih razmer ni bilo vedno premosorazmerno s tem navdušenjem. *Godeša* je v referatu slovensko-ruski odnosi med drugo svetovno vojno opozoril na njihovo večplastnost. Glede na podobno usodo, ki jo je nacistična Nemčija namenila obema narodoma, je bilo med vojno med Slovenci in Rusi tudi veliko stičnih točk. Tako so v slovenskih partizanskih enotah sodelovali tudi ruski prebežniki, kot so se tudi na vzhodni fronti slovenski mobiliziranci v nemško vojsko priključevali Rdeči armadi oziroma ruskim partizanom.

Poseben referat o ruskih državljanih v slovenskem osvobodilnem boju je predstavila mlada, simpatična Nadežda Pilko, ki se sicer načrtno ukvarja s Slovenijo, tako da se za ohranitev raziskovanja slovenske zgodovine v Rusiji ni treba bati. Nekoliko zunaj omenjenega konteksta, a zato nič manj zanimiv je bil prispevek Romana Kokalja o vzpostavitvi diplomatskih odnosov med Slovenijo in Rusijo v letih 1990 in 1991. Referent, ki je bil tudi sam akter tedanjega dogajanja v Moskvi, je na slikovit način opisal težavno in marsikdaj tudi protislovno pot do diplomatskega priznanja Slovenije s strani Ruske federacije. Sledil je referat dr. Starikove o slovenski literaturi v Rusiji, kjer so opazne pomembne spremembe po zamenjavi režima, ko so v ospredje prišla tržna merila, ki niso naklonjena množičnemu izdajanju prevodov majhnih literatur, kot je slovenska. Kljub temu kontinuiteta izdajanja slovenske literature na ruskem trgu ostaja. Dr. Sozina pa se je v referatu ukvarjala s podobo Rusije v sodobni slovenski literaturi in pri tem opazila, da nasplošno ruska tematika v njej ni pretirano zastopana. Obstajajo izjeme (Feri Lainšček, Andrej Blatnik), ki sicer obravnavajo različne vidike, vendar tudi v njih "ruska" tematika ni osrednja tema zgodbe. Jezikoslovka dr. Kurkina, zaposlena na Inštitutu za rusistiko Ruske akademije znanosti pa je predstavila skupno leksiko slovenskega in vzhodno-slovanskih jezikov na primeru poljedelske leksike. Na koncu pa nas je v sodobnost popeljal dr. Zagorski s predstavitev slovensko-ruskih odnosov v času predsedovanja Slovenije OVSE v letu 2005.

Konferenca je podala celovit prerez slovensko ruskih odnosov skozi stoletja, a se je hkrati pokazalo, da bi bile potrebne vsebinske in metodološke vzpodbude za še bolj poglobljeno predstavitev posameznih segmentov medsebojnih stikov. Tako lahko rečemo, da tem za bodoča slovensko-ruska znanstvena srečanja še ne bo zmanjkalo, bolj vprašljivo pa ostaja, ali se bo našel še tudi kakšen drug interes in podpora takemu sodelovanju. Razveseljivo je tudi, da bo ruski organizator skušal ob podpori slovenskih sponzorjev (Krka, Riko) prispevke slovenskih referentov tudi objaviti v znanstvenih revijah in jih tako napraviti dostopne ruski znanstveni javnosti.

Znanstveni simpozij Anton Korošec in njegov čas, Sv. Jurij ob Ščavnici, 6. in 7. oktober 2006.

Nekako deset minut hoda od rojstne hiše Antona Korošča, ki še zmerom stoji, je to jesen prav v času trgateg obsončenih štajerskih sort potekal vsebinsko nadvse poln, zanimiv in miselno zares sproščen simpozij o osrednjem slovenskem politiku prve polovice dvajsetega stoletja. Osebnost in vloga dr. Antona Korošča, njegov politični in duhovni profil, vprašanja politične taktike in oportunitizma njegove stranke že desetletja vznemirjajo raziskovalce ter vedno znova kličejo po ponovnem premišljevanju o njem in njegovem času. K odstiranju novega in pojasnjevanju starega je v organizaciji Univerze v Mariboru in Občine Sv. Jurij ob Ščavnici to pot pristopilo 23 zgodovinarjev, ki so se v dveh dneh razgovorili o številnih vsebinah, razpetih v širokem časovnem loku, od habsburške monarhije tja v čas po drugi svetovni vojni. Med njimi smo bili tudi štirje sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino.

V začetnem delu sta po izvrstnem uvodnem razmišljanju *Feliksa Bistra* poglavja iz Koroščevega političnega delovanja na Štajerskem v avstrijski dobi osvetlila *Brane Goropevšek* in *Vincenc Rajšp*. Prvi se je osredinil na slovenske politične razmere po letu 1907, drugi pa na Koroščevo vlogo v mladinskem gibanju. *Vlasta Stavbar* je nato analizirala odmevno deklaracijsko gibanje na prelomu let 1917 in 1918, *Franc Čuš* je prikazal Koroščevo politično delovanje v dvajsetih letih, *Andrej Rah-ten* je spregovoril o Korošču in hrvaški politiki tako v habsburškem kot jugoslovanskem času, *Stane Granda* pa o Korošču in škofu Jegliču. Politične razmere in Koroščevo vlogo v njih v času prve jugoslovanske države je orisalo in analiziralo pet zgodovinarjev. *Miroslav Stiplovšek* je nazorno predstavil narodnoavtonomiistična prizadevanja Korošča in njegove stranke v okviru oblastnih skupščin v dvajsetih letih in banskega sveta Dravske banovine v tridesetih 20. stoletja, *Jurij Perovšek* pa je poglobljeno osvetlil Koroščeve opredelitve do temeljnih vprašanj jugoslovanske države. Pronicljivo razmišljanje o Koroščevi politični vlogi in njenem historiografskem vrednotenju je predstavil *Janko Prunk*, medtem ko je *Mateja Ratej* orisala značaj Koroščevega sodelovanja v vladi Nikole Uzunovića leta 1927, *Jure Gašparič* pa je premišljeval o Koroščevi avtoriteti in simbolni veljavi v času diktature kralja Aleksandra.

Bojan Godeša je v nadaljevanju vzel pod drobnogled Korošča in njegov odnos do jugoslovanske države na predvečer druge svetovne vojne, *Boris Mlakar* je predstavil vso razsežnost pogledov slovenske povojne politične emigracije na Koroščevo osebo. Po razmišljanju *Mirana Puconje* o vzrokih Koroščevega političnega uspeha v krajih med Muro in Dravo je sledil še zanimiv blok jezikoslovnih referatov *Mihaele Koletnik*, *Zinke Zorko* in *Marka Jesenška*, kjer so referenti govorili o vinogradniški terminologiji v Koroščevem rojstnem kraju, tamkajšnjem prleškem narečju in o položaju slovenskega jezika v Kraljevini SHS.

Predstavitvam referatov so sledile kvalitetne in zanimive razprave, ki bi se prvi dan zavlekle skoraj v noč. Po zaslugi prizadevnih organizatorjev na čelu s prorektorjem mariborske univerze *Markom Jesenškom* se udeležencem tudi ni nikamor mudilo. Ozračje je bilo vseskozi delovno in ustvarjalno, tematska razgibanost pravšnja, čaše polne in želodci siti.

Drugi dan se je začel "žurnalistično obarvan". Najprej je *Franc Rozman* predstavil "mladega urednikoviča" - Korošca kot urednika časopisa Slovenski gospodar, nato je *Mojca Peternel* govorila o Korošču in glasilu mariborskega nemštva - *Marburger Zeitungu*, *Ivan Rihtarič* pa o odnosu časopisa Štajerc do deklaracijskega gibanja in samega Korošca. Simpozij sta zaključila *Bogdan Kolar* in *Ivan Štuhec*, ki sta prispevala poglobljena referata o Korošču in cerkveno-političnih vprašanjih ter družbenem nauku Rimskokatoliške cerkve.

Resnemu in zavzetemu delu na simpoziju je seveda sledilo dobro in obilno kosilo, po njem pa ljudsko rajanje z mašo, državno proslavo in odprtjem Koroškevega doprsnega spomenika.

Dognanja udeležencev simpozija bodo že v kratkem objavljena v Časopisu za zgodovino in narodopisje, s čimer bo dvodnevni dogajanju dan širši in predvsem trajnejši pečat. O Korošču je bilo nedvomno povedano veliko, seveda pa še zmerom ne vse. Veliko vprašanj še nima odgovora, nekaj tez je še nezadostno podprtih, sivih lis ne manjka. Trdimo pa lahko, da je podoba o njem sedaj brezdvomno jasnejša in polnejša. Besedni portret Antona Korošca tako sčasoma postaja vse bolj zaokrožena celota.

Jure Gašparič

International Workshop Images and Counter-images East and West: Expectation and Observance, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 13. - 14. oktober 2006.

Nemoralni, dekadentni in potrošniško usmerjeni zahod ter pravični, človeški in socialno občutljivi vzhod... Ali obratno: obubožane vzhodne države s tiranskimi in vsemu svobodomiselnemu sovražnimi režimi, na drugi strani pa zahod kot simbol izobilja in svobode... Kako sta vzhodni in zahodni svet v času hladne vojne dojemala drug drugega, kako sta se trudila predstaviti sebe? Na kakšne načine so se te predstave in stereotipi ustvarjali, kako se je to odražalo v medijih, glasbi, turizmu in na številnih drugih področjih?

To so vprašanja, na katera so poskušali odgovoriti udeleženci mednarodne "delavnice" z naslovom *Medsebojne podobe vzhoda in zahoda: pričakovanje in opazanje* (Images and Counter-images East and West: Expectation and Observance), ki je 13. in 14. oktobra potekala na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Dogodek sta v sodelovanju pripravila omenjeni inštitut in Pasts, Inc. Inštitut za zgodovinske študije iz Budimpešte, sicer pa je bila delavnica del niza seminarjev, ki potekajo v okviru evropske mreže za novejšo zgodovino Eurhist XX.

Trinajst udeležencev iz Madžarske, Italije, Avstrije, Hrvaške, Srbije, Poljske, Kanade, ZDA in Slovenije je odsev stereotipov in podob o vzhodnem in zahodnem svetu iskalo na številnih zanimivih področjih človekovega delovanja in življenja, pri čemer je bila morda še bolj od samih prispevkov zanimiva razprava, ki je sledila po koncu vsakega od njih.

Pri oblikovanju slike o nasprotnem bloku so imeli v času hladne vojne brez dvoma močno vlogo mediji, ki so, kot je bilo ugotovljeno na delavnici, na obeh

straneh pogosto uporabljali stereotipne predstave. *Andrea Mariuzzo* s Scuola normale superiore iz Pise in *Ivana Dobrivojević* z beograjskega Inštituta za novejšo zgodovino sta se oba posvetila raziskovanju tiskanih medijev. Mariuzzo je predstavljal podobe, ki so jih o vzhodnem bloku in Rusiji ponujali italijanski časopisi v letih 1947-1955, in na podlagi analize pisanja dnevnikov *Corriere della Sera* in *Il Messaggero* ugotovil, da so bili prispevki usmerjeni izrazito "atlantsko" ter da so bili v njih o vzhodu uporabljeni običajni stereotipi. V razpravi, ki je sledila, je bilo med drugim izpostavljeno, da je bila Jugoslavija v italijanskih časopisih tudi po letu 1948 pojmovana in prikazovana kot del vzhodnega bloka in ne morda kot nekakšna vmesna stopnja med vzhodom in zahodom, kar gre pripisati predvsem nerešenim mejnim vprašanjem med državama. *Ivana Dobrivojević* pa se je posvetila jugoslovanskim karikaturam v letih 1948-1952 in njihovem prikazovanju obeh blokov. Ugotovila je, da so bile karikature močan propagandni vzvod, ki je bil sprva, leta 1948, po pričakovanih uperjen zgolj proti zahodnim državam, kasneje pa so se pojavljale tudi protisovjetske karikature in karikature proti nekaterim državam vzhodnega bloka. Kljub temu je bilo po njenih besedah možno opaziti nekakšno previdnost in strah pred pretiranim kritiziranjem - tako Stalin na primer nikoli ni bil karikiran neposredno, v karikaturah pa se niso pojavljale tudi tiste vzhodne države, ki so Jugoslaviji predstavljale najbolj neposredno grožnjo (na primer Madžarska). Sicer so bile ruske satelitske države pogosto prikazane kot majhni otroci, popolnoma odvisni od svoje matere, na položaj Jugoslavije na političnem prizorišču pa je na primer opozarjala karikatura, na kateri je omenjena država prikazana kot svetilnik, ki popolnoma osamljen stoji sredi morja, a njegova svetla luč sveti na vse strani.

Mediji seveda še zdaleč niso bili edini prostor, na katerem so se zrcalile medsebojne podobe vzhoda in zahoda. Predvsem na vzhodni strani so tako področje predstavljale tudi številne glasbene zvrsti, v katerih so oblasti videle izraz zahodne kulture, ki ogroža njihov vrednotni sistem. Tako je na primer jazz po besedah *Aleša Gabriča* z Inštituta za novejšo zgodovino za jugoslovanske oblasti v prvih povojnih letih predstavljal močno grožnjo amerikanizacije in zato dobil oznake dekadence, neorganiziranosti, substituta za glasbo z nevarnimi in negativnimi vplivi, h kateremu je poleg tega spadal še čuden in divji ples. Spričo takšnega pogleda na jazz je UDBA leta 1945 po beograjskem koncertu orkestra *Bojana Adamiča* na primer zaprla nekaj poslušalcev, ansambel *Veseli berači* pa je moral tri leta kasneje plačati kazen 3000 dinarjev po osebi, ker so mladi na njihovem koncertu plesali boogie-woogie. Odnos do jazzja se je z jugoslovansko normalizacijo odnosov z zahodom nato v zgodnjih 50-ih nekoliko otoplil, je dodal *Gabrič*, v drugi polovici 50-ih pa so ga popolnoma rehabilitirali - leta 1959 je na primer *Ljubljano* obiskal *Louis Armstrong*, na *Bledu* pa so organizirali jugoslovanski jazzovski festival.

Kljub temu da je bil jazz v prvih povojnih letih tako nezaželen in preganjan, pa so udeleženci delavnice v razpravi nato spomnili na precej ambivalenten odnos jugoslovanskih oblasti do ameriških kulturnih pridobitev. Tako so bili na primer že v zgodnjih petdesetih nadvse priljubljeni ameriški filmi, ki so jih v državo uvozili povsem legalno, še več - celo nekateri vodilni komunisti, med njimi predvsem *Tito*, so bili, kot je znano, strastni ljubitelji teh filmov.

Nekoliko drugače se je glasbenega področja lotil *Dean Vuletić* z univerze Columbia v New Yorku, ki je predstavil odslikavo jugoslovanske "hladnovojne" politike v popularni glasbi v petdesetih letih in se pri tem osredotočil predvsem na jugoslovanske nastope na Evroviziji. V teh se je, kot je dejal, zrcalila želja po predstavitvi Jugoslavije kot najbolj zahodne države na vzhodu. Zato se je Jugoslavija z izborom pesmi in nastopom vedno poskušala približati zahodnemu občinstvu, hkrati pa se ne pokazati kot preveč zahodnjaška in torej izpostaviti tudi svoje socialistične ideale. Kasneje, v šestdesetih in sedemdesetih letih, je dodal Vuletić, se je spričo večnih neuspehov na Evroviziji pojavilo vprašanje, ali se je sploh še udeleževati. Tedaj so v evrovizijskih nastopih odkrili dobro orodje za turistično promocijo in pesmi so pogosto govorile o morju, poletnih romancah, plesu na plaži, popravila pa se je tudi uspešnost, saj je Jugoslavija leta 1989 s pesmijo *Rock me baby* (skupina Riva) končno zmagala.

Naslednje področje, na katerem so udeleženci delavnice iskali podobe vzhoda in zahoda, je bil turizem. *Igor Duda* s Puljske univerze je pregledal 6 britanskih in ameriških turističnih vodnikov po Jugoslaviji, izdanih v letih 1958-69, in na podlagi tega skušal ugotoviti, kakšno je bilo dojemanje Jugoslavije v zahodnem svetu. Slednjo so v vodnikih predstavljali kot vredno obiska predvsem zaradi njenih naravnih lepote in nizkih cen. Opisovali so jo kot državo, v kateri se kažejo tako zahodni kot vzhodni vplivi, izčrpno so pisali o sistemu samoupravljanja, govorili o nekakšni čudni različici komunizma, turistom pa svetovali, naj s seboj prinesejo mleko v prahu, kavo, čaj, milo in tobak. Leta 1958 so vodniki, po besedah Duda, še poročali o nevšečnostih pri prestopu meje, leta 1968 pa navajali, da prehod meje poteka popolnoma brez neprijetnosti.

Božo Repe z ljubljanske univerze se je posvetil posebni vrsti turizma - tako imenovanemu nakupovalnemu turizmu v Sloveniji, ki je mejila z zahodnim svetom in, kot se je izrazil Repe - verjela v Tita in samoupravljanje, a tudi v pralne stroje in podobno. Iz Italije so tisti, ki so živeli blizu meje, v zgodnjih 50-ih vozili predvsem modne izdelke, nekoliko kasneje so bili zanimivi lutke bambole in čigumiji, konec 60-ih let pa so mlade privlačile predvsem šolske torbe in plakati. V 70-ih letih je nekoliko plitkejšim denarnicam socialističnih turistov prilagojena ponudba na Ponte Rossu v Trstu privabljala že na tisoče turistov, ki so tja prihajali kar z vlaki in avtobusi, v 80-ih letih pa se je zaradi gospodarske krize življenjski standard v Jugoslaviji močno poslabšal in za čezmejne nakupe so postali zanimivi tuji časopisi, citrusi in kava.

Nekoliko drugače kot z nakupovalnimi izleti so željo po "zahodnjaških" izdelkih poskušali zadovoljiti na Poljskem. *Mariusz Jastrzab* z Akademije Leona Kozminkesa za podjetništvo in management iz Varšave je predstavil pomen paketov, ki so na Poljsko prihajali z zahoda. V teh so se v šestdesetih letih, ko so bile poljske meje še precej tesno zaprte, najpogosteje pojavljali čevlji, revije, luksuzni prehrambeni izdelki, kot sta kava in čokolada, dežni plašči in podobno. Nekateri paketi so prihajali od v tujini (predvsem v ZDA) živečih sorodnikov, pogosto pa so Poljaki našli naslov določene osebe, ki je sicer niso poznali, ter ji pisali in jo prosili za pomoč. Oblasti so takoj po vojni zaradi posledic vojnega opustošenja in razumevanja do številnih beguncev pošiljke dovolile, v petdesetih in šestdesetih letih pa se je ta politika spremenila, saj so hoteli preprečiti širjenje slabega mnenja

o Poljski v tujini. Jastrzab je še dodal, da se je pomen pošiljk zmanjšal v sedemdesetih letih, ko je postalo prestopanje meje dovoljeno.

Privlačnost pridobitev zahodnega sveta je močno vlogo igrala tudi pri oblikovanju različnih subkultur v vzhodnih državah. Njihovo nastajanje na Madžarskem v šestdesetih letih in odgovor oblasti nanje je v svojem prispevku obravnaval *Sandor Horvath* z budimpeštanskega Inštituta za zgodovino (referat je zaradi avtorjeve odsotnosti predstavil Peter Apor). Horvath je prikazal nastanek različnih oblik mladinskih subkultur na Madžarskem - od hipijev do drugih tovrstnih skupin, v katerih so oblasti videle posnemanje zahodnih vzorcev obnašanja in njihovih moralnih vrednot, zato so proti njim izvajale ostro propagandno kampanjo. Pripadnike takih skupin so po Horvathovih besedah označevali kot osebe s psihičnimi težavami, kot pridaniče, ki jim gre le za uživanje in modo, kot protirevolucionarje itd.

Podobe vzhoda in zahoda so se kazale tudi v razvoju številnih mest. *Ana Kladnik* iz Slovenije je na podlagi razvoja Velenja želela pokazati specifičnosti socialistične gradnje. Ugotovila je, da je morda največja razlika, ki vzhodna mesta loči od zahodnih, razporeditev ljudi. V Velenju na primer, so za razliko od zahodnih mest, rudarji in delavci živeli v samem jedru mesta in ne zgolj v predmestjih.

Monika Stromberger z Inštituta za zgodovino na Univerzi Karl-Franzens iz Gradca pa se je ukvarjala s pomenom spomenikov za medsebojno percepcijo med Avstrijo in Slovenijo. Pri tem je veliko vlogo pripisala spomeniku partizanom in talcem 11 narodov, ki ga je leta 1961 v Gradcu dalo postaviti Društvo za podporo kulturnim in ekonomskim odnosom z Jugoslavijo ter na drugi strani leta 1962 na ljubljanskih Žalah postavljenemu spomeniku med vojno padlim Avstrijcem. O teh dveh spomenikih se je veliko pisalo v avstrijskem časopisju, podoba o Jugoslaviji, ki so jo Avstrijci prej videli kot povsem integralni del vzhodnega bloka, pa se je v Avstriji po tem začela nekoliko spreminjati, je ugotovila Strombergerjeva. Po predstavitvi se je razvila zanimiva razprava o tem, ali sta dva spomenika lahko tako pomembna prelomnica, da spodbudita celo spreminjanje medsebojne podobe o dveh državah. Strombergerjeva je na to odgovorila, da je šlo za leta, ko so napetosti med Avstrijo in Jugoslavijo popuščale, ter da sta bila sodeč po medijski pozornosti, ki sta je bila deležna, spomenika prav gotovo pomembna faktorja in hkrati pokazatelja spreminjajoče se percepcije.

Jennifer Anderson z oddelka za zgodovino na Univerzi Carleton iz Ottawe je preučila delovanje društva kanadsko-sovjetskega prijateljstva v letih 1949-1957, ki si je za nalogo zadalo Kanadčanom posredovati "resnico o socializmu". Slednjega so videli precej idealizirano - opozarjali so na enakost na vsakem koraku, o dostopnosti zdravstvenih in šolskih storitev vsakomur, kar je nasprotovalo njihovi percepciji Sovjetske zveze pa so označili kot obrekovanje.

Povsem drugače kot omenjeno društvo pa so življenje v vzhodnih komunističnih državah dojemali in preučevali zahodni antropologi, ki so preživeli nekaj časa v njim precej tujem svetu. Kot je ugotovil *Peter Apor* s Central European University iz Budimpešte, je bilo zanje zanimivo predvsem opazovanje tega, kako so se ljudje prilagodili težnjam države, da prodre tudi na najbolj vsakdanja in zasebna področja življenja. Ugotavljali so, da so prebivalci komunističnih držav v obrambo na primer močno povečali delovanje neformalnih socialnih mrež, ki so jim omogočale, da so prek družinskih članov, prijateljev in znancev uredili stvari,

ki jih sicer ne bi mogli, poleg tega pa so se, denimo, s pomočjo informacij iz številnih drugih virov naučili interpretirati polresnice in neresnice o določenih dogodkih, ki jim jih je ponujala država.

Nekaj, kar je bilo skupnega tako zahodu kot vzhodu, pa je bilo študentsko gibanje konec 60-ih let. Zdenko Čepič z Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani je predstavil predvsem tistega v Ljubljani in ga postavil v širši jugoslovanski in evropski kontekst. Kljub temu da so študenti po svetu imeli različne zahteve, bi kot nekakšen njihov skupni imenovalec lahko izpostavili zahtevo po večji socialni pravičnosti, protivojno usmeritev ter želje po večji demokratizaciji družbe. Slovensko in jugoslovansko študentsko gibanje pa, kot je poudaril Čepič, za razliko drugih, sistema svoje države nista zavračala, temveč sta želela le večjo doslednost pri njegovem delovanju.

Delavnica je vsekakor ponudila zanimiv pogled na medsebojne predstave obeh blokov v hladni vojni, predvsem pa se je dotaknila številnih zanimivih in pogosto žal na rob odrinjenih področij zgodovinarskega raziskovanja. Tudi način izvedbe delavnice (potekala je v angleščini), ki udeležencem omogoča obširnejšo razpravo ter izmenjavo informacij in idej, je gotovo zelo dobrodošel, zato lahko z upanjem, da bo organizatorjem in sponzorjem v naslednjih letih uspelo pridobiti dovolj sredstev, zgolj pozdravimo nadaljevanje tovrstnih srečanj.

Janja Slabe

38. konferenca *American Association for the Advancement of Slavic Studies* - (Ameriškega združenja za pospeševanje slovanskih študij), Washington, 16. do 19. november 2006.

38. konferenca Ameriškega združenja za pospeševanje slovanskih študij¹ je potekala v Washingtonu v hotelu Omni Shoreham med 16. in 19. novembrom 2006. V treh dneh in pol se je na konferenci predstavilo več kot 1000 raziskovalcev s področja vzhodno in srednjeevropskih študij, vzporedno pa je potekalo čez 30 tematsko zaokroženih panelov in okroglih miz. Poleg panelistov so se na razstavi publikacij s knjigami in revijami predstavile tudi različne založniške hiše.

Posamezne panele in okrogle mize so organizirala različna tematska ali regionalna društva oziroma organizacije. Med številnimi je tudi tokrat sodelovalo Društvo za slovenske študije - SSS (Society for Slovene Studies), ki ga vodi dr. Metod Milač. Društvo je pripravilo niz predavanj o Sloveniji, ki se je pričel z okroglo mizo o slovenski zunanji politiki, na kateri so sodelovali Joseph Derdzinski (United States Air Force Academy), James Gow (King's College), Mark A. Pekal (Bureau of European and Eurasian Affairs) in slovenski veleposlanik v ZDA Samuel Žbogar.

Letos smo se konference z Inštituta za novejšo zgodovino udeležili prof. dr. Jerca Vodušek Starič, prof. dr. Peter Vodopivec, dr. Jurij Perovšek, dr. Žarko Lazarevič, dr. Jože Princič in dr. Nina Vodopivec.

¹ Razvoj združenja AAASS in slovenskega društva SSS je predstavila Tadeja Tominšek Rihtar, ob predstavitvi lanske konference. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2005, št. 2, str. 156-158.

Že v četrtek, 16. novembra je v popoldanskih urah potekal panel z naslovom *Liberalism in Slovenia and Croatia between the Two World Wars* (Liberalizem v Sloveniji in Hrvaški med obema vojnama), ki ga je vodil prof. dr. Peter Vodopivec. Na panelu sta nastopila dr. Žarko Lazarevič in dr. Jure Perovšek. Prispevek Andreje Feldman je v njeni odsotnosti povzela prof. dr. Jerca Vodušek Starič, ki je skupaj z dr. Pieter Judsenom (Swartmore College) tudi komentirala referate.

Prvi je s prispevkom *Economic concepts of the Slovene liberals in the Inter-War Period* (Ekonomski koncepti slovenskih liberalcev v medvojnem obdobju) nastopil dr. Žarko Lazarevič. Poudaril je, da je že tako nekonsistentno definiran ekonomski liberalizem v tridesetih letih izgubljal družbeno legitimnost. Po gospodarski krizi, ki predstavlja glede liberalizma, prelomnico, se je v gospodarski politiki zopet uveljavil državni intervencionizem. Prevladalo je načelo oblikovanja nacionalnega kapitala v nacionalni državi z zaščito nacionalnega interesa. Takšna usmeritev je bila značilna tudi za slovenske liberalce, ki so se v političnem pogledu zavzemali za liberalno demokratični družbeno-politični red s parlamentarno demokracijo, tržno ekonomijo z dobičkom ter privatno lastnino kot temeljnimi pogoji za podjetniško dejavnost.

Dr. Jurij Perovšek se je v prispevku *National and Political Concepts of Slovene Liberalism between the Two Wars* (Narodni in politični koncepti slovenskega liberalizma med dvema vojnama) osredotočil na nacionalno problematiko in načelo jugoslovanskega narodnega integralizma. Opozoril je, da so liberalci politično izrabljali unitarno-centralistično jugoslovanstvo v strankarskem in v kulturnem boju. Poudaril je njihov protisloven odnos do narodnega vprašanja, saj so se liberalci v Avstro-Ogrski monarhiji v narodnostnem pogledu borili proti nemštvu, medtem ko so v jugoslovanski državi boj za slovensko nacionalno emancipacijo opustili. V svojem zavračanju različnih oblik totalitarizma pa so vendar ob začetku 2. svetovne vojne prerasli omenjeno protislovje in so se kot Slovenci odzvali na grozečo nevarnost fašizma in nacizma. Ideološko in politično je liberalce kasneje uničil komunizem.

V soboto 18. novembra smo v panelu *Remembering Communism and Yugoslavia in Independent Slovenia* (Spominjanje komunizma in Jugoslavije v neodvisni Sloveniji) nastopili prof. dr. Gregor Tomc, prof. dr. Mitja Velikonja in dr. Nina Vodopivec. Panel, ki ga je vodila prof. dr. Carole R. Rogel (Ohio State University), se je osredotočil na različne oblike spominjanja socialistične preteklosti; od nostalgije kot dela popularne kulture oziroma potrošnje dobrin, do konstrukcije socializma v sodobnem in polpreteklem času pri intelektualcih in delavcih tekstilne industrije. Vsi trije panelisti smo opozorili, da različne oblike spomina nastajajo v sodobnosti in da v svoji medsebojni soodvisnosti združujejo več časovnih okvirov. Diskusijo sta vodila prof. dr. John K. Coxa (Wheeling Jesuit University) in prof. dr. Cathie Carmichael (University of East Anglia). V njeni odsotnosti je komentirala prebrala prof. dr. Carole R. Rogel. Komentatorja sta s pripombami komentirala posamezne referate.

Prof. dr. Gregor Tomc (Univerza v Ljubljani), ki je nastopil prvi, je s prispevkom *Remembering as Reinterpretation: Perceived Transitional Winners and Losers in Slovenia* (Spominjanje kot reinterpretacija: percipirani tranzicijski zmagovalci in poraženci v Sloveniji) spregovoril o zmagovalcih in poražencih tranzicije na primeru intelektualnega kroga Nove revije. Intelektualce je predstavil kot

politične poražence in kasneje (po letu 2004) kot zmagovalce. Pozornost je usmeril na to, kako v različnih vlogah - enkrat kot poraženci in drugič kot zmagovalci - intelektualci interpretirajo socialistično preteklost in sodobno demokracijo. Dr. Tomc je ugotovil, da je na njihove interpretacije močno vplivala politična socializacija v socialističnem avtoritarnem režimu. Poudaril je, da je sicer desno usmerjena koalicija prišla na oblast z namenom pretrgati kontinuiteto s preteklim socialističnim sistemom, a je vendar izvajala reforme tako, da je Slovenijo še približala socialistični preteklosti.

Prof. dr. Mitja Velikonja (Univerza Ljubljana) je v referatu *Nostalgia for Socialism as an Element of Cultural Pluralism in Slovenian Transition* (Nostalgija po socializmu kot element kulturnega pluralizma v slovenski tranziciji) analiziral govor o nostalgiji po socializmu, kar je poimenoval tudi kot ("rdeča") nostalgija, v popularni kulturi v Sloveniji. Govoril je o reinterpretaciji komunistične in partizanske ikonografije v urbanih subkulturah (npr. grafiti), o politični instrumentalizaciji preteklosti, o jugonostalgiji in o titostalgiji. Ob tem se je skliceval predvsem na medije in virtualni prostor. Dr. Velikonja je s slovenskim primerom dokazoval, da nostalgični občutki niso neposredno odvisni od družbene, ekonomske in politične (ne) uspešnosti post socialistične tranzicije. Nostalgijo je predstavil kot eno izmed novih hibridnosti kulturne produkcije, estetike ali družbenih strategij.

Z referatom *Past in the Present: The Social memory of Textile Workers* (Preteklost za sedanjost: socialni spomin tekstilnih delavcev) sem zadnja nastopila Nina Vodopivec. Predstavila sem, kako se z družbeno-političnimi spremembami po letu 1990 in 1991 spreminja pogled tekstilnih delavk in delavcev na socialistično preteklost in njihovo sedanje doživljanje življenjskega okolja. Na podlagi mikroanalize v tovarni Predilnica Litija sem ugotavljala, kako transformacijo socialistične tovarne v postsocialistično podjetje doživljajo delavci in kako se soočajo s postsocialističnimi redefinicijami dela. Poudarila sem, da se ljudje sklicujejo na socialistično preteklost ob interpretaciji kapitalistične sodobnosti in ob tem opozorila, da je pomenska konstrukcija tovarne kot socialističnega projekta v spominu ljudi pomembna, saj na različne načine legitimira njihove sodobne položaje.

Istega dne je v popoldanskih urah potekal panel o zgodovinskih učbenikih v Sloveniji, Srbiji in na Hrvaškem. Panel je bil eden redkih, ki je bil primerjalno zastavljen. Večina panelov je bila namreč nacionalno orientiranih. V panelu, ki ga je vodil prof. dr. Charles Jelavich (Indiana University, Bloomington), so nastopili dr. Dubravka Stojanović (Univerza v Beogradu), Snježana Koren (Univerza v Zagrebu) in prof. dr. Peter Vodopivec. Referate sta komentirala Leopoldina Plut Pregelj (University of Maryland) in prof. dr. Nobuhiro Shiba (Univeristy of Tokyo).

Prva je z referatom *History textbooks in Serbia since 1991* nastopila Dubravka Stojanović. Opozorila je, da so v Srbiji po letu 1991 dvakrat zamenjali zgodovinske učbenike. Prvič leta 1993 za časa vlade Slobodana Miloševića in vojne v Bosni in Hercegovini, in drugič leta 2000, po Miloševićevem padcu in začetku "demokratske tranzicije". V obeh primerih so bili motivi zamenjave učbenikov povsem politični. Leta 1993 so na podobo učbenikov vplivale težnje po prilagoditvi sodobnim zgodovinskim tokovom in umestitvi bosanske vojne v "širši zgodovinski kontekst", leta 2000 pa je bila zamenjava učbenikov rezultat negotovega iskanje nove, bolj demokratične politične identitete in predvsem popolne prekinitve s predhodnimi paradigmi. Dr. Stojanovićeva je sliko srbske šolske zgodovine v

učbenikih (izdanih leta 1993 in po letu 2000), ponazorila z učbeniškiimi interpretacijami nastanka jugoslovanske države leta 1918 in razmer med drugo svetovno vojni v Srbiji in sklenila, da je pouk zgodovine v Srbiji še vedno "politična disciplina par excellence".

Snježana Koren, ki je predstavila referat *History textbooks in Croatia after the Demise of Yugoslavia*, je podobno ugotovila, da so tudi na Hrvaškem na učne programe in učbenike zgodovine po letu 1991 odločilno vplivale "politične elite". Hrvaški učni načrti pouka zgodovine, sprejeti sredi devetdesetih let so bili v tej luči bolj odraz političnih sprememb in razmer na Hrvaškem kot sodobnih pedagoških usmeritev in teženj v zgodovinopisju. V takšni situaciji so imeli poseben pomen alternativni učbeniki, ki so od druge polovice devetdesetih razbijali monopol enostranskih političnih "resnic" ter odpirali vrata multiperspektivnemu in manj etnocentrično usmerjenemu zgodovinskemu pouku. Toda njihovi avtorji so se, kot je poudarila Korenova, vse od začetka srečevali (in se še srečujejo) z velikimi težavami, saj se s tem ne strinjajo niti vsi strokovni kolegi.

Peter Vodopivec je v *History Textbooks in Slovenia after 1991* najprej omenil, da v Sloveniji - v nasprotju s Srbijo in Hrvaško - politika in politične stranke za reformo pouka zgodovine vse do leta 2004 niso kazale posebnega zanimanja. Nove učne načrte je tako pripravila ad hoc skupina učiteljev, univerzitetnih profesorjev in pedagogov, ki se je zavzela za osvoboditev šolske zgodovine iz ideološkega in političnega primeža, za njeno razbremenitev, kar zadeva faktografijo in usmeritev k bolj pripovednemu podajanju snovi, hkrati pa tudi za premik težišča od politične k socialni in kulturni zgodovini. Toda učbeniki, ki so nastali na osnovi novih načrtov, so te smernice le deloma upoštevali. Večina med njimi je še vedno preobsežna, preobložena z dejstvi in podatki ter izrazito pozitivistična in suhoparna. Slovenska zgodovina 20. stoletja je v tej luči še vedno predstavljena predvsem s političnega zornega kota in glede obeh obdobjev jugoslovanske države z vidika nacionalnih nasprotij in prepиров. Vodopivec je ob koncu omenil, da se je politični pritisk na šolsko zgodovino okrepil po letu 2004, ko so se okrepile težnje po njeni nacionalizaciji in politični "posodobitvi".

V nedeljo 19. novembra zjutraj so na panelu *Comparing Strategies of Entrepreneurs in Slovenia before and after 1990* (Primerjalne strategije podjetnikov v Sloveniji pred in po letu 1990) nastopili dr. Jože Prinčič, dr. Lydia Mihelič Pulipher (University of Tennessee) in dr. Jurij Fikfak (ZRC SAZU). Panel je vodila prof. dr. Jerca Vodušek Starič, komentiral pa ga je prof. dr. Thomas C. Wolfe (University of Minnesota).

Dr. Jože Prinčič, ki je prvi predstavil referat, se je v prispevku *Successful managers in Slovenia between 1960 and 1991* (Uspešni menedžerji v Sloveniji med leti 1960 in 1991) ukvarjal z uspešnimi slovenskimi podjetniki v pogojih socialističnega gospodarstva med leti 1945 in 1991. Prikazal je značilnosti poslovnega razvoja podjetij v kontekstu spremenljivega in protislovnega odnosa oblasti v posameznih obdobjih med leti 1945 in 1991. Pri tem ga je zanimala funkcija direktorja, njegova vloga in pomen. Kljub temu da ni bilo sistemske poti uspešnega direktorja in gospodarska politika ni spodbujala (uspešnega) podjetništva, so se - kot je poudaril - po letu 1960 uveljavili uspešni direktorji, katerih podjetja so preživela tudi krizo osemdesetih let in tranzicijsko menjavo po letu 1991. Dr. Prinčič se je tako kot naslednji panelist dr. Jurij Fikfak med drugim skliceval na raziskavo

o habitusu uspešnega podjetnika med leti 1945 in 1991, v kateri oba sodelujeta. Medtem ko se je dr. Prinčič usmeril na prikaz slovenske situacije pred letom 1991, pa se je dr. Fikfak osredotočil predvsem na metodologijo raziskave. V prispevku *How do Slovenian Managers/Entrepreneurs Re-Present Themselves?* (Kako se slovenski menedžerji/podjetniki re-prezentirajo?) je razpravljal o kvalitativni analizi in analizi narativnih intervjujev 11 direktorjev uspešnih podjetij v Sloveniji. Poudaril je, da lahko s takšno analizo razkrivamo strateške manevre, s katerimi so nekdanji direktorji iskali tržne niše in mehanizme, s katerimi so dosegali uspešno gospodarsko delovanje v socialistični preteklosti. Opozoril je, da njihovi odgovori kažejo na strateško iskanje rešitev znotraj postavljenih političnih pravil in zamejitev.

Panel je zaokrožila kulturna geografinja prof. dr. Lydia M. Pulsipher s prispevkom *Slovenian women entrepreneurs in the Transition Period : Clueless Capitalists or Wise strategists?* (Slovenske podjetnice v tranzicijski dobi : kapitalistke brez prave podpore ali pametne strateginje?). Predstavila je raziskavo o ženskih podjetnicah in njihovem dojemanju svojega položaja v Sloveniji po letu 1991. O ženskih podjetnicah je najprej spregovorila v globalni perspektivi, nato pa se je osredotočila na slovenski primer 18 podjetnic, s katerimi je opravila intervjuje. Kvalitativno analizo je v prispevku spremljala obdelava statističnih podatkov in analiza percepcij podjetnic v medijih. Tematiko je panelistka umestila v kontekst postsocialistične tranzicije, pri tem pa je opozorila na do žensk diskriminatorno okolje. Razen tega, da je žensk podjetnic v Sloveniji malo, je ugotovila, da so cilji žensk podjetnic drugačni od njihovih moških kolegov.

V treh dneh in pol smo obiskali še številne druge panele: o jugonostalgiji, o post komunizmu, o etničnih razmejevanjih v nekaterih novonastalih državah vzhodne in srednje Evrope, o ustni zgodovini, in še mnogo drugih. Med drugimi bi na tem mestu izpostavila še panel *Sirens of the South Slavs: Popular Music and Politics in the Former Yugoslavia* (Sirene južnih Slovanov: popularna glasba in politike nekdanje Jugoslavije), kjer so se predstavili Dean Vuletič (University of Colombia) s pripevkom *The Number One Generation: Cultural Poetics and Popular Music in Yugoslavia in the 1950'*; Martin Pogačar (University College London) *Between Urban and Rural: YU-rock in the 1980'*; in Catherin Baker (University College London) *When Seve Met Bregović: Folklore, Turbofolk, and the Boundaries of Croatian Musical Identity*.

Poleg že naštetih nastopajočih z Inštituta za novejšo zgodovino sta med panelisti Društva za slovenske študije nastopila tudi dr. Marko Juvan in Alenka Koron, oba iz ZRC SAZU. Prispevke sta predstavila v okviru panela *On Writing Literary History: Slovene and Central-European Perspectives*. Dr. Juvan je nastopil s prispevkom *Literary History as a Great Genre Its History and Future*, Alenka Koron pa z referatom *Rethinking the Narrative in Literary Historiography*. Kot tretji je v omenjenem panelu govoril dr. Tymothy Pogačar (Bowling Green State University) s prispevkom *Historically Imagining Slovene literature*. Društvo SSS je organiziralo tudi predstavitev nove generacije doktorandov v okviru panela *Recent research by Young Scholars in Slovene Studies: "Erased Person", "Antisemitism, and "Tones in Contemporary Standard Slovene"*. Panel je vodil prof. dr. Robert G. Minnich (University of Bergen), referate pa sta komentirala prof. dr. Grant H. Lundberg (Brigham Young University) in prof. dr. Patrick H. Patterson (University of San Diego). Nastopili so Hassad Laurent (University of Paris) z referatom *The*

Question of Slovenia's Erased Persons, dr. Gregor Kranjc s prispevkom *Obligatory Hatred? The Antisemitism of the Slovene Anti-Communist Opposition* (University of Toronto) in Peter Jurgec z naslovom *Acoustic Analysis of Tones in Contemporary Standard Slovene* (ZRC SAZU).

Nina Vodopivec

Ocene in poročila

Peter Vodopivec, Od Pohlinove slovnice so samostojne države : slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja. Modrijan, Ljubljana 2006, 630 strani.

V minulih petnajstih letih je obogatilo slovensko zgodovinopisje kar nekaj obširnejših pregledov novejše slovenske zgodovine. Leta 1992 je izšel *Slovenski narodni vzpon* Janka Prunka (Državna založba Slovenije 1992), delo več avtorjev je *Slovenska kronika XIX. in XX. stoletja*, izšla v petih knjigah (Nova revija 1995-2003), podobno so skupinska dela *Ilustrirana zgodovina Slovencev* (Mladinska knjiga 1999), *Slovenska zgodovina v besedi in sliki* (Mladinska knjiga 2003) in obsežna *Slovenska novejša zgodovina 1848-1992* (Mladinska knjiga 2005) v dveh delih, napisali so jo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani. Preko šeststo strani obsegajoča knjiga Petra Vodopivca *Od Pohlinove kronike do samostojne države* je najnovejša objava iz takega vsebinskega sklopa.

V periodizacijski opredelitvi obdobja zgodovine Slovencev sledi Vodopivčeva knjiga prvemu takemu poskusu pri Slovencih, Dragotina Lončarja knjigi *Politično življenje Slovencev* (Ljubljana 1921); Lončar je zelo natančen saj je za mejnike svoje obravnave postavil izid prve številke Vodnikovih *Lublanskih noviz* (4. januar 1797) in razglas *Mojemu narodu* regenta Aleksandra Karađorđevića (6. januar 1919). Sledil je Josip Mal, ki je *Zgodovino slovenskega naroda* (Celje 1929-1939) začel od francoske revolucije do konca tridesetih let 20. stoletja. Vasilij Melik in Ferdo Gestrin sta svoj pregled začrtala med koncem osemnajstega stoletja in koncem leta 1918. Janko Prunk je pogled na "slovenski narodni vzpon" (1992) zamejil med letoma 1768-1992, torej od izida Pohlinove Kranjske gramatike (1768) dalje. Enako obdobje je v naslovu svoje knjige zajel tudi Peter Vodopivec le, da je v podnaslovu poudaril, da njegov prikaz sega od konca 18. do konca 20. stoletja.

Nedvomno so si vsi pravkar navedeni edini v tem, da je čas ob koncu 18. stoletja mejnik v slovenski preteklosti. Čeravno veže vse te zgodovinske preglede - ostajamo le pri najpomembnejših avtorjih - periodizacija, pa ima vsak zase značilnosti, ki odsevajo čas v katerem so nastajali in predvsem odločitev avtorjev, kateremu dogodku ali celo osebnosti žele iz obravnavanega obdobja dati večji poudarek. Peter Vodopivec se je odločil, da bo dal poudarek obdobju slovenske zgodovine po letu 1945, namenil mu je domala polovico besedila knjige (str. 308-602). Drugi tak kompleks, a vendar ne tako obsežen, je pri Vodopivcu slovenska preteklost od konca 18. stoletja do konca prve svetovne (str. 9-161). Sledi mu obdobje med obema svetovnjima vojnama (str. 162-263) in čas druge svetovne vojne, ki mu je avtor odmeril dobrih štirideset strani (str. 264-308). Avtor je spoznal, da je bilo obdobje do leta 1945 že večkrat obdelano in da mu zato ne more izzvati toliko raziskovalnih vzgibov, kot pa kasnejše desetletja, ki jih je sam tudi doživel. Zadnjih šest ali sedem desetletij slovenske zgodovine se pokaže zgodovinarju pa tudi mnogim bralcem kot nekakšna "neopredeljivost" (twilight zone)

med zgodovino in spominom, zato se mora stvaren zgodovinski oris, kot meni Vodopivec, bolj opirati na "dokumentirana dejstva kot na spomin, a ker je spominov povsod še veliko, kaže dejstva podrobneje pojasniti in utemeljiti" (str. 8).

Navedeni sklopi dvestoletne slovenske zgodovine niso posebej grafično opredeljeni, zato ima knjiga poleg uvoda in spremnih pregledov (zemljevidi, uporabljena literatura, imensko kazalo), 39 enakovrednih poglavij ter so na manjše sklope razdeljena le poglavja o Slovencih izven matične države v času kraljeve Jugoslavije in po letu 1945 ter poglavji Kulturni utrip I in Kulturni utrip II, ki obravnavate razmere po letu 1945.

Če obdobje do konca prve svetovne vojne piscu ni ponudilo kakih novih izzivov pa je vendar vanj posegel s kompleksno obravnavo, ki je zajela domala vse prvine družbenega življenja razlikujoč vsaj, kar zadeva čas do sredine 19. stoletja, pa naj bo beseda o zgodovini slovenskega ozemlja ali o zgodovini Slovenije oziroma slovenskega naroda. Slovenci so bili zaradi družbenih razmer razdeljeni in niso imeli eno samo zgodovinsko usodo, zato je po Vodopivčevem "označevanje slovenske zgodovine od 18. stoletja dalje z zgodovino slovenskega naroda prav tako ne zdi prepričljivo" (str. 7). Prav upravopolitična razdeljenost je od leta 1848 dalje predstavljala zahtevo po združitvi slovenskega narodnega ozemlja v avtonomno celoto. Postala je narodnopolitični vzor: "Vse do razkroja komunistične Jugoslavije v osemdesetih letih 20. stoletja je ostala temeljno, čeprav v različnih obdobjih močno vodilo slovenske narodne politike" (str. 62). Kasneje se je Zedinjeni Sloveniji enakovredno pridružila tudi zahteva po federalizaciji avstrijske monarhije.

Iskanje korenin in kontinuiteta zgodovinskih dogajanj je ena od temeljnih prvin Vodopivčevega pisanja ne le ko se loteva gospodarskih vprašanj, marveč in predvsem tudi političnega življenja. Če na Slovenskem, predvsem v drugi polovici 19. stoletja, ni mogoče uspešno graditi lastnega gospodarstva in slediti nekaterim vzorom drugih evropskih dežel, zaradi kriz v kmetijstvu in omejenih možnostih na polju industrializacije, pa se mnogi evropski vzori prenašajo tudi na slovenska tla. Med te sodita tudi katoliški radikalizem s svojo zahtevo po "ločitvi duhov" in pojav delavskega političnega tabora. Liberalno-katoliški (Vodopivec se izogiba besedi klerikalec in izpeljankam) razcep je vodil k ustanovitvi modernih slovenskih meščanskih strank. Očitno pa je, da brez vedenja o tem ni mogoče prav spoznavati današnjih slovenskih razmer. Na to Vodopivec izrecno ne opozarja kot tudi ne na to, da pot v sedanjo slovensko samostojnost ni bila samoumevno dejanje (stoletni sen!), čeravno je zelo jasen ko zapiše, da so posamezniki v letih pred prvo svetovno vojno v kriznih časih omenjali razpad Avstro-Ogrske, a si razen redkih skrajnežev ni nihče želel ali predstavljal njenega konca: "Habsburžani so na slovenskih tleh vladali več kot pol tisočletja in dvojna monarhija je bila nezamenljiva in trajna zgodovinska tvorba, ki je Slovence - naj so bili še tako nezadovoljni z njo - varovala pred nemškimi in italijanskimi ozemeljskimi apetiti" (str. 148-149). Vrednost in pomen zgodovinarjevega pisanja je prav v iskanju korenin in povezovanju pojavov preteklosti, da nam je čas, ki ga živimo, bolj razumljiv.

Konec prve svetovne vojne je pomenil tudi konec avstro-ogrsk države. Po prehodni in mednarodno nepriznani Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov, je sledilo "ujedinenje" te države s Kraljevino Srbije in Črne gore. To dejanje ni povzročilo med slovenskim prebivalstvom "podobnega navdušenja kot vest o razpadu Avstro-Ogrske, a tudi ne glasnejših protestov" (str. 166). Če je pred tem le manjši

del Slovencev živeli izven Avstro-Ogrske, v Italiji ter kot izseljenci po raznih državah sveta, je bila poslej razcepljenost slovenskega naroda še močneje začrtana. Bili so manjšina v Italiji, na Madžarskem in v Avstriji ter izseljenci predvsem v Zahodni Evropi in v obeh Amerikah. Prav tem Slovincem izven matične domovine je Vodopivec namenil ustrezno pozornost, Slovincem v Italiji pa še celo posebno podglavje. Zahteva Zedinjene Slovenije je bila torej daleč od uresničitve pa tudi v Kraljevini SHS oziroma Jugoslaviji je bila z Vidovdansko ustavo, zaradi nastanka ljubljanske in mariborske "oblasti", neuresničena zahteva po narodni avtonomiji.

Pretežni del sto strani dolgega besedila je v Vodopivčevi knjigi namenjenih pregledu razmer v prvi jugoslovanski državi. Ob političnih razmerah, posveča posebno pozornost gospodarstvu in "novi kulturni stvarnosti." Prav razpravo o tem segmentu življenja končuje Vodopivec s Kocbekovo mislijo, da se mora svoboden človek, ki želi smotrno delovati, postaviti najprej na zgodovinsko in šele nato na ideološko načelo. Temu je prisluhnil le del slovenske inteligence, "kar je tragično zaznamovalo vojni potek in razplet, hkrati pa dolgoročno vplivalo tudi na povojni slovenski razvoj in delitve vse do današnjega dne" (str. 217). Močne delitve so pokazale razmere v tridesetih letih, ki so na predvečer druge svetovne vojne privedle to tega, da sta se na Slovenskem oblikovala "dva nespravljivo sprta politična bloka. Na eni strani sta bili obe tradicionalni stranki, liberalna in katoliška, ki nista znali enotneje strniti sil in ju je družilo predvsem odklanjanje kakršne koli, tudi najbolj ohlapne zveze z levico in komunisti. Na drugi strani je bilo narodno-obrambno gibanje, ki je v zaostrenih razmerah v Evropi, ob slovenskih mejah in doma glede na nazorske in ideološke razlike težilo k povezovanju različnih protifašističnih in narodno usmerjenih skupin [...] zagnanost se je spreminjala v zagrizenost, nestrpnost pa v sovraštvo" (str. 236). Enotnost iz časa deklaracijskega gibanja med prvo svetovno vojno je bila le še del zgodovine. K temu je zaradi razumevanja razmer, ki so nastale z okupacijo Slovenije leta 1941, vredno še dodati, da je vodstvo Slovenske ljudske stranke 30. marca 1941 nedvoumno sklenilo, da v primeru sovražne zasedbe ne bo nihče niti posredno in niti neposredno sodeloval s sovražnikom, pa naj bo pritisk še tako hud.

Tudi te ugotovitve uvajajo bralca in uporabnika Vodopivčeve knjige v opisovanje druge svetovne vojne na Slovenskem. Vojno na slovenskih tleh zaznamuje okupacija, ki so jo vodstva političnih strank in velika večina prebivalstva odklanjala. Prvemu obdobju italijanske, nemške in madžarske zasedbe Slovenije sledi ustanovitev Protiimperialistične/ Osvobodilne fronte, začetek okupatorjevega nasilja, nastanek partizanskih čet in "začetek državljanske vojne", saj sta se do konca leta 1941 "na slovenskem ozemlju, čeprav sprva predvsem v Ljubljanski pokrajini, izoblikovala dva politična bloka, ki sta si že odkritosrčno in sovražno stala nasproti. Meje med njima so spominjale na politične delitve iz druge polovice tridesetih let ..." (str. 277). Enostranski pogledi ljubljanske škofije je podobno kot politika komunističnega vodstva "najbolj odločilno vplivalo na vojni razvoj na slovenskih tleh v naslednjih letih" (str. 276). Očitno je, da so tudi napovedi Ehrlichovih stražarjev, da izrabljajo komunisti odporniško gibanje za uresničitev svojih revolucionarnih načrtov, vodile k kolaboraciji. Prvi večji partizanski boj za vas Dražgoše, januarja 1942, je razkril "vso problematičnost partizanske vojaške strategije" (str. 278), toda poletna italijanska ofenziva leta 1942 v Ljubljanski pokrajini je sicer razbila partizansko osvobojeno ozemlje, prestrašila in demoralizirala

prebivalstvo, ni pa uničila partizanskega gibanja in OF. Dolomitska izjava je odprla pot "boljševizaciji" (Spomenka Hribar), vojaški poraz protipartizanskega tabora je ob kapitulaciji Italije še poglobil "razkol med partizanstvu privrženim in protipartizansko usmerjenim prebivalstvom" (str. 292). Razkol se je nadaljeval tudi, ko so celotni slovenski prostor okupirale nemške vojaške sile, ki so "skrajno nasilno nastopale proti partizanskemu gibanju in njegovim simpatizerjem" (str. 293). Če je imela domobranska vojaška prisega (20. april 1944) že od samega začetka negativne posledice, pa so se sočasno pri zaveznikih povečevale simpatije za Tita in jugoslovanske partizane. Partizanska stran se je še mnogo časa pred koncem vojne pripravljala na prevzem oblasti, toda njeni nasprotniki so upali, "da bodo slovenska območja po vojni zasedli zahodni zavezniki in predvojne stranke priznali kot edine legitimne slovenske naslednike" (str. 300). V vojni in v času, ki je vojni neposredno sledil, je izgubilo življenje 9,8% tedanjega prebivalstva, število padlih okupatorjevih vojakov je bilo v primerjavi z žrtvijo Slovencev presenetljivo nizko. "Zmagoslavje zmagovalcev", obračun z nasprotniki partizanstva, je bil krut in neizprosen. Za veliko večino prebivalstva, kakor tudi za "komunistični vrh", so bili domobranci in njih voditelji, "pač kolaboranti in vojni poraženci, kar je zmanjševalo zanimanje zanje in za njih usodo." (str. 312).

Čas po končani vojni, ki je odmerjena polovica besedila Vodopivčeve slovenske zgodovine, je začenjal ne le z navdušenjem in olajšanjem, marveč tudi s tesnobo in strahom. Vzporedno z obračunavanji z nasprotniki se je izkazovala vznesenost in pripravljenost za obrambo slovenskih ozemelj na Primorskem in Koroškem pa tudi optimizem in vnema za obnovo domovine. "Komunistični voditelji" partizanskega odpora, ki je že med vojno vzpostavljali temelje nove oblasti "niso bili pripravljene z nikomer deliti pridobljene politične moči in so vodstvo države vzeli v svoje roke" (str. 313). Slovensko vodstvo je disciplinirano sledilo smernicam, ki so prihajale iz Beograda, uresničevalo jih je dosledno: "Komunisti so na vseh ravneh okrepili oblast in propagando ter iz dneva v dan odločneje posegali tudi a področje gospodarstva" (str. 319). Kljub nasilju in ideološki ozkosti je velik del prebivalstva še naprej z optimizmom zrl v bodočnost: "Na tej izjemni ljudski volji in domoljubni energiji so komunisti nato utemeljili tudi novo politično mitologijo in državljanske vrednote: kult partizanskega odporništvu in v njem skovanih 'bratstva in enotnosti' kot edine prave alternative bratomornemu ubijanju in nacionalnemu sovraštvu ter kult revolucije, komunistične partije in njenega voditelja" (str. 327). Poglavji Na meji med Vzhodom in Zahodom ter Po samoupravnem kolozu govorita predvsem od odzivih slovenskega prostora na jugoslovansko zunanjo in notranjo politiko, ki je ustvarjala ob prevladujočem položaju jugoslovanske oblastne elite, drugačno obliko socializma, kot je bila sovjetska. V takih razmerah je vendar Sloveniji uspevalo krojiti lastna pota in se je na eni strani "ves čas oddaljevala od Jugoslavije in na drugi od Zahodne Evrope. Izbire torej ni bilo veliko: ali nazaj ali pa naprej, v prihodnost" (str. 385). Neuspelemu poskusu modernizacije in demokratizacije (čas Staneta Kavčiča) so sledila svinčena sedemdeseta leta, ki s Kardeljevo in Titovo smrtjo napovedovala tisto, kar se je odvijalo deset let pozneje.

Vodopivčevo pozornost, ki jo namenjena problemom kulture, potrjujeta tudi poglavji Kulturni utrip I in Kulturni utrip II. Čeravno je o teh problemih pisal tudi v predhodnih poglavjih pa sta poglavji namenjeni celovitemu pregledu od leta 1945 do slovenske osamosvojitve. Skozi kulturno ustvarjanje in poustvarjanje se

zrcali zahteva za demokratizacijo javnega življenja, z vsemi nezgodami in pridobitvami, slednje pa kaže podatek, da je bil v Sloveniji po letu 1980 bolj odprt prostor za bolj demokratično izražanje mnenj kot v preostali Jugoslaviji.. Prav zato ni osamosvojitve Slovenije leta 1991 "pomenila prelomnice v slovenskem kulturnem prostoru. Zato pa je bil prelomnega pomena prispevek izobražencev in kulturnih ustvarjalcev k njeni demokratizaciji in njenemu razmeroma mirnemu prehodu v novo zgodovinsko obdobje" (str. 463).

Zadnja štiri poglavja knjige so namenjena razpadanju Jugoslavije, letom osamosvajanja, osamosvojitvi in obširnemu prikazu o Slovencih izven matične domovine. Tudi v tem razdobju je Slovenija še zelo močno vpeta v jugoslovanski prostor. Slovensko javno mnenje je v osemdesetih letih še zelo protislovno: "na eni strani kritično do komunistične oblasti, neodločne slovenske politike in zveznih pritiskov, na drugi strani pa še vedno naklonjeno iskanju izhoda iz politične in gospodarske krize v okvirih obstoječega političnega sistema in jugoslovanske države" (str. 474-475). To ni prvo mesto v knjigi, kjer se srečujemo z oznako, da je bila v času razpadanja Jugoslavije slovenska politika v odnosu do zvezne in Beograda, omahljiva, neodločna in previdna; morda pa so ravno slovenski politiki, ob vsem drugem, tudi bolje od nastajajoče opozicije poznali razmere v jugoslovanskem vojaškem in političnem vrhu in se niso zato odločili za radikalne rešitve.

Peter Vodopivec vsestransko in podrobno opisuje zadnje desetletje Jugoslavije, pravzaprav Srbije in njeno razmerje do Slovencev ter obratno: "Razlike v dinamiki in naravi demokratizacijskih procesov med posameznimi jugoslovanskimi republikami, posebej med Srbijo in Slovenijo, so usodno vplivale na razkroj jugoslovanske države in ga dodatno pospešile" (str. 480). Sredi leta 1988 je med Slovenijo in ostalo Jugoslavijo nastal prepad, ki ga ni bilo mogoče premostiti. Sledila so leta osamosvajanja s plebiscitom (1990), razglasitvijo slovenske države in desetdnevno vojno (1991), z ustavo (1991) in mednarodnim priznanjem slovenske države. Z letom 1992 se Vodopivčeva pripoved tudi konča: "Komunizem in Jugoslavija, ki je tonila v vse bolj kruto in krvavo vojno, sta postajala preteklost. Tudi optimistične ocene, da je ene zgodovine konec in se začenja povsem nova, druga, so se izkazale za prenačljene, saj je bilo pretekle in polpretekle dediščine mnogo več, kot se je zdelo na prvi pogled" (str. 521).

Knjiga pa konča z obširnim in temeljitim poglavjem o Slovencih izven matične domovine v razdobju med letoma 1945-1990 (velik del besedila v podpoglavju Slovenci v Italiji 1941/90 se nanaša na razmere v matični Primorski).

Vodopivčev pregled slovenske zgodovine je rezultat naporenega ustvarjanja. Vsestranski pogled na dve stoletji vsebuje številne ocene, plod velikega avtorjevega znanja in sposobnosti sintetičnega razmišljanja. Mestoma, zlasti pri obravnavi zadnjih desetletij, bi lahko pomislili, da je k nekim avtorjevim radikalnejšim sodbam o času druge svetovne vojne in po njej, pripomogla tudi kaka neprizanesljiva publicistična ocena iz sedanjih tranzicijskih let. Zgodovinarjev pogled ni slavilen in niti ne zaničevalen ali obtožujoč, knjiga zato ne bo zadovoljila tistih, ki so pričakovali tako vsebinsko naravnost.

S knjigo *Od Pohlinove slovnice do samostojne države* je Peter Vodopivec znova pokazal, da je vodilni poznavalec zadnjih dveh stoletij slovenske zgodovine.

Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930-1935 : prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine. Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 2006, 343 strani.*

Politična, gospodarska in širša družbena podoba Slovenije v še zmerom "senčnih" tridesetih letih 20. stoletja nedvomno postaja jasnejša in popolnejša. Z nedavno izšlo knjigo zaslužnega profesorja Univerze v Ljubljani dr. Miroslava Stiplovška je v ta čas posvetila dodatna luč, ki pomembno izrisuje vprašanja iz slovenske in vsedrjavne jugoslovanske zgodovine v desetletju pred drugo svetovno vojno. V obsežni in minuciozno spisani monografiji se bralcu na široko odprejo vrata v razpravno dvorano organa, imenovanega Banski svet Dravske banovine.

Stiplovšek po kronološki in problemski plati začenja svojo študijo z največjo prelomnico v zgodovini prve Jugoslavije - z uvedbo diktature kralja Aleksandra, ko je monarh januarja 1929 razveljavil ustavo, ukinil parlament in prepovedal politične stranke. Diktatura je sicer bila odraz nujne potrebe po konsolidaciji razmer v neurejeni državi, a je v bistvu predstavljala avtokratsko in represivno vladavino s centralističnim in narodno-unitarističnim značajem. Ena od posledic uvedbe diktature je bila tudi ukinitve dotedanjih "lokalnih" parlamentov - ljubljanske in mariborske oblastne skupščine z njunima izvršilnima organoma, ki sta si od leta 1927 prizadevali za izboljšanje gospodarsko-socialnih in kulturnih razmer ter za krepitev samoupravnih pristojnosti. Delovanje omenjenih skupščin je v svojem delu Slovenski parlamentarizem 1927-1929 obširno osvetlil prav Miroslav Stiplovšek.

Če je bila za Slovenijo razpustitev skupščin nadvse negativna, pa je bilo po drugi strani pozitivno, da so v prvi Jugoslaviji živeči Slovenci oktobra leta 1929 zaživel v novi upravni enoti Dravski banovini. To nikakor ni bilo nepomembno dejstvo. Slovenija je bila upravno združena, vendar pri tem velja poudariti, da le na simbolni ravni. Lastna slovenska samouprava namreč ni bila predvidena. Zakon o imenu in razdelitvi kraljevine na upravna področja je določal, da je na čelu vsake banovine ban, ki ga s svojim ukazom na predlog notranjega ministra in v soglasju s predsednikom vlade imenuje kralj. Kot tak je torej ban predstavljal kraljevsko vlado v banovini in hkrati vršil najvišjo politično in splošno upravno oblast. Uredbodajnih ali celo zakonodajnih kompetenc ni imel. V pomoč mu je bil pomočnik in širok upravni aparat. Poleg tega pa je imel tudi svoj posebni posvetovalni organ - banski svet. V Dravski banovini je po prvem predlogu štel 20 članov, a je nato bilo število zvišano, sprva na 40 in nato na 50 članov, predstavnikov vseh okrajev in večjih mest. Po zakonu je združeval osebe, "ki lahko s svojo strokovno izobrazbo in s svojimi nasveti koristijo interesu banovine." Toda kljub dejstvu, da je predstavljal nekakšen širši ljudski zastop, ne gre spregledati njegove zgolj posvetovalne vloge in zakonske določbe, da je svetnike na predlog bana postavljali in odstavljali notranji ministri.

Upošteva se opisano situacijo avtor poudarja, da je bila z oblikovanjem banovin po navedbah tedanjih strokovnjakov izvedena sicer "obsežna upravna dekoncentracija", ki pa kljub vsemu ni bila dovolj široka. Nezadostna razbremenitev centralnih organov je v Sloveniji zato povzročila, da se je "kmalu pokazalo veliko nezado-

voljstvo." Hkrati s tem pa so se vse bolj krepile tudi zahteve po samoupravi banovine, ki so seveda temeljile v izkušnji obeh oblastnih samouprav. Stiplovšek ob tem opozarja na pomemben terminološki moment - na uporabo ustreznega izrazoslovja za dva vidika decentralizacije. Tako dosledno loči "pravo" samoupravno decentralizacijo od administrativne decentralizacije, "ki se pogosto označuje kot dekoncentracija", in ki je bila v praksi udejanjena oktobra 1929. Beograd je obe, tako prvo, "še posebej odločno" pa drugo, zavračal.

Majhne pristojnosti bankskih svetnikov je načančneje zakoličil Pravilnik o organizaciji in delu bankskih svetov, ki ga je izdal predsednik vlade in hkrati notranji minister general Petar Živković. Pravice bankskih svetnikov je dejansko skrčil na minimum, saj so bile pristojnosti slednjih omejene zgolj na dajanje pripomb in mnenj k predlogu banskega proračuna, pa še to le na sejah banskega sveta. Sicer se v delovanje banske uprave niso smeli vmešavati. Praviloma so se zgolj enkrat letno sestali in dali svoje proračunske nasvete s področja gospodarskega, socialnega in kulturnega razvoja. Ob tem se zdi pomenljivo, da je do izdaje pravilnika in imenovanja prve sestave banskega sveta prišlo poleti 1930, v nasprotju s tedanjimi pričakovanji, po katerih bi naj bili svetniki imenovani že jeseni 1929 in tako sodelovali pri pripravi proračuna za leto 1930/1931. Nastali časovni zamik Stiplovšek upravičeno vidi v bojzani režima, "da bi se uvedba teh posvetovalnih teles ne razumela kot obnovitev parlamentarizma, imenovanje njihovih članov pa kot vračanje na staro strankarstvo."

Banski svetniki so tako v bistvu predstavljali le zbor svetovalcev brez večjega vpliva in pristojnosti. Ozkost njihovih kompetenc je še posebej jasno vidna v primerjavi s komaj ugaslimi oblastnimi skupščinami, ko avtor konkretno sooči "parlamentarni značaj" slednjih s "skromnimi možnostmi vplivanja" banskega sveta. Ob tem dodajmo, da je oktroirana ustava iz leta 1931 sicer predvidela oblikovanje podobnih samoupravnih voljenih organov, kot so bile oblastne skupščine, vendar do tega ni prišlo. Kakor poudarja Stiplovšek, so ta določila "ostala mrtva črka na papirju, kajti nobena vlada v tridesetih letih zaradi odpora unitaristično-centralističnih sil, kljub obljubam o udejanjenju banovinskih samouprav kot oblike omilitve centralizma, ni pripravila predloga izvršilne zakonodaje za obravnavo v Narodnem predstavništvu."

Prva štirideseterica bankskih svetnikov iz Dravske banovine, ki se je sestala na svoji prvi seji 20. januarja 1931, je s svojo politično-strankarsko barvo odsevala pluralizem. Možje so bili tako iz liberalnega kot katoliškega in socialističnega tabora, pri čemer je bilo največ režimu naklonjenih liberalcev. Razprave o najbolj perečih problemih Dravske banovine, ki so tedaj bili ekonomsko-socialnega značaja, so kljub pluralni sestavi banskega sveta potekale konstruktivno in v soglasju. Stara strankarsko-politična razmerja so se (sicer zadržano) pokazala le pri občutljivih idejno-kulturnih postavkah proračuna - pri izdatkih za prosveto in kulturo. Avtor ob tem ugotavlja, da je bil prvi bankski svet v vsej desetletni zgodovini tega organa po svoji sestavi posebnost. Razen leta 1931 so namreč bili bankski svetniki zmerom iz vrst privržencev vlade oziroma režima. V Dravski banovini so do leta 1935 to bili skoraj izključno liberalci, člani vsedržavne režimske stranke Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije/Jugoslovanske nacionalne stranke, po letu 1935 pa pristaši (leta 1929 prepovedane in nikoli formalno obnovljene) Koroščeve Slovenske ljudske stranke, vključeni v vsedržavno stranko Jugoslovan-

sko radikalno zajednico. Po politični plati predstavlja torej leto 1935 pomembno prelomnico v delovanju banskega sveta, čeprav avtor upravičeno poudarja, da so oboji banski svetniki, tako centralistični pred letom 1935 kot bolj avtonomistični po letu 1935, odločno zahtevali "čim večjo finančno avtonomijo banovine."

Z letom 1935 Stiplovšek tudi zaključuje natančno analizo delovanja banskega sveta. Začrtani kronološki okvir 1930-1935 tako ostaja jedrna zamejitev knjige, ki pa jo avtor v zadnjem poglavju uspešno raztegne še v drugo polovico tridesetih let. V temeljnih potezah oriše tudi delovanje banskega sveta v letih 1936-1941, s čimer je podoba tega organa celovitejša in predvsem jasno zaokrožena.

Poleg politične prelomnice pa Stiplovšek v letu 1935 opaža še eno pomembno cezuro, povezano z banskim svetom. Tedaj so se začeli spreminjati pogoji, ki so dotlej zaznamovali njegovo temeljno nalogo, obravnavo banovega predloga banovinskega proračuna, saj je začela usihati velika gospodarska kriza. Začelo se je postopno okrevanje gospodarstva, kar je seveda višalo davčne prihodke in manjšalo nujne socialne izdatke. Pogoji delovanja banskega sveta po letu 1935 so tako bili bistveno boljši kot leta prej. Medtem ko so od srede tridesetih let banovinski proračuni iz leta v leto naraščali, so med leti 1931 in 1935 iz leta v leto upadali. Ob tem pa avtor poudarja še en pomemben detalj. Že tako nizki proračuni so bili v prvi polovici tridesetih let na prihodkovni strani le delno realizirani. Proračun za 1931/1932 le v 77%, proračun za naslednje leto pa zgolj v 66%.

Banski svetniki so se tako redno srečevali s težavnim zapiranjem finančne konstrukcije vsakokratnega proračuna. Predlog banovinskih financ pa po vneti in prizadevni obravnavi v banskem svetu, ki je v praksi odstopala od togega in omejevalnega pravilnika, še ni stopil v veljavo. Njihov obseg in postavke je namreč moral potrditi finančni minister. Za banske svetnike je sledilo nadvse grenko spoznanje, da je predlog proračuna minister praviloma znatno znižal. Take razmere so tudi svetnike iz vrst režimske JRKD navdajale z nezadovoljstvom, ki je posledično krepilo zahteve po širitvi banovinskih pristojnosti. Prizadevanja za banovinsko samoupravo so dosegla svoj višek na tretjem zasedanju banskega sveta februarja 1933, ko so razpravljalci odločno predstavili svoja stališča o upravni dekoncentraciji in samoupravni decentralizaciji. V tedanji politični konstelaciji so tovrstni pogledi seveda bili tudi določena reakcija na tedaj aktualne avtonomistične zahteve prepovedane SLS, vendar Stiplovšek pronicljivo opozarja, da so na opredelitve svetnikov za okrepitev banovinskih pristojnosti v znatni meri vplivale ravno negativne izkušnje z ministrovim potrjevanjem proračuna, torej povsem "praktične izkušnje". To gotovo moremo šteti za eno temeljnih ugotovitev knjige, saj nam slovenske liberalce, ki so načelno zagovarjali centralistično-unitaristično linijo državne politike, pokaže v novi luči. Nezadovoljstvo z beograjskim neupoštevanjem proračunskega predloga je med njimi celo rodilo misel, da bi kot banski svetniki odstopili. Ob tem dodajmo, da so se februarja 1933 liberalni svetniki tudi prvič in zadnjič zavzeli za oblikovanje voljenega banovinskega sveta, kakor je bil predviden v Aleksandrovi ustavi iz leta 1931. V vseh ostalih zahtevah so potrebo po volitvah izpustili, saj so se "upravičeno bali poraza". V Dravski banovini je tedaj namreč dominirala Koroščeva tovarišija.

Kljub izključno gospodarskemu značaju banskega sveta pa so njegovi člani v svojih razpravah velikokrat posegali tudi na formalno prepovedano politično polje. Do najbolj gorečega in vnetega sprehoda v politiko je prišlo na že ome-

njenem tretjem zasedanju leta 1933, ko so banški svetniki odločno reagirali na objavo avtonomistične Slovenske deklaracije nekdanje SLS. Tedaj še svež in aktualen dokument so kot vsi ostali režimski organi ostro obsodili. Že na otvoritveni seji so zavrnil "separatizem" in podpisali vdanostno adresno kralju Aleksandru. Pri tem velja poudariti, da tega niso storili kot člani političnega telesa, temveč kot svetniki "strogo gospodarske ustanove" - Banskega sveta. Banu Marušiču se je dejanje kljub temu zdelo povsem umestno, saj naj bi bilo "izraz volje vseh, ki hočejo 'dobro slovenskemu narodu in Jugoslaviji'".

Prepovedana politična razprava se je nato nadaljevala še na naslednjih sejah. Banški svetniki so drug za drugim napadali "punktaše", z njihovimi stališči pa sta soglašala tudi ban Drago Marušič in njegov pomočnik Otmar Pirkmajer. Marušič je ob tem sicer priznal, da bi prešli "preko kompetenc banskega sveta, če bi se hoteli mogoče bolj razgledati v vprašanja zadnjih dogodkov, ki so se dogodili specijelno v Dravski banovini", a je k razpravi kljub temu pristavil še svoje besede. Aktualno politično dogajanje je podobno kot govorniki pred njim ostro obsodil. Stiplovšek pri tem upravičeno opozarja na pomen, ki so ga v izražanju političnih stališč banških svetnikov videli sami liberalci. Njihov časnik Jutro je tedaj namreč banški svet razglasil za "reprezentanta dravske banovine" in za "predstavništvo Slovenije".

Z zaključkom rednega proračunskega zasedanja v februarju 1933 pa se tistega leta delo banških svetnikov še ni zaključilo. Septembra jih je ban vnovič sklical v razpravno dvorano, na prvo izredno zasedanje. To zasedanje je bilo posebej pomembno predvsem zato, ker je banški svet kot zgolj posvetovalni organ bana prvič posegel na uredbodajno področje. Na podlagi 51. člena novo sprejetega Zakona o občinah je po pooblastilu Narodne skupščine dobil nalogo sprejeti podrobno uredbo o sestavi kandidatnih list, o sestavi in o poslovanju volilnih odborov ter o glasovalnem postopku pri predvidenih volitvah občinskih odborov v Dravski banovini. Poleg turbulentnega političnega konteksta, ki je tedaj begal banske svetnike, pa je avtor še posebej pozoren na pravni aspekt "uredbodajnega" zasedanja. Nekateri pravni strokovnjaki, med njimi ugledni Henrik Steska, so namreč "oporekali veljavnost uredb banskega sveta, ker po pravilniku teh pristojnosti ni imel." Take pristojnosti bi imel le voljeni, a nikoli izvoljeni banovinski svet. Bojazen režima pred volitvami banovinskega sveta je postala še posebej aktualna prav po oktobrskih občinskih volitvah leta 1933, izpeljanih na podlagi omenjenih uredb banskega sveta. Tedaj je nekdanja SLS najbolj učinkovito dokazala svojo dejansko moč, saj so njeni kandidati kljub močnim pritiskom režima prejeli zavidljiv odstotek glasov. Vladni stranki so s tem jasno pokazali, da bi volitve v banovinske svete zanje pomenile "prehudo preizkušnjo".

Čeprav je bil banški svet predvsem gospodarski posvetovalni organ, je več kot očitno, da so na opredeljevanja banških svetnikov poleg gospodarsko-socialnih vplivali še številni drugi dejavniki, zlasti politični in kulturni. Za razumevanje razprav in stališč je tako nujno treba poznati širši družbeni in politični kontekst tridesetih let, čemur se avtor ni izognil. Delovanje banskega sveta je dobro vpel v aktualno slovensko in jugoslovansko dogajanje, s čimer je delu še dodatno povečal specifično težo. Ob pomanjkanju celovitejših in preglednejših študij, ki bi pojasnjevale slovensko politično življenje v desetletju pred drugo svetovno vojno, je Stiplovškova knjiga po tej plati nedvomno še posebej dragocena.

Trinajst zasedanj banskega sveta, ki so se zvrstila v tridesetih letih 20. stoletja,

je po besedah avtorja izjemno "pomembnih za osvetlitev socialno-gospodarskih in prosvetno-kulturnih razmer v Sloveniji", poleg tega pa kažejo tudi prizadevanja banskih svetnikov, da bi razmere preko banovinskih proračunov izboljšali. V banskem svetu so se namreč kljub njegovim omejenim pristojnostim ena za drugo odvile zavzete in resne proračunske razprave, zavoljo česar so mu nekateri prisojali celo parlamentarni značaj. Ban dr. Marko Natlačen ga je leta 1939 razglasil za "slovenski gospodarski parlament". Ob tem avtor ugotavlja, da so se prav banski svetniki - za razliko od taktično razporejenih vodstev slovenskih organizacij tedanjih političnih strank - "najdosledneje in kontinuirano zavzemali za povečevanje banovinskih pristojnosti na samoupravnem in upravnem področju", saj so nenazadnje bili sami soočeni s "skromnimi možnostmi za učinkovito reševanje perečih problemov". Njihova prizadevanja so dosegla vrh na predvečer druge svetovne vojne, ko so odločno zahtevali oblikovanje banovine Slovenije z zakonodajnimi in izvršilnimi pristojnostmi.

Ob zaključku poudarimo, da je Stiplovšek s svojim Banskim svetom in njegovim "organskim" predhodnikom Slovenskim parlamentarizmom : Slovenski parlamentarizem : 1927-1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma (Ljubljana 2000) nedvomno nadvse natančno in podrobno osvetlil položaj Slovenije v prvi Jugoslaviji. V njegovih prikazih se je mogoče seznaniti tako z najvišjo državno politiko in ustavnopravnimi vidiki problematike kot s skrajnim mikronivojem, denimo s smotrnostjo precejšnjih banovinskih dotacij drevsnici in trsnici v Pekrah pri Mariboru. Avtor je ob pripravi knjige kot prvi celovito preučil obsežno gradivo oblastnih skupščin in banskega sveta iz Arhiva Republike Slovenije, poleg tega pa je svojo analizo oprl še na druge arhivske fonde, časopisne vire, številne uradne publikacije in seveda na relevantno znanstveno literaturo.

Naključje je hotelo, da je delo ugledalo luč sveta prav na dan, ko je predsednik Republike Slovenije dr. Janez Drnovšek avtorja, prof. dr. Miroslava Stiplovška, odlikoval z Zlatim redom za zasluge za življenjsko delo in pomemben prispevek k znanstvenoraziskovalnemu in pedagoškemu delu v novejši slovenski zgodovini. Odlikovanje mu je podelil prav v dvorani, kjer so potekale seje banskega sveta. Predsednik se je v obrazložitvi v veliki meri skliceval na pomen Stiplovškovega Slovenskega parlamentarizma, ki je danes že standardno delo slovenskega zgodovinarstva. V tem kontekstu lahko samo z veseljem ugotavljamo, da Banski svet za omenjenim prav nič ne zaostaja. Nasprotno, knjiga je logično nadaljevanje Slovenskega parlamentarizma, vnovično zgodovinarjevo iskanje odgovora na vprašanje, v kolikšni meri so Slovenci v Kraljevini SHS/Jugoslaviji resnično lahko sami poskrbeli zase, čeprav organa po svojem značaju in pomenu seveda nista primerljiva. Z Banskim svetom je Stiplovšek uspešno in analitično zaokrožil izjemno pomembno poglavje slovenske novejšje zgodovine. Obdelal je vprašanja delovanja slovenskega "parlamentarnega" organa, ki ustavnopravno to sicer res ni bil, a si je vseskozi vztrajno prizadeval razširiti svoje samoupravne pristojnosti in reševati pereče probleme Dravske banovine.

Momčilo Zečević, *Prošlost i vreme : iz istorije Jugoslavije*. Prosveta, Beograd 2003, 582 strani.

Pričujoča knjiga srbskega akademika, zgodovinarja dr. Momčila Zečevića ni delo najnovejšega datuma. Da ni naletela na odmev v slovenskem prostoru, gre pripisati najbrž političnim razlogom, natančneje, v očeh mnogih opazovalcev sporni vlogi Srbske akademije znanosti in umetnosti v procesu razpada socialistične Jugoslavije. Zaradi Zečevićeve nedvomno izrazite sledi, ki jo je pustil v slovenskem zgodovino-pisju zlasti z monografijo o Slovenski ljudski stranki in jugoslovanskem zedinjenju (Založba obzorja, Maribor 1977), velja monografijo *Prošlost i vreme* - izbor avtorjevih znanstvenih in publicističnih tekstov - vsekakor vzeti pod drobnogled.

Glavni motiv za izdajo dela *Prošlost i vreme* je bil po besedah avtorja pokazati na nujnost strokovne, znanstvene in moralne doslednosti zgodovinarja, pri čemer je tudi sam poudaril, da utegne biti takšna ambicija razumljena vsaj neskromno, če ne že objestno. Zečević jo je utemeljil z bridko ugotovitvijo zgodovinarja s skoraj štiridesetletno delovno dobo in z izkušnjo zapora zaradi sodelovanja v študentskih demonstracijah, da so pomenili politični zasuki v Jugoslaviji pritiske tudi na zgodovinsko vedo: "*U okolnostima naših naravi i prilika svaki novi politički pobednik, po nekom nepisanom pravilu, stvarao je svoju sliku o prošlosti i uzimao je pravo da je radikalno menja.*"

V prvem delu obsežnega dela Momčila Zečevića so zbrane študije in razprave, med katerimi so bile številne objavljene v slovenskih znanstvenih revijah in jih na tem mestu puščam ob strani. Ustavimo se ob tistih, v katerih je Zečević problematiziral politično držo Slovencev v razmerju do jugoslovanske države. Razprava *Prvo opredeljenje Slovenaca protiv Jugoslavije*, v kateri Zečević razmišlja o tezah Janka Pleterskega iz monografije *Prva opredelitev Slovencev za Jugoslavijo*, je bila objavljena v *South Slav Journal* (London 57-58/1992). Kot mejnik in začetek političnega oddaljevanja Slovencev od Jugoslavije razume Zečević sprejetje ustave leta 1974, s katero je Srbija po njegovem mnenju odprla t. i. srbsko vprašanje in "prvič v zgodovini potisnila slovensko-hrvaški establishment v tesen objem". V osamosvajanju slovenske države je Zečević prepoznal gon po samoohranitvi naroda, soroden tistemu ob zedinjenju v skupno jugoslovansko državo, le da so, kot pravi, "saveznici i neprijatelji zamenili uloge". V tem smislu legitimno politično držo je označil kot problematično v točki, ki jo je imenoval dvoličnost politične kulture Slovencev, in jo je pojasnil kot večno iskanje (in najdenje) krivcev za neugoden razvoj političnih dogodkov v vsakokratnih centrih politične moči ter odsotnost ovrednotenja lastne vloge pri tem; kot primer je navedel "genocidno" politiko do nemške, italijanske in madžarske manjšine po prvi svetovni vojni, ki jo je slovensko zgodovino-pisje po njegovem prepričanju namerno zamolčalo.

Besedilo *Istorija i uzroci krize slovenačko-srpskih odnosa* je bilo objavljeno v Borbi, 17. maja 1993. V njej je Zečević v kratkem zgodovinskem pregledu slovensko-srbskih političnih odnosov ugotavljal, da so bili tradicionalno dobri odnosi med Slovenci in Srbi v procesu razpadanja socialistične jugoslovanske države postavljeni na najresnejšo preizkušnjo dotlej. Razprava *Slovenci i Jugoslavija između dve majske deklaracije 1917-1989* je bila objavljena v znanstveni reviji *Istorija* 20. veka (1994, št. 2), ki jo izdaja Institut za savremenu istoriju v Beogradu. Zanimiva je zlasti zato, ker je Zečević v njej izjemno kritičen do slovenskega zgodovino-pisja,

češ da je poudarjeno problematiziralo položaj Slovencev v jugoslovanski državi v času njenega razpadanja, pri čemer je analiziral znanstveni posvet "Jugoslavija - zgodovinska nujnost ali zabloda", ki je potekal v Mariboru januarja 1993 (objavljeno v Časopis za zgodovino in narodopisje, 1994, št. 1). Zaradi konkretne vpletenosti posameznih akterjev in avtorjevega čustvenega načina podajanja utegne biti prav ta razprava "inkriminirani" del Zečevičeve monografije. Omenjenega mariborskega posveta se je avtor lotil tudi šest let kasneje v razpravi *Dva opredeljenja Slovenaca za Jugoslaviju (1914-1918; 1941-1945)*, ki je bila objavljena v zborniku *Jugoslovenska država 1918-1998* (Beograd 1999). Spričo večje časovne oddaljenosti je treznejši Zečevičev razmislek pomemben zaradi relevantnega vprašanja, ki ga je zastavil v zaključku: zakaj je jugoslovanska ideja v Sloveniji izgubila podporo? Vprašanje predstavlja del širšega politično filozofskega problema o odnosu Slovencev do jugoslovanske državne tvorbe, hkrati pa zaradi vključenosti Republike Slovenije v evropske integracije nagovarja k samoizpraševanju tudi aktualno slovensko politično identiteto.

To, v cirilskem črkopisu, izdano delo akademika Momčila Zečeviča bo našlo mesto v zgodovino pisju širšega balkanskega prostora, zdi pa se, da bo - kot se rado zgodi (zlasti) izdelkom zgodovinarjev, ki se ukvarjajo s politično zgodovino - nekoliko več povedalo o zgodovinskem trenutku, iz katerega je bilo pisano, kot o tistem, s katerim se avtor profesionalno ukvarja.

Mateja Ratej

Raub und Rückgabe - Österreich von 1938 bis heute. Bd. 1-4, Verena Pawlowsky, Harald Wendelin (ur.), Mandelbaum Verlag Wien, Wien 2005-2006.

V seriji štirih zvezkov v zgoščeni obliki predstavljata urednika rezultate nekaterih projektov Avstrijske komisije zgodovinarjev, ki je bila ustanovljena 1998 in je svoje delo zaključila 2003. Generalni naslov serije *Rop in vrnitev - Avstrija od 1938 do danes* dopolnjujeta urednika z naslovi vsebinskih težišč posameznih zvezkov: *Die Republik und das NS-Erbe* (1. zvezek z 12. prispevki 14. avtorjev - 237 strani); *Arisierte Wirtschaft* (2. zvezek z 12. prispevki 11 avtorjev - 237 strani); *Enteignete Kunst* (3. zvezek s 15. prispevki 17. avtorjev - 282 strani) in *Ausgeschlossen und entrechtet* (4. zvezek s 13. prispevki 18. avtorjev - 300 strani).

Namen raziskovalnih naporov Avstrijske komisije zgodovinarjev je bil "raziskati celoten kompleks odvzema premoženja na ozemlju Republike Avstrije v nacističnem času ter vrnitev odškodnin (kot tudi gospodarskih in socialnih storitev) Republike Avstrije od 1945 naprej in o tem poročati". Pri projektu je sodelovalo kar 160 raziskovalcev in raziskovalk. Poročilo je naraslo na 49 tiskanih zvezkov s skupno 14.000 stranmi in takoj je bilo jasno, da bodo s tem korpusom delali le strokovnjaki, predvsem zgodovinarji. Celotno poročilo je izdala založba Oldenbourg. Za javnost zanimivi so bili le drobci poročila. Bili so to primeri zasege nepremičnin in premičnin, zlasti umetnin iz časa avstrijske moderne, ki so bile v rokah pregnanih Judov in katerih se je "polastila" republika Avstrija ter jih predstavljala v svojih muzejih. Manj zanimanja je javnost kazala za arizirana podjetja, stanovanja, posestva in arizacijo ce-

lotnega družbenega življenja takoj po "anšlusu". Ta je pahnila v popolno brezpravnost Jude, Rome in številne nasprotnike nacizma ter omogočila kariero marsikateri osebi, ki nujno niti ni morala biti iz vrst novih oblastnikov. Povezava s sistemom pa ni škodila in je vzpon lahko bil hitrejši. Mednarodno razsežnost in s tem pozornost so dobili primeri umetnin Gustava Klimta, ki jih je Republika Avstrija šele v zadnjem času in po dolgih sodnih procesih vrnila pravnim lastnikom. Pravno osnovo za restitucijo je dal zvezni zakon o vrnitvi umetnin iz leta 1998. Spektakularni primeri zakrivajo seveda razsežnost dogajanja po "anšlusu" in med drugo svetovno vojno. Pomislimo le na "Zbirko A", v kateri je Republika Avstrija zbrala vse umetnine - in v tem primeru ne le slike -, ki jih po vojni ni bilo več mogoče vrniti, ker preprosto ni bilo niti lastnikov niti dedičev. Kot Judje in nasprotniki nacizma so bili pokončani v koncentracijskih taboriščih.

Verena Pawlowsky in *Harald Wendelin* skušata ponuditi zgoščen pregled kompleksne tematike odvzema premoženja v Tretjem rajhu in razpletenih postopkov njegovega vračanja po drugi svetovni vojni. Tej nalogi so sledili avtorji posameznih prispevkov - vsega jih je šestdeset -, ki niso predelali rezimejev svojih raziskovalnih projektov, temveč se na novo lotili pisanja v zgoščeni obliki. Posamezni prispevki dokumentirajo, da zapletenih dogodkov ni mogoče v zadovoljivi meri napisati na nekaj straneh. Zato so avtorji segli po drugi možnosti. Zgodovinski potek prikazujejo na posameznih primerih. Pri tem ohranjajo veliko stopnjo znanstvenosti. Prispevki so opremljeni z najnujnejšimi opombami in opozarjajo na najvažnejšo strokovno literaturo. Vsi zvezki so opremljeni z glosarji, ki mlajšim bralkam in bralcem, ki se sicer s tematiko ne ukvarjajo, dovoljujejo naglo seznanitev z besednjakom, ki so ga ustvarili nacisti na primer na pravnem in na drugih področjih.

V uvodu prvega zvezka izdajatelja menita, "da preseganje sistema, kot tistega Tretjega rajha, postavlja pravno državo pred velike probleme. Pravna varnost je soočena s popravo škode, integracija z obračunom, enovit pravni korpus s posebnimi pravicami." Ti problemi niso zaposlovali le avstrijskega prebivalstva in Avstrijo, temveč tudi odločujoče zavezniške dejavnike. Zgovorno o tem govori negativno zadržanje Britancev do odredbe Provizorične koroške deželne vlade z dne 1. avgusta 1945. V zavesti in pričakovanju jugoslovanskih ozemeljskih zahtev je Koroška hotela potegniti na svojo stran koroške Slovence in naznanila vrnitev zaseženih slovenskih kmetij in popravo škode Slovincem, ki so jo utrpeli v času nacizma. Britanska vojaška vlada, ki je v tistih dneh imela v rokah vse vaje in odločala o vsem, odredbe ni odobrila, ker je v njej videla precedenčni primer. Da so koroške oblasti v tistem soglasju z Britanci potem kljub temu reševale problem na vsebinsko enak način in da so bili v povračilnih komisijah zastopani tudi Slovenci, ilustrira zapleteno povojno situacijo. Odločali so interesi in ne načela. Sodelovanje Slovencev v povračilnih komisijah, ki je potekalo na osnovi pristanka Pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte, lahko interpretiramo tudi tako, da so se vsaj nekateri njegovi člani zavedali, da z združitvijo z "matičnim narodom" v novi Jugoslaviji ne bo nič. Odporu so se koroški Slovenci pridružili na osnovi narodne in politične zavesti, drugi morda tudi iz premisleka, da se na fronto ne mislijo vrniti in ne vstopiti v nemško vojsko. Osvobodilna fronta je ponujala perspektivo drugih družbenih odnosov. Kakšno perspektivo so imeli kmečki sinovi in delavci slovenskega občevalnega jezika? Da se po vojni obnovijo stare razredne razlike in da prvi še naprej tlačanijo na domačem posestvu ali se odselijo v delavske centre in drugi še naprej prodajajo svojo delovno silo? Vsaj nekateri izmed

njih so našli potem boljše pogoje v podržavljenih podjetjih. Še danes "straši" po zgodovinskih knjigah trditev, da naj bi bili koroški Slovenci v posebni meri predani nedemokratskemu sistemu avtoritarne stanovske Avstrije. To morda velja za peščico predvojne manjšinske elite, ki je svoje mnenje lahko povedala v *Koroškem Slovencu*. Slovensko govoreče prebivalstvo pa je bilo diferencirano tako po stopnji narodne zavesti kot tudi politično. Svoje interese so glede slovensko govorečega prebivalstva zasledovale elite večinskega prebivalstva, ki so za potrebe javnosti prisegale na priznavalno načelo. V svojih krogih pa so se tudi te orientirale po občevalnem jeziku. Tako beremo v virih, ki govorijo o nacističnem puču julija 1934, da so se v Ločah kmetje, med njimi veliko število Slovencev (sic!), ki da nemščine domala niso obvladali in neprestano rjuli "heil Hitler", uspešno upirali avstrijski vojski. Nenazadnje vemo, da naj bi pregon po načrtih iz leta 1943 zajel večino slovensko govorečega prebivalstva ne glede na stopnjo narodne zavesti.

Vsebinsko lahko poročamo seveda le o nekaterih prispevkih zbirke. Izbira je nujno subjektivna, pogojena z zanimanjem in z oceno, kje so lahko stične točke z "našo", slovensko zgodovino. *Clemens Jabloner*, predsednik Avstrijske komisije zgodovinarjev, v grobih obrisih poroča o njenem delu in opozarja na velika pričakovanja, ki so bila povezana z njenim delom. Komisija je pripomogla k ugotavljanju resnice, nikakor pa ne k vzpostavitvi pravičnosti, tudi ni bila knjigovodstveno podjetje, meni avtor. Važno mu je tudi sporočilo, da kljub obsežnosti končnega poročila diskusija o materiji še dolgo ne bo zaključena. *Peter Böhmer* nakazuje dimenzije in oblike ropa, ki je zadel osebe. O odvzemu nesnovnih dobrin na primeru slikarja Oskarja Kokoschke razmišlja *Harald Wendelin*. Režim mu je odvzel državljanstvo in za vrnitev te nesnovne dobrine se je moral znani slikar boriti še leta potem, ko je bil že zdavnaj častni meščan Dunaja. O tretjem povračilnem zakonu razpravljata *Franz Stepfan Meisel* in *Christoph Gnant*. Povračilne komisije so v okviru civilnopravnega postopka obravnavale po teh podatkih nad 40.000 primerov. Ta zakon je v odločilni meri prispeval k temu, da so koroški pregnanci dokončno dobili vrnjena svoja posestva, slovenske zadruga pa svoje nepremičnine. Prispevek *Brigite Galanda* govori o tem, kakšen vpliv so imeli posamezni uradniki na "povračilno zakonodajo". *Verena Pawlowsky* razpravlja o usodi številnih zavarovalnic, ki jih je nacistični režim ukinil v procesu "strukturnega čiščenja". Avstrija po vojni njihove obnovitve ni dopustila. Manjka opozorilo, da je Zvezna republika Nemčija šla na tem področju obratno pot. Opozoriti velja na prispevek *Irene Brandhauer-Schöffmann*. Raziskala je povojna prizadevanja avstrijske rimskokatoliške cerkve, da doseže generalno odškodnino. Cerkvene ustanove so bile dejansko tarča nacističnih oblastin in so izgubile veliko premoženja. Dimenzije tega ropa našteva takole: ukinitve državnih podpor, ki jih je Cerkev dobivala na osnovi konkordata iz leta 1934, razpust vseh katoliških društev (razen izključno verskih), zaplemba samostanov, zaplemba cerkvenih nadarbin (le na Koroškem za potrebe naselitve optantov iz Kanalske doline), ukinitve vseh verskih šol (le na Gradiščanskem), zaplemba in samovoljno ravnanje z umetninami. Cerkev se je pri svojih zahtevah glede vračanja sklicevala na prvi izvedbeni zakon z dne 20. decembra 1955 k Avstrijski državni pogodbi. Pri tem je v soglasju z državnimi organi storila vse, da njene zahteve ne bi zadevale podobnih s strani Judov. Pogajanja so potekala najprej med državo in predstavnikom avstrijske škofijske konference, v nje pa se je po svojem nunciju naglo vključil Vatikan. Avtorica govori o štirih pogajalskih fazah in zanimivo je, da je nuncij našel več razumevanja pri Kreiskem kot pa pri

znanih katoliških politikih, kot na primer ministru Heinrichu Drimmlu. Vsekakor je Cerkev uspelo, da razprava ni tekla pod generalnim naslovom vrnitve premoženja, temveč kot konkordatna materija. Cerkev je uspela na vsej liniji in priznan ji je bil "generalni status žrtve". Po provizorični rešitvi leta 1958 je bila leta 1960 med državo in Vatikanom sklenjena premoženjska pogodba in s tem dosežena generalna poravnava vseh dolgov. Iz prispevka diplomata *Ernsta Sucharipe* in njegove sodelavke *Ursule Kriebaum* vidimo, kakšen mednarodni pritisk je bil potreben, da je Avstrija v zadnjem desetletju 20. stoletja spet urejala probleme, povezane s pomanjkljivo restitucijo.

Velike razsežnosti arizacij na gospodarskem področju tematizira drugi zvezek serije. Poročila zajemajo "divje arizacije" takoj po "anšlusu" in vse nadaljnje postopke, ki so potekali na osnovi nacističnih zakonov, odredb in odlokov in s tem dajali celotnemu postopku "pravni videz". Avtorji opisujejo arizacijo velikih podjetij, bank, pa tudi arizacijo nepremičnin. Arizacijo v javnosti istovetijo predvsem z judovskim vprašanjem, z ropom judovskega premoženja. Vendar v to kategorijo v določeni meri štejejo tudi razlastitve slovenskih kmetov, predvsem pa javnost v nobeni obliki ni seznanjena s tem, da je ta zajela Rome na Gradiščanskem. *Gert Tschögl* opozarja, da na Gradiščanskem ni šlo toliko za translacijo premoženja v velikem stilu, temveč bolj za trajno uničenje življenjskih osnov tamkajšnjih Romov. *Eva Blimlinger* v svojem prispevku razmišlja o usodi judovskih trgovcev in obrtnikov na paradni dunajski Mariahilferstraße in žrtvam postavlja virtualne "kamne spotike". Žrtvam tako želi vrniti imena, današnje potrošnike pa spomniti nanje. *Siegfried Kristöfl* je napisal prispevek o katoliških društvih škofije Linz. Tam je namreč vsa društva v lastni režiji likvidirala kar Cerkev sama in pobrala tudi vsa likvidna sredstva teh društev. Cerkveni likvidator je bil celo tako uspešen, da je dosegel vrnitev sredstev, ki so se jih polastili "divji" likvidatorji, večinoma lokalni nacistični veljaki. Avtor piše, da je bilo sovraštvo nacistov do Cerkve splošno znano, kot so bili v javnosti poznani vsi ilegalci (člani nacistične stranke, ki so se ji pridružili pred "anšlusom"). Zanimiva je ugotovitev, da je gostota katoliških društev presenetila celo škofijsko vodstvo. *Peter Eigner* se je lotil arizacije bančništva in govori o karieristih, dobičkarjih in sopotnikih po izključitvi Judov iz te gospodarske panoge. Poroča tudi o akterjih, osebah, ki so se znale prilagoditi vsaki situaciji, o osebah za vse letne čase in med njimi omenja Josefa Johama. Ta je svojo kariero začel graditi v času stanovske države, po "anšlusu" je bil degradiran, a se je kmalu spet "pobral". Čeprav je avstrijske banke kmalu doletela usoda, da so jih združili z rajhovskimi, so ohranile določeno "samostojnost". *Creditanstalt* tako ni bila le "žrtev", saj je zelo samostojno delovala na vzhodu in v njenem vodstvenem kadru se je naglo spet pojavil Josef Joham, ki je potem igral pomembno vlogo na Balkanu. Iz prispevka ne izhaja, ali je prav ta človek za *Creditanstalt* "prevzemal" mestne posojilnice na Slovenskem. Vsekakor ga je Jugoslavija po vojni uvrstila na seznam vojnih zločincev. Josef Joham pa je našel že med vojno povezavo z Američani, jih oskrboval z informacijami, po vojni pa na tej osnovi nadaljeval svojo kariero kot generalni direktor *Creditanstalt*.

V tretjem zvezku serije izdajatelja predstavljata rezultate dela Avstrijske komisije zgodovinarjev s področja umetnosti. V prvi vrsti so spet bili prizadeti Judje, vendar vemo, da so nacistični mogočnejši Operacijske cone Jadransko primorje ropali tudi po Primorju in za svoje namene zbirali umetnine in dragocene knjige. Avstrijska nacionalna biblioteka je problematiko tematizirala leta 2005 v okviru posebne razstave in publikacije z naslovom "Geraubte Bücher" (Poropane knjige). Zvezek torej obravnava problematiko, ki je najbolj prisotna v avstrijski in mednarodni javnosti prek spekta-

kularnih dražb umetnin Gustava Klimta v New Yorku. Avstrijske oblasti so sicer pričele vračati v petdesetih letih 20. stoletja. Problem je bil nasleden: večina še živečih lastnikov ni imela več stalnega bivališča v Avstriji, umetnin pa država ni dovolila izvažati - ali le pod posebnimi pogoji: del umetnin so morali lastniki po nizkih cenah prepustiti zbirkam v avstrijskih muzejih. V določeni obliki naletimo na ta problem in podobno "reševanje" tudi pri zemljiščih in realitetah, hišah. Judovski lastniki se niso vrnili ali pa se niso nameravali. Restituirana jim je bila posest, procesni stroški so bili dragi, kajti dokazati so morali, da so bili posestniki. Ko je bila imovina restituirana, so bili mnogi izmed njih v položaju, da so morali dele imovine ali pa imovino tudi v celoti prodati. Glede na razmere v Avstriji številni niso pričakovali, da se bodo Sovjeti kmalu umaknili. Zemljišča in hiše so tako prodajali pod ceno.

Zadnji zvezek serije je namenjen izključevanju skupin, ki se niso ujemale, oziroma niso ustrezale doktrini nacistične "Volksgemeinschaft". Tu smo ponovno soočeni predvsem z Judi, z Romi pa tudi z drugimi etničnimi manjšinami; s Slovenci to pot ne kot posamezniki, temveč kot jasno opredeljenimi skupinami. Nacizem je zanje predvideval odvzem vseh materialnih življenjskih osnov in je svoje načrte tudi rigorozno izvajal, kot številni avtorji poročajo zlasti na primeru Judov in Romov. Nacistični režim jim je odrekal eksistenčno upravičenost, kar je vodilo v holokavst. Brezpravnost prizadetih skupin je slonela na poplavi pravnih aktov nacističnih oblastnikov. Vemo, da je to na primeru Slovencev že pred mnogimi leti dokumentiral Tone Ferenc. Avtorji govorijo tudi o odnosu avstrijskega prebivalstva do teh žrtev. Pravijo, da predsodki niso nastali po "anšlusu", da so bili prisotni že leta prej in da po porazu nacističnega režima tudi niso izginili, temveč še delujejo. *Gerhard Baumgartner* obravnava problematiko na primeru Judov in Romov na Gradiščanskem. Pri tem razkriva dejstvo, da so avstrijske elite že dolgo pred "anšlusom" razmišljale o pregonu Romov na otok Madagaskar. Na tozadevnem sestanku na Gradiščanskem so sodelovale elite vseh avstrijskih demokratičnih strank. Vendar čas še ni bil zrel. Tudi med zgodovinarji ni poznano dejstvo, da se je prolog v sistematični pregon judovskega prebivalstva in Romov odvijal takoj po "anšlusu" prav na Gradiščanskem. Lokalni nacistični oblastniki so najprej izvedli "divjo arizacijo". Prenagljeni dobičkarji so svojo slast po poceni tuji imovini morali potem doplačati z znatnimi zneski v blagajne nacistične stranke odnosno rajhoveškega finančnega ministrstva. Oropanje obeh skupin je bilo popolno. Po ljudskih predstavah so bili Judje bogatini, Romi pa brez pravega premoženja. To sliko razbija avtor. Tudi večina Judov ni bila ravno obdarjena z dobrinami, premoženje romskega prebivalstva na Gradiščanskem pa tudi ni bilo ravno zanemarljivo. Baumgartner meni, da je bil rop, ki je prizadel judovsko prebivalstvo, zaradi tega tako uspešen, ker je že režim stanovske države sestavil premoženjske sezname, kar je olajševalo postopek. Takojšen pričetek ropanja in s tem izločanja judovskega prebivalstva je imel za posledico številne pobege v Jugoslavijo in na Madžarsko. Zadnja beguncev ni hotela sprejeti in tako so morali nekaj časa živeti v mejnem področju. Drugi so odšli na Dunaj in od tam skušali priti na liste za izselitev v Palestino ali v čezmorske države, oropani vsega premoženja. Z eno izjemo so oblastniki na Gradiščanskem takoj uničili vse sinagoge. Po drugi svetovni vojni o Judih na Gradiščanskem ni več mogoče govoriti. Od okoli 10.000 Romov je čas nacizma preživelo kakih 500, vsi drugi so izginili v koncentracijskih taboriščih Tretjega rajha.

Prispevek o koroških Slovencih sta napisali *Brigitte Entner* in *Heidi Wilscher*. Na primeru družine Olip iz Sel poročata zlasti o pregonu leta 1942 in sledečih deporta-

cijah, ki so bile posledica oboroženega odpora koroških Slovencev v okviru Osvobodilne fronte, o življenju v taboriščih ter načrtih nacističnih oblastnikov in naposled o vrnitvi ter dolgotrajnem boju za vrnitev premoženja in odškodovanju.

Političnim pregnancem posveča pozornost *Claudia Kuretsidis-Haider*. Avstrijske stranke so po vojni skušale zajeti žrtve iz "svojih vrst" vsaka zase in jih tako instrumentalizirati. O odnosu socialističnega ministra Oskarja Helmerja do političnih žrtev bi pa verjetno bilo treba napisati kar posebno razpravo. Seveda bo to mogoče šele, ko bodo na voljo vsi viri. *Hannelore Burger* se s svojim prispevkom vrača k vprašanju nesnovne dobrine državljanstva in razpravlja, kaj vse je povezano s tem važnim dokumentom in nakazuje, s kakšnimi težavami so bili v vsakodnevnem življenju soočeni tisti, ki takega dokumenta niso imeli. *Alex Preminger* je svojo pozornost posvetil krogu ljudi, dejavnemu v pravnih poklicih in na področju kulture. Tudi tukaj so izginili zelo naglo vsi Judje. Na njih mesto so stopili drugi, ki niso bili nujno nacisti. Citira avtobiografijo Antona Dermote, ki je prav po "anšlusu", tako piše sam, stopil na mesto zaradi rasnih zakonov izbranih pevcev. Obenem pa je doživel prepričanje, ko so novi oblastniki priprli tasta, okrajnega glavarja.

Mala in zaključena knjižna serija *Rop in vrnitev - Avstrija od 1938 do danes* osvetljuje najkrutejši čas avstrijske zgodovine. S svojimi zgoščenimi prispevki, ki so napisani na osnovi temeljitih in obsežnih razprav, utegne postati važen vir za spoznavanje te zgodovine tudi za tiste, ki se z njo ne ukvarjajo profesionalno.

Avguštin Malle

Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji, knjiga 10, dodatek januar 1942 - september 1943. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2005, 631 strani.

Deseta knjiga iz zbirke *Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji* (sprva imenovana *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*; dalje: DLRS), v kateri so objavljeni dokumenti političnih ter oblastnih organizacij in ustanov slovenskega odporništv in revolucije med drugo svetovno vojno, predstavlja v tej seriji zadnjo knjigo s kronološkim načelom kot edinim kriterijem pri razvrščanju objavljenih dokumentov. V prihodnje bo zaradi konceptualnih sprememb, pogojenih predvsem z naraščajočim obsegom arhivskega gradiva od leta 1943 dalje, podoba omenjene zbirke precej drugačna. Zasnovana bo tematsko in bo na začetku prioritarno objavljane dokumentov osrednjih političnih in oblastnih organov (zapisniki sej in drugih dokumentov izvršnega odbora Osvobodilne fronte, upravne komisije za osvobojeno slovensko ozemlje, predsedstva Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije).

Pričujočo knjigo je pripravil uredniški odbor v sestavi: Marjeta Adamič, Darinka Drnovšek, mag. Metka Gombač in Marija Oblak Čarni. Knjiga je zasnovana kot dodatek k prvim devetim knjigam, v katerih so bili objavljani dokumenti iz obdobja med marcem 1941 in septembrom 1943. V njej je objavljenih 141 dokumentov, ki zadevajo obdobje od januarja 1942 do septembra 1943. Na eni

strani prinaša dokumente, ki bi lahko bili, oziroma bi že morali biti objavljeni v eni izmed prejšnjih devetih knjig, pa so iz različnih razlogov izpadli, bodisi zaradi takšne uredniške presoje ali pa zaradi tega, ker posamezni dokumenti takrat še niso bili znani ali dostopni in so prišli v arhivsko ustanovo kasneje. Vendar ta skupina predstavlja manjši del v tej knjigi objavljenih dokumentov.

Poglavitno skupino predstavljajo dokumenti, ki so že bili objavljeni, in sicer predvsem v zborniku *Jesen 1942: Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča*, ki ga je pripravil takratni Inštitut za zgodovino delavskega gibanja in je izšel leta 1963. Ker je v približno istem času začela izhajati serija DLRS, ki jo je pripravljala isti inštitut, dokumentov, ki so že bili objavljeni v zborniku *Jesen 1942* in bi jih bilo treba uvrstiti v tretjo in četrto knjigo DLRS, niso ponovno objavljali. Enako je bilo z manjšim delom dokumentov iz *Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov: del 6: Borbe v Sloveniji*. Tudi ti so sedaj objavljeni v tej dodatni knjigi.

Želja po vsebinsko čimbolj zaokroženi in popolni seriji ter dejstvo, da zbornika *Jesen 1942* že dolgo ni več mogoče dobiti, sta privedla do uredniške odločitve za ponovno objavo že objavljenih dokumentov in vključitev nekaterih še neobjavljenih pomembnejših dokumentov. Ob tem pa je uredništvo odpravilo tudi pomembno "pomanjkljivost", saj nekateri dokumenti v *Jeseni 1942*, enako kot v prvih knjigah DLRS, žal niso bili objavljeni v integralni obliki; posamezni deli dokumentov so bili namreč izpuščeni, na kar pa je takratno uredništvo v ustreznih opombah sproti opozarjalo. Sedaj so ti dokumenti objavljeni v celoviti obliki in nam med drugim omogočajo vsebinsko analizo prvotno izpuščenih delov, le-ti pa nam odgovarjajo, zakaj je bila njihova objava takrat neprimerna, nezaželena oziroma nedopustna. Pri pregledu izpuščenih tekstov pridemo do sicer pričakovanega odgovora glede za takratni čas spornih vsebin. Vsebujejo namreč kritične ocene o delovanju posameznih oseb, političnih forumov in partizanskih poveljstev ali partizanskih enot nasploh. Velikokrat pa izpuščena besedila zadevajo najbolj občutljiva vprašanja, kot so sektaštvo komunistov, nezaupljiv odnos komunistov do posameznih pripadnikov t. i. zavezniških skupin v OF ali skupin v celoti, usmrtitve resničnih ali domnevnih nasprotnikov OF in komunizma. Z izpuščanjem osebno in politično občutljivih vprašanj ter dejanj se je po vojni na ta način poskušala vzdrževati pozitivna in celo idealizirana podoba odporniškega gibanja kot celote in komunistične partije še posebej. Med bolj opazne primere nepopolnega objavljanja, če se omejimo samo na en primer, sodi na primer pismo Edvarda Kardelja z dne 27. novembra 1942 Francu Leskošku (sedaj objavljeno kot dok. št. 96; v *Jesen 1942* dok. št. 180), ki govori o partizanskih in vosovskih usmrtitvah, v njem pa je tudi poimensko naveden atentator na dr. Lamberta Ehrlicha in dr. Marka Natlačena.

Pričujoča knjiga prinaša večinoma dokumente osrednjih organov. Poleg nekaj dokumentov glavnega štaba partizanske vojske, izvršnega odbora OF in vrhovnega plenuma OF so tu predvsem pisma, navodila in poročila članov centralnega komiteja KPS in še zlasti člana politbiroja centralnega komiteja KPJ Edvarda Kardelja, kar nedvomno govori o njeni pomembnosti. Prvič je na primer objavljeno poročilo sekretarja centralnega komiteja KPS Franca Leskoška centralnemu komiteju KPJ z dne 7. januarja 1942 (dok. št. 1), ki govori o vdoru gestapa v partijsko organizacijo na Štajerskem in o izdajah aretiranih komunistov, pri čemer so se nekatere obtožbe o izdajstvu kasneje izkazale kot neutemeljene. Na strokov-

nem mestu je prvič objavljeno tudi slovito Kardeljevo pismo Ivanu Mačku z dne 1. oktobra 1942 (dok. št. 19), v katerem med drugim naroča: "Belo gardo uničujte neusmiljeno... Duhovne v četah vse postreljajte. Prav tako oficirje, intelektualce i.t.d. ter zlasti tudi kulake in kulaške sinove." Med prvič objavljenimi dokumenti velja opozoriti še na pismo Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča z dne 18. februarja 1943 krščanskim socialistom v Ljubljano (dok. št. 129), v katerem očitata krščanskim socialistom izkořiščanje Osvobodilne fronte za utrjevanje lastnih skupinskih pozicij in zapostavljanje skupnega boja, ali pa na pismo poverjenika izvršnega odbora OF in centralnega komiteja KPS za Primorsko dr. Aleša Beblerja z dne 20. aprila 1943 tajniku Jugoslovanskega odbora iz Italije dr. Ivanu Rudolfu (dok. št. 135), s katerim ga skuša pridobiti za OF.

Kljub v podnaslovu naznačenemu širšemu časovnemu razponu pa glavnina dokumentov izhaja iz jesenskega obdobja leta 1942, ki ga je označevalo prilagajanje delovanja vodstva odporniškega gibanja novim razmeram, ki so nastopile po siloviti italijanski ofenzivi poleti 1942. Le-ta je povzročila krizo v odporniškem gibanju tako na politični kot vojaški ravni, odporništvu pa je bilo soočeno še z oboroženim nastopom protirevolucije oziroma stanjem državljanske vojne. Ukrepi vodstva za konsolidacijo razmer, kar je tudi rdeča nit vseh dokumentov iz tega obdobja, so zadevali reorganizacijo partizanske vojske in stopnjevanje njene bojne učinkovitosti ter ofenzivnosti, pri čemer naj bi začasno postale glavni cilj njenih napadov postojanke vaških straž. Na političnem področju so bili ukrepi usmerjeni k utrditvi enotnosti in razširitvi OF, s čimer je povezan sklic vrhovnega plenuma OF in konference Delavske enotnosti novembra 1942 v Ljubljani ter poskusi pridobiti za OF politično sredino. Med dokumenti iz tega razdobja velja posebej izpostaviti troje obsežnih poročil, ki so jih decembra 1942 poslali Kardelj, Kidrič in Boris Kraigher centralnemu komiteju KPJ (dok. št. 125, 126, 127) in podajajo obširno analizo odporniške akcije in političnih procesov v Sloveniji leta 1942, s poudarkom na Ljubljanski pokrajini.

Vida Deželak Barič

Lisa Rettl, Werner Koroschitz, Ein korrekter Nazi : Oskar Kraus : NS-Oberbürgermeister von Villach : Kärntner Erinnerungsk(r)ämpfe. Villach/Beljak: Edition Kärnöl - Klagenfurt/Celovec: Drava 2006, 229 strani, ilustrirano.

To knjigo je izzval sprehod. Novi spomenik je zmotil oba avtorja in ju spodbudil k obširnemu raziskovanju. Spomenik je poklon Oskarju Krausu, "brambovcu in akcijskemu vodji koroškega hajmatdinstina za Beljak". Vendar Kraus ni bil niti "aksijski vodja koroškega hajmatdinstina za Beljak" ("KHD Einsatzleiter Villach") niti sicer vidna oseba iz časa plebiscitnih bojev po prvi svetovni vojni, kot je ugotovil direktor Beljaškega mestnega muzeja Dieter Neumann v poteku razprav okoli spomenika. Na funkcijo, ki jo je Kraus dejansko izvrševal, pa na spomeniku ni bilo nobenega namiga. V letih 1938-45 je bil namreč nacistični nadžupan Beljaka. Vendar to dejstvo ni motilo nikogar, ki se je s spomenikom in zgodovino njegovega nastanka ukvarjal.

Lisa Rettl je v pričujoči publikaciji raziskovala, kako je leta 2002 sploh še mogel nastati tak spomenik in zakaj se nihče od odgovornih ni obregnil ob nacistično preteklost na ta način počaščenega. Werner Koroschitz pa se v svojem prispevku približuje osebnosti Oskarja Krausa. To pa ni bilo lahko. Naletel je, kot uvodoma pišeta avtorja, "na zid molka". Ni pa molčala Krausova priženjena nečakinja, Lea Kraus. Živi na Dunaju in poseduje zapuščino Oskarja Krausa (1887-1973). Ta je leta 1965 zapisal svoje obširne spomine, ki jih je sam poimenoval "Moj življenjepis". Tvorijo tretji del pričujoče publikacije.

Omenjeni spomenik je del tiste krajinske opreme, ki naj bi nastala ob dravski kolesarski poti med Baškim jezerom in Labodom. Ta del kolesarske poti naj bi, po zamisli koroškega deželnega glavarja Jorga Haiderja, s sredstvi tako imenovanega plebiscitnega daru zvezne vlade iz leta 2000 ob priložnosti osemdesetletnice koroškega plebiscita preuredili v "kolesarsko pot v spomin na plebiscit". Haider je hotel, da so pri oblikovanju bili udeleženi tako koroški zgodovinarji (Claudia Fräss Ehrfeld iz Koroškega zgodovinskega društva, Alfred Ogris iz Koroškega deželnega arhiva in Gernot Piccotini iz Koroškega deželnega muzeja) kot tudi koroški umetniki. Dejansko, tako dokumentirata Rettl in Koroschitz, pa sta bili vključeni tudi združenji Zveza koroških brambovcev in Koroški hajmatdinst, oziroma so, kot v beljaškem primeru, te organizacije določale, česa se je treba spominjati. Zgodovina tega spomenika je tudi šolski primer za to, kako je na Koroškem mogoče stilizirati v nacizem vpletene osebnosti po obvoznici "obrambni boj" v "domovini zveste junake".

Rettlova se zato v svojem prispevku ukvarja predvsem z s pripovedovanji vezanimi na 10. oktober 1920 ("obrambni boj in plebiscit"), obeleževanjem koroškega deželnega praznika (posebno v letih 1930 in 2000) in njegovimi instrumentalizacijami po politiki in s strani t. i. "domovinskih" organizacij, ki so, tako Rettlova, neke vrste "vlada v senci" in tako bistveno prispevajo h koroški politiki glede na gojitev zgodovinske zavesti. Rettlova v svojem prispevku daje v razpravo tezo, da koroški deželni praznik, njegovi rituali spominjanja in posredovanja izkazujejo specifično pozitivno integracijo nacizma v koroški deželni spomin. Le tako je namreč mogoče slediti tudi dejstvu, da so v Beljaku leta 2002 sicer razpravljali o tem, ali naj bi bil torej Kraus pomemben aktivist v letih 1918-1920, niso pa razpravljali o njegovi nacistični preteklosti.

Prispevek Wernerja Koroschitza je važen popravek Krausovih spominov. Koroschitz odločno pripoveduje ne le o njegovi politični poti, temveč ga tesno povezuje z vzponom nacističnega gibanja v Beljaku. Pri tem riše Krausa tudi kot protagonist političnih bojev v Beljaku v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja. Ti boji pa so bili občasno siloviti. Prav v Beljaku se je nacizem lahko opiral na radikalno "rasno čisto" društveno dejavnost.

Oskar Kraus se je rodil na Dunaju in odraščal na Moravskem, od leta 1910 pa je bil dejaven kot uradnik cesarsko-kraljevih državnih železnic v Beljaku. Poleg Moritza Czeitschnerja ga lahko označujemo kot pomembnega prvoborca in voditelja nacističnega tabora in to ne le v Beljaku. Med leti 1933 in 1936 je bil večkrat aretiran. Kraus pa po letu 1938 ni bil le nadžupan, temveč tudi vodja urada NSDAP ("Gauamtsleiter") in voditelj SA. Od 1945 do 1947 je bil v britanskih internacijskih taboriščih in po postopku pred ljudskim sodiščem pri deželnem sodišču v Celovcu je bil avgusta 1947 obsojen na 20 mesecev težke ječe. Aprila 1948 je bil predčasno izpuščen.

Ko je Kraus pisal svoje spomine, ki jih je zabeležil kot zasebno in politično bilanco, je bil star 77 let in v svoji politični orientaciji nezlomljen. Prav ta orientacija je, ki daje tekstu kot viru zanimivost, predvsem ko Kraus piše o času po zlomu nacističnega režima. Izčrpno poroča o času, ko je bil v britanskih internacijskih taboriščih (Spittal ob Dravi, Federaun pri Beljaku, Wolfsberg in Weißenstein). Njegova pripovedovanja so važen popravek izjavam, npr. tisti, ki jo je izrekel avstrijski zvezni svetnik Siegfrieda Kampla (BZÖ) aprila 2005, češ da se je z letom 1945 pričel čas "brutalnega preganjanja nacistov". Kraus popolnoma drugače poroča o tem času. Do prve hišne preiskave in aretacije dne 29. maja 1945 je imel dovolj časa, da je uničil obremenilni material. Vzdušje v raznih taboriščih opisuje kot dobro, ravnanje z interniranimi je bilo znosno, predvsem pa je bilo mogoče prinesiti v taborišča živila, tobak in drugo. Tudi obiski so bili mogoči. Zaslišujoči FSS častnik, tako Kraus, "je z mano ravnal zelo razumevajoče in bil tudi poln sočutja za družino" (str. 204). V Wolfsbergu, tako kritizira Kraus, so kazali številni "kameradi zelo jasno svoje človeške slabosti, številni so se odvrnili od svoje nekdanje vere v Adolfa Hitlerja in nacizem, obsojali firerja, ..." (str. 204). Vendar je velika večina ostala nezlomljena. Tako tudi Kraus, ki je v spominih brez milosti obračunal s tistimi, ki so po letu 1945 nastopili drugo pot. Kraus je ponosen na to, da je ostal zvest sam sebi, kot je zapisal in da je njegova "ljubezen veljala le Nemčiji" (str. 220). Vendar sta Krausa zapustila sinova. Mlajši je 1948 psihično zbolel in napravil leta 1950 samomor, starejši je iz življenja svojih staršev izginil 1951. Da bi bila tu možna neka povezava z njegovo politično držo, Krausu - tako se zdi - ni prišlo na misel.

Tekoče pisana in predvsem v drugem delu bogato ilustrirana knjiga je namenjena širokemu krogu bralcev in želeli ji je, da bi bilo tako. Kljub temu se avtorja nista odpovedala izčrpnemu znanstvenemu aparatu, kar jima je treba šteti v dobro.

Brigitte Entner

Mateja Režek, Med resničnostjo in iluzijo : slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem : (1948-1958). Modrijan, Ljubljana 2005, 224 strani, ilustrirano.

V zgodovini ima vsako obdobje svoje značilnosti in je zato pomembno in za zgodovino pisje zanimivo. V vsakem zgodovinskem obdobju je nekaj takšnega, kar je mogoče označiti za "usodno" za takratno dogajanje in za nadaljnji razvoj. Ti dogodki in procesi označujejo zgodovino. To velja tudi za čas, ki ga je v knjigi orisala dr. Mateja Režek, raziskovalka, ki je svojo raziskovalno pot začela na Inštitutu za novejšo zgodovino (zaradi spleta okoliščin sedaj zaposlena na Inštitutu Nove revije-na zavodu za humanistiko). Avtorica je v svoji zgodovinski študiji, ki je njena doktorska disertacija, obdelala desetletje, v katerem so se zastavili politični in družbeni procesi, ki so oblikovali jugoslovansko (in s tem slovensko) zgodovino v obdobju t. i. druge Jugoslavije. Gre za čas od konca štiridesetih do konca petdesetih let 20. stoletja, torej za šesto desetletje prejšnjega stoletja, ki je nekako prelomno obdobje v jugoslovanski notranji politiki. V tem obdobju so se začeli in

že tudi pokazali vse značilnosti in protislovja (nedoslednosti in napake), ki so obeležila drugo Jugoslavijo in so v veliki meri vplivali na njen neslavni konec.

Mejnika v desetletnem političnem razvoju Jugoslavije, kar obravnava v študiji Mateja Režek, sta na eni strani spor z Informburojem leta 1948 in na drugi 7. kongres Zveze komunistov Jugoslavije aprila 1958. Vsebina knjige je prikaz politike in političnih sprememb po sporu s Sovjetsko zvezo oziroma Stalinom in z Informburojem. Režkova prikaže posledice spora z Informburojem. Ta spor, ki je imel najprej značaj nesoglasij med "velikim bratom" oziroma "očetom" (Stalin) in "neukim in neubogljivim otrokom" (Tito in njegovi tovariši) na ravni partijskih vodstev, in se je nato zaradi značaja oblasti v Sovjetski zvezi in državah, ki so bile njeni sateliti (t.i. države ljudske demokracije) in tudi v Jugoslaviji, prenesel na meddržavno raven, je bil dejanski vzrok za spreminjanja v jugoslovanski politiki. Šlo je za spremembe v politični misli (ne toliko v ideologiji) oziroma v taktiki ustvarjanja komunistične družbe, če se uporabi partijsko izrazoslovje. Jugoslovanski komunisti niso spremenili ideološke osnove, na kateri so gradili politični sistem, ta je ostajala marksizem; zaradi iskanja lastnega načina graditve socializma so se izvirnega marksizma še bolj oklenili. Zaradi političnih razlogov so namreč postali ideološko bolj "čistunski" in so v sovjetskem sistemu videli "revizionizem" marksizma in v stalinizmu njegovo izkrivljenost. Zato so iskali v marksistični politični misli nekaj novega, drugačnega od sovjetskega socializma. In so našli "asociacijo svobodnih proizvajalcev" kot način odmiranja države. To je postala zamisel o delavskem samoupravljanju, kar je postalo osnova celotnega jugoslovanskega političnega sistema (posledično tudi gospodarskega).

Po "iznajdbi" delavskega samoupravljanja in uvedbi le-tega v prakso se je sprožil plaz političnih sprememb. Spremembe v resničnosti pa so dejansko zaostajale za zamislimi. Zato je naslov knjige *Med resničnostjo in iluzijo* nedvomno ustrezen. Pri tem pa je avtorica očitno uporabila "parafrazo" naslova članka Jožeta Pučnika iz leta 1958 *Naša stvarnost in naše iluzije*, ki je bil, čeprav neobjavljen, zelo obremenilen dokaz za to, da je bil Pučnik obsojen na večletno zaporno kazen.

V knjigi je dala avtorica pod drobnogled politične spremembe, ki so se zgodile v petdesetih letih 20. stoletja v Jugoslaviji in posledice teh sprememb. Najprej so bile namreč izvedene spremembe, po katerih naj bi se jugoslovanski način razvoja socializma razlikoval od sovjetskega, tega so začeli jugoslovanski voditelji imenovati "državni kapitalizem", s čimer so ga precej ustrezno opredelili, čeprav je bil namen predvsem poudarjanje, da gre v sovjetskem (kasneje imenovanem realnem) socialističnem modelu le za drugačno obliko "osovraženega" kapitalizma. Te spremembe - reforme so bile izvedene od leta 1949 (ko je bila "ustvarjena" oziroma "najdena" zamisel o delavskem samoupravljanju) pa do začetka leta 1953. To obdobje je avtorica nasloвила *Čas iskanj*. Sledila je reakcija na spremembe, ki so se samim ustvarjalcem le-teh zdele preveč smeje in zato zastoj (naslov poglavja *Politični zastoj*), ki je trajal do leta 1956. Reformna hotenja so dobila leta 1956 nov zagon zlasti na gospodarskem področju, ko so bila sprejeta načela nove gospodarske politike, v kateri so dotedanje prednostne gospodarske panoge (t. i. težka industrija) izgubile ugodnejši položaj in je bil večji poudarek na bolj uravnoteženem gospodarskem razvoju in razvoju predelovalne industrije in tudi kmetijstva z večjo skrbjo za izboljšanje življenjske ravni prebivalstva. Ta gospodarska načela so bila sicer uveljavljena šele konec leta 1957, ko je bil sprejet drugi petletni

gospodarski načrt, ki pa se je imenoval "perspektivni načrt", da se je tudi v imenu "plana" videla razlika od sovjetskega planskega gospodarstva. Hkrati s hotenji po gospodarskem prestrukturiranju pa so se pokazali v pogledih vodilnih jugoslovanskih politikov različni pogledi in nesoglasja, ki so bili posledica sprememb v političnem življenju v začetku petdesetih let (naslov poglavja *Razpoke v monolitu*). Ti različni pogledi so bili značilni za jugoslovansko politiko v naslednjih letih in desetletjih in so bili "eksploziv" za konec jugoslovanske države. Šlo je namreč za različno ocenjevanje pomena samoupravljanja kot političnega sistema in za razlike v razumevanju organizacije oziroma delovanja države, ali več centralizma ali več federalizma z večjimi pristojnostmi republik jugoslovanske države oziroma med t. i. (gospodarsko) razvitimi in nerazvitimi republikami. To je obudilo nacionalno vprašanje, ki naj bi bilo po prepričanju vodilnih jugoslovanskih politikov s federativno ureditvijo jugoslovanske države "dokončno" rešeno.

Knjiga Mateje Režek ima tako tri poglavja, oziroma skupaj z uvodom štiri. V uvodu je predstavila Slovenijo in Jugoslavijo v prvih povojnih letih, do leta 1948/49. To je bil čas nekritičnega posnemanja Sovjetske zveze na vseh področjih življenja. Predstavila je osnovne dejavnike jugoslovanskega političnega sistema, politično resničnost, ki ni dopuščala nobenih iluzij. Ti so bili ustava, ki je opredeljevala oblast in organizacijo države, komunistična partija, ki je oblast dejansko vodila in usmerjala, čeprav do sredine 1948 formalno ni nastopala javno in je bilo njeno delovanje odmaknjeno od oči javnosti. Vendar pa je ta partijsko oblast čutila prek organov državne oblasti in represivnega aparata države, sodstva in politične policije, ki so bile vse pod "budnim" očesom partije. Značilnost političnega sistema, ki je imel več imen (in jih ima še vedno), od administrativni socializem (kot da ni bilo v samoupravnem socializmu administriranja - ?), državni socializem, revolucionarni etatizem, obdobje ljudske demokracije, je bilo tudi načrtno ("plansko") gospodarstvo na način sovjetskih petlekt s poudarkom na industrializaciji in to graditvi težke, t. i. bazične industrije. Socializem se je namreč po mnenju oblasti izražal skozi industrializacijo in elektrifikacijo, torej skozi ustvarjanje gospodarske "podlage". Posebnost obdobja je bil tudi odnos do kmetijstva oziroma natančneje do kmetov (zemljiških posestnikov), kar pa je treba razumeti v ozki povezavi s preskrbovalnim sistemom. Prav "nepravilen" oziroma premalo odločen odnos do kmetov kot ostankov kapitalizma je bil eden od očitkov jugoslovanskemu partijsko-državnemu vodstvu s strani Stalina marca 1948. Vprašanje pa je, ali je res, da se je jugoslovansko vodstvo odločilo za socialistično kolektivizacijo v kmetijstvu, da bi ovrglo Stalinovo grajo preblagega ravnanja s kmeti v Jugoslaviji. Res je politična odločitev za kolektivizacijo oziroma ustanavljanje Kmečkih delovnih zadrug, jugoslovanske inačice sovjetskih kolhozov, časovno sovpadala s sporom z Informbirojem, vendar je bila odločitev pogojena bolj kot z ideološkim razlogom s stvarnim. Zaradi industrializacije in s tem večanja števila prebivalstva, ki je bilo vezano na državno, t. i. zagotovljeno preskrbo, so nastajale težave pri preskrbi in pojavljalo se je pomanjkanje in tudi lakota, zato je jugoslovansko vodstvo iskalo način za povečanje učinkovitosti kmetijstva. V kmečkih delovnih zadrugah in kolektivnem, vodenem in kontroliranem pridelovanju so videli najučinkovitejši način organiziranja "proizvodnje" v kmetijstvu, zato so se odločili za kolektivizacijo. Vsiljevali pa so jo politično in tudi s prisilo, pri čemer so za prepričevanje uporabljali besednjak in metode, ki so zelo spominjal na sovjetske. Prav tako ni mogoče razlagati t.

i. drugo nacionalizacijo (dopolnitev nacionalizacije iz konca leta 1946) iz konca aprila 1948 kot posledico Stalinovih kritik. Ta nacionalizacija je bila pripravljena že prej. Politična odločitev je padla v najožjem partijskem vodstvu že novembra 1947, zakon pa je bil sprejet na prvem zasedanju zvezne skupščine. Ta se je namreč sestajala letno le v dveh sklicih, ko so sprejemali že pripravljene zakone. Slučajno pa je aprilsko zasedanje skupščine leta 1948 sovpadlo z začetki spora s Stalinom. Ta pa takrat še ni bil niti javen (zanj je vedelo le najožje partijsko vodstvo), pa tudi jugoslovanski partijski voditelji niso mogli predvideti njegovih razsežnosti in posledic.

Značilnost prvega obdobja je tudi politično-ideološki spor najprej s Stalinom in nato z Informbirojem, ko so nesoglasja med jugoslovanskim in sovjetskim partijskim vodstvom, dejansko med Titom in Stalinom, postala javna in so bila "internacionalizirana". Režkova glede spora z Informbirojem ugotavlja, da je bil ta dejansko posledica razhajanj med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, Titom in Stalinom, glede zunanjepolitičnih odnosov, natančneje glede vprašanja prevlade Jugoslavije na Balkanu. Ta jugoslovanski "balkanski" primat naj bi spodkopaval primat Stalina v komunističnem taboru. Očitki Stalina jugoslovanskemu partijskemu vodstvu, predvsem Titu, pa so bili ideološki, zato se zdi, da je spor nastal zaradi različnosti jugoslovanske graditve socializma. Posledice spora znotraj Jugoslavije so bile tudi zaostritve v odnosu do tistih, ki so verjeli Stalinu bolj kot Titu. Svojo oblast in svoj "prav" je jugoslovanska oblast branila in je zato ostro preganjala podpornike Stalina (prave in tudi take, ki so jih za to le sumili) na izrazito stalinističen način, z zapiranjem in "prevzganjanjem" v različnih taboriščih, predvsem na Golem otoku blizu Raba.

Najobsežnejše poglavje v knjigi je naslovljeno *Čas iskanj*. V šestih razdelkih je avtorica predstavila spremembe, ki jih je doživela jugoslovanska država in družba od konca leta 1949 do začetka leta 1953 na področju politike in z njo ozko povezanega pravosodja. Najprej je predstavila uvedbo samoupravljanja, ki je postalo jugoslovanska "blagovna znamka" (na zahodu so ga imenovali jugoslovanski eksperiment) in je sprožilo vrsto reform. Namen uvedbe samoupravljanja pa je bil predvsem ideološki, namreč pokazati Stalinu, da je mogoč tudi drugačen način socializma, kot je bil v Sovjetski zvezi. Šlo je za izraz odpora Stalinovemu monopolu nad socializmom in komunistično ideologijo. Delavsko samoupravljanje - "tovarne delavcem" - je bilo tako dvojno sredstvo jugoslovanskega partijsko-državnega vodstva. Prvič, to je bila ost proti Stalinu, da mu pokažejo, da obstaja še drug način poti v komunizem in je pomenilo sredstvo jugoslovanske emancipacije in drugačnosti v komunističnem taboru. Na Zahodu so zato samoupravljanje sprejeli z velikim zanimanjem in simpatijami. Drugič, samoupravljanje je bilo sredstvo za notranje potrebe oblasti.

Vodilna misel je bila zmanjševanje vloge države in njenega aparata. Šlo je za marksistično idejo o odmiranju države kot sredstvu prisile. Jugoslovanski teoretiki (predvsem Milovan Djilas in Edvard Kardelj) so zato "našli" način zmanjševanja vloge države v delavskem samoupravljanju. Kateri od obeh je bil dejanski tvorec ideje o "asociaciji svobodnih proizvajalcev", je vprašanje, kajti oba sta se imela za "izumitelja". Dejstvo pa je, da Tito sprva ni bil preveč navdušen nad to zamisljivo, vendar ko je spoznal, da je to način, ki pomeni alternativo sovjetskemu modelu socializma, je sprejel misel o delavskem samoupravljanju. V začetku leta 1950 je stekla

akcija predajanja tovarn delavcem v upravljanje. Začetke delavskega samoupravljanja v Sloveniji na primeru delovanja v železarni Jesenice je predstavila v "pozabljeni" knjigi Jera Vodušek Starič (pozabljena med drugim tudi zato, ker je Režkova očitno ni upoštevala, vsaj v navedeni literaturi na koncu knjige je ni navedla).

S samoupravljanjem naj bi se zmanjšala vloga države (njenega aparata) v gospodarstvu in nasploh. Začel se je proces, ki naj bi pomenil demokratizacijo na osnovi deetatizacije (razdržavljanja), debirokratizacije (zvezni državni aparat se je v resnici precej zmanjšal), decentralizacije. Vse to se je v resnici začelo, a v zelo omejenem obsegu oziroma z majhnimi učinki, kajti položaj in vloga komunistične partije sta ostala nedotaknjena. Komunistična partija je spremembe, ki so bile na papirju velike, v glavah komunistov manjše, v praksi pa minimalne, sicer izvedla na 6. kongresu novembra 1952. Izhodišče za spremembo, dejansko opustitev stranke (partije) in nastanek zveze političnih somišljenikov, je bilo v razmišljanjih, da bi se partija ločila od državne oblasti. Namen tega je bil kot pri samoupravljanju izraz alternative sovjetskemu sistemu in dokaz jugoslovanske samostojnosti v komunističnem svetu in dokaz, da so jugoslovanski komunisti edini pravi marksisti, saj črpajo ideje in rešitve neposredno pri Marxu in njegove Zveze komunistov iz leta 1847. Kljub vznesenosti na kongresu in dobrim "namenom", s katerimi so se lotili sprememb v partiji in vloge partije v družbi (državi), je ostalo glede tega več ali manj po starem. Do spremenjene vloge partije je bila velika zadržanost tudi pri samih ustvarjalcih sprememb. Spremembe so mnogi partijsko-državni voditelji sprejeli bolj zaradi discipline in oportunitizma kot zaradi prepričanja oziroma zavesti, da so spremembe potrebne. Za mnoge so bile odločitve kongresa sporne. Eden najmočnejših jugoslovanskih politikov, šef politične policije in partijski kadrovik Aleksandar Ranković je kmalu v spremembe glede partije podvomil, prav tako pa tudi glede samoupravljanja in z njim povzročeno decentralizacijo. Bistvo njegovih nestrinjanj je bilo takšno, da je postalo stalnica v razhajanjih vse do konca jugoslovanske države. O spremembah, sprejetih na 6. kongresu, naj bi imel pomisleke tudi Tito. Viri za oboje so seveda posredni. Vsekakor pa je bil šesti kongres jugoslovanske komunistične stranke v jugoslovanski zgodovini nasprotujoč dogodek.

Poleg partije, ki je postala zveza istomišljenikov in "vodilna idejna sila", se je preimenovala tudi Ljudska fronta in to v Socialistično zvezo delovnega ljudstva. Šlo je za nekak politični manever jugoslovanskih oblasti, da bi se prek te politične organizacije približali socialističnemu gibanju oziroma socialističnim strankam. To pa je bilo zelo težko, kajti voditelji evropskih socialističnih strank so videli v SZDL transmisijo zveze komunistov, predvsem zaradi istih oseb, ki so bile v vodstvu obeh političnih organizacij. Poleg tega so bili v socialističnem gibanju zelo zadržani do jugoslovanske demokratizacije, zlasti ker ni bilo zagotovljeno večstrankarstvo in s tem tudi možnost strankarskega parlamentarizma. Glede spremenjene vloge zveze komunistov in socialistične zveze je bil najbolj zagret Milovan Djilas, eden vodilnih ideologov, ki je v SZDL videl možnost političnega "pluralizma", strankarstva v Jugoslaviji, pri čemer naj bi SZDL zasedla dotedanje mesto partije v oblasti, partija pa naj bi v resnici postala vodilna idejna sila, kot jo je opredelil partijski kongres. Šlo naj bi za nekakšno dvostrankarstvo, za delitev oblasti med zvezo komunistov in socialistično zvezo. Ko je Djilas zaradi takšnega razmišljanja zavrnil "leninistično" načelo komunistične partije, kar je zveza komunistov kljub deklariranim spremembam ostajala, in je posegel v nedotakljivost partije, je to izbilo sodu

dno in po kratkem postopku so ga njegovi tovariši odžagali. Postal je najprej "politični upokojenec", nato pa zaradi kritičnih pogledov na politiko njegovih nekdanjih tovarišev tudi t. i. disident, torej odpadnik in je bil obsojen na večletno zaporno kazen. Djilasove poglede in poraz t. i. prvega partijskega liberalizma, katerega simbol je bil Djilas, ki pa je morda malce preveč naivno verjel v proces demokratizacije in umik partije z oblasti, predstavlja Režkova izčrpno v poglavju *Politični zastoj (1953-1956)*.

Zaključek sprememb na političnem področju je bila sprememba ustave (Režkova označuje to za revizijo). V začetku leta 1953 je bil sprejet Ustavni zakon, s čimer se je formalno zaokrožil proces sprememb, začeti leta 1950 z namenom krepitve socializma in ne demokratizacije, kar je povedal Boris Kraigher. Samoupravljanje je postalo ustavna kategorija in politični temelj državnega sistema. Nova ustava je bil naravnana bolj razredno, v njej je bil omenjen socializem (dotedaj je bila omenjena ljudska demokracija), "delavski razred" oziroma samoupravljalci so dobili v skupščini zbor proizvajalcev kot "instrument razredne politike". Manj pa se je v tej ustavi posvečala pozornost federativnosti državne organizacije, saj je bil v zvezni skupščini odpravljen Zbor narodov. Nasploh je večja "razrednost" v ustavi pomenila zasnovno "socialistične skupnosti novega tipa" (E. Kardelj), v katerem naj ne bi narodnostno načelo imelo večje vloge. "Razredno" stališče o enotnem jugoslovanskem delavskem razredu, kar se je slišalo iz ust ustvarjalcev ustavnega zakona, je nakazovalo možnost nacionalnega unitarizma in centralizma. V naslednjih letih je postala ta misel za nekatere zelo vabljiva. O tem, da se je zaradi takšnega razmišljanja v resnici odprlo v Jugoslaviji nacionalno vprašanje, ki naj bi bilo s federativnostjo in deklariranim ter skoraj malikovanim načelom "bratstva in enotnosti" za večno rešeno, piše Mateja Režek v zadnjem poglavju knjige z naslovom *Razpoke v monolitu*. Poudarjanje razrednosti je zaradi samoupravljanja obudilo speči vulkan, kar je bilo v Jugoslaviji nacionalno (narodnostno) vprašanje. Razredno je spodbudilo nacionalno vprašanje, kajti zaradi razrednega momenta naj bi se oblikovala "skupna jugoslovanska zavest", ki naj bi izrinila narodnostni moment. To pa je bila nehote odprta zasnova "jugoslovenarstva", znanega iz obdobja prve Jugoslavije. Predvsem se je takšna ideja, ki je bila predstavljena kot zamisel o Jugoslaviji kot "zvezi komun", torej brez nacionalnih republik, pojavila med posamezniki na 7. kongresu ZKJ aprila 1958.

V prvem poglavju je obširno in poglobljeno predstavila še spremembe v pravosodju in glede kazenske represije, kar naj bi bil tudi izraz demokratizacije. Ugotavlja, da so bile "v primerjavi s prvim povojnim obdobjem spremembe v pravosodju in kazenskem pravu precejšnje, vendar ne tolikšne, da bi se sistem približal ravni v demokratičnih državah". (str. 79) Kot posebno podpoglavje v poglavju o političnih spremembah do leta 1953 je vključila še odnos med državo in cerkvijo (dejansko vsemi verskimi skupnostmi), konkretno pa gre za odnosdržavne oblasti do Rimskokatoliške cerkve. V tem obsežnem podpoglavju, naslovljena ga je Cuius regio, eius religio, s čimer je najbrž želela namigniti, da je tudi vera pač stvar svetne oblasti, obravnava celoten odnos jugoslovanske države, slovenskih oblasti do Rimskokatoliške cerkve od leta 1945 dalje, od vprašanj verouka, izključitve teološke fakultete iz okvira ljubljanske univerze, verskega tiska, duhovniških društev itd. Za oblast je bila Cerkev vodilna opozicijska sila, v Sloveniji edina organizirana opozicija, torej razredni nasprotnik (sovražnik), zaradi stališč Vatikana glede mejnih in

ozemeljskih vprašanj z Italijo pa tudi nacionalni sovražnik. Zaostritev odnosov jugoslovanske države do Rimskokatoliške cerkve, ti odnosi so bili sicer slabi že od konca vojne, pa je padlo na konec leta 1952, ko je Jugoslavija z Vatikanom prekinila odnose. Takrat je bil tudi vrhunec sodnega preganjanja duhovnikov v Sloveniji.

Obdobju iskanj oziroma sprememb je sledil politični zastoj, kar je bila reakcija na spremembe. Te so bile za marsikoga prehitre, nepotrebne in pregloboke. Strah pred izgubo oblasti partije je zato povzročil konec "demokratizacije". V partijsko-državnem vrhu so prevladala stališča konservativcev, med katerimi je bil najbolj znan Ranković, pa tudi Tito se je nagibal na to stran. To je avtorica označila kot zasuk v levo, čeprav so bili tudi t. i. liberalci (Djilas, Kardelj) izrazito levičarsko usmerjeni. Bili so le bolj naklonjeni spremembam. V zvezi komunistov so začeli "obračunavati" z lastnimi reformnimi usmeritvami. Najizrazitejši primer "levega" zasuka je bila politična odstranitev Milovana Djilasa januarja 1954, ker se je, preveč vneto zavzemal za nadaljevanje demokratizacije. Donkihотовsko je jurišal na mline na veter, na partijo, s serijo političnih esejev v partijskem glasilu Borba z namenom spodbuditi nadaljevanje sprememb. "Nenehni boj za demokracijo, to je edini stvarni in trajni boj", je zapisal v enem od teh člankov, z vsebino katerih so se strinjali mnogi partijci in ga vsaj po tihem podpirali. V Sloveniji je bila "djilasovščina" najbolj sprejeta med sodelavci takrat novega kulturniško-političnega časopisa Naši razgledi. Zaradi tega, ker je dregnil v partijo kot organizacijo in želel nekakšen pluralizem vsaj s socialistično zvezo, se je od njega Kardelj odmaknil, čeprav se je sicer tudi sam zavzemal za nadaljevanje sprememb in demokratizacijo. Pri tem pa v to ni bil pripravljen vključiti organizacije komunistov. Djilasov politični padec, ko je izgubil vse politične in državniške funkcije, je bil dejanski konec prvega "partijskega liberalizma", ko se je skušalo v okviru oblasti in partije izvesti določene demokratične spremembe; drugi "partijski liberalizem se šteje tisti iz konca šestdesetih let, v Sloveniji je bila to politika Staneta Kavčiča. Tudi ta ni uspel in to zaradi enakih razlogov - strahu pred izgubo ali vsaj omejitvijo oblasti komunistične partije.

Kot že povedano, se je sredi petdesetih let "odprlo" nacionalno vprašanje. Da je do tega prišlo, čeprav je bilo med vodilnimi politiki prepričanje, da je preseženo, so bili razlog reformne poteze, kot je bila uvedba t. i. komunalnega sistema, v katerem naj bi občina, torej lokalna skupnost, dobila ne le upravne pristojnosti, marveč tudi politične. Komune naj bi bile sredstvo "odmiranja države", kajti prevzemale naj bi določene funkcije države oziroma njene oblasti, v resnici pa so le postale transmisija državne oblasti na lokalnem nivoju. Državna oblast se je na ta način še bolj "približala" državljanom. Posledica komunalnega sistema, ki je bil uveden s prepričanjem, da je to način decentralizacije, pa je bila, da se je zato pojavila nevarnost nacionalnega unitarizma in večje centralizacije. Tisti, ki so želeli preseči federativno ureditev Jugoslavije in razdelitev na republike, ki so imele nacionalno osnovo, so namreč videli v komuni možnost odprave nacionalnih republik in uvedbe "federacije" komun. Na ta način naj bi bilo po njihovem mnenju odpravljeno nacionalno načelo federacije, kar pa bi omogočalo zlitje v jugoslovanstvo. Režkova je to poimenovala jugoslovanski integral, torej skupnost.

To je kmalu opazil idejni tvorec komunalnega sistema Edvard Kardelj in opozoril, da v Jugoslaviji ne gre nacionalno problematiko "reševati" na ta način in da imajo narodnosti in narodno vprašanje za jugoslovanske narode velik pomen. Ker se je zavzel za narodno vprašanje, je dobil oznako slovenskega nacionalista (tako

so ga videli njegovi tovariši), čeprav je v Sloveniji ostro zavračal slovenski "nacionalizem". Tega je razumel kot nacionalni egoizem in nepripravljenost Slovencev prispevati za razvoj drugod po Jugoslaviji. V jugoslovanskem partijsko-državnem vrhu pa so se zaradi različnih pogledov na decentralizacijo in centralizacijo pojavila nasprotja, saj sta bili dve usmeritvi. Del partijskih voditeljev se je zavzemal za poglobljanje samoupravljanja in decentralizacijo, drugi pa so želeli močnejšo centralno oblast in so zagovarjali integracijo na vseh področjih.

Različnosti v pogledih so se pokazale pri političnem ocenjevanju t. i. trboveljskega štrajka, ko so v začetku leta 1958 rudarji premogovnikov Trbovlje, Hrastnik in Zagorje stavkali (to je bila prva priznana delavska stavka v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni). Razlogi za stavko so bili na neki način socialni, povezani so bili z vrednotenjem dela rudarjev (plače rudarjev so bile zaradi centralistično določenih cen premoga nizke, medtem ko so materialni stroški izkopa premoga v slovenskih premogovnikih skokovito naraščali, neposreden povod pa je bila neizplačana še ene plača ob koncu leta, kar je bil pri rudarjih običaj), čeprav je bila stavka demonstracija proti gospodarskemu sistemu in moči administrativnega upravljanja v njem, torej proti centralizmu, ki je bil vsaj glede cen premoga za slovensko premogovništvo škodljiv. S tem pa je stavka dobila tudi globlje politične razsežnosti. Ker se je pokazalo, da vzroki za stavko niso le plače, temveč občutek o gospodarski zapostavljenosti Slovenije, je politično ocenjevanje stavke v partijskem vrhu odprlo razpravo o vprašanju odnosov med republikami in federacijo ter republikami med seboj. Eni so videli rešitev v večji centralizaciji (Ranković). Oblikovala sta se dva med seboj nasprotna pogleda na pristojnost zvezne oblasti in to je postala stalnica političnih odnosov v Jugoslaviji vse do njenega konca. Trboveljski štrajk oziroma politične razprave, ki jih je sprožil, je tako mogoče šteti tudi za enega bistvenih mejnikov v zgodovini druge jugoslovanske države; takrat se je začela "agonija" druge Jugoslavije.

Knjigo je avtorica končala s predstavitvijo 7. kongresa ZKJ in na njem sprejetega programa. Ta je bil edini, ki ga je sprejela Zveza komunistov Jugoslavije in je kljub vsem spremembam v jugoslovanski "stvarnosti" ostal v veljavi vse do konca ZKJ in jugoslovanske države. Bistveno se ji je zdelo, da se je na tem kongresu javno odprlo nacionalno vprašanje in je bil dan namig za ukinitve nacionalnih republik. Duh je bil spuščen iz steklenice!

Uvedba samoupravljanja in vse, kar je bilo povezano z reformnimi hotenji, ki jih je to sprožilo v začetku petdesetih let, je ob koncu tega desetletja povzročilo razpoke v "monolitu" oblasti in tudi države. To je bila napoved kriznega obdobja v naslednjem desetletju.

Knjiga je napisana jasno v klenem jeziku in avtorica je zelo uspešno "prevedla" politično latovščino, ki so jo govorili politiki, oziroma je uspela izbrati in navajati res najbolj pomembne in povedne njihove besede oziroma misli. Delo je gradila predvsem na arhivskih virih, pri čemer ji je bilo to vodilo za njen prikaz in ne dopolnilo ali "dokazilo" njenega že ustvarjenega pogleda na čas, ki ga je predstavila.

Avtorica je namreč pregledala resnično veliko arhivskega gradiva političnih dejavnikov, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije. O tem velja "tehnična" opazka o navedbi v seznamu virov in literature, kar navaja na koncu knjige, da so za večino bralcev premalo le navedbe signaturnih števil fondov. Vsak fond ima svoje polno ime (uradno ime fonda) in je številka bolj pomagala za navajanje. Prebrala je tudi

"goro" gradiva, ki ga je uvrstila med tiskane vire, npr. gradivo političnih organizacij, kot so kongresi, stenografske beležke. Glede tiskanih virov pa velja pripomba, da vsega kar je navedla kot tako, ni mogoče šteti za tiskane vire. Res je mogoče šteti statistično gradivo med tiskane vire, vendar to ni mogoče reči za knjigo Slovenija 1945-1975 (Zavod za statistiko, Ljubljana 1975), kajti gre za nekaj zgodovinski pregled (avtorski) skozi statistične podatke in ne za "gole" podatke. Med tiskane vire bi veljalo uvrstiti tudi zbrana (izbrana) dela, večinoma gre za politične govore jugoslovanskih vodilnih politikov, Tita, Kardelja, Marinka, ki pa jih navaja med literaturo. Za tiskani vir velja tudi natisnjeni zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945/1954, ki jih je zbrala Darinka Drnovšek (Viri 15). Med navedeno literaturo, ki jo je uporabljala pri pisanju, velja opozoriti na Milovana Djilasa. Gre bolj za metodološko opazko, ki ni naslovljena le na Matejo Režek. Ta se je pri prikazu in ocenah precej naslanjala na Djilasova dela, ki imajo večinoma spominski značaj, v katerih navaja vrsto podatkov in mnenj o dogodkih, katerim je bil priča. Bil je namreč med redkimi politiki iz tistega časa, ki je svoja spominjanja zapisal in zato lahko služijo kot pomemben vir za odkrivanje "zakulisja" v politiki in med takratnimi politiki. Je pa Djilas poleg tega, da je pričevalec, tudi kritik svojih "tovarišev". Pri Djilasu je zato treba upoštevati njegovo prizadetost (upravičeno!), užaljenost in najbrž tudi maščevalnost, pa tudi, kdaj je pisal svoja dela, ki so vsa večinoma spominskega značaja. In zakaj jih je pisal? Režkova se je tega najbrž zavedala, ko je enkrat zapisala, "če mu seveda lahko verjamemo" (str. 90-91).

V knjigi je objavljen tudi precej dolg povzetek knjige v angleščini, kar daje celotni knjigi dodatno vrednost, kajti na ta način je njeno delo dostopno tudi neslovenskim bralcem. Poseben čar pa daje knjigi slikovno gradivo. Fotografije, ki jih je našla v Muzeju novejše zgodovine Slovenije in v Arhivu Republike Slovenije, so večinoma objavljene prvič in resnično "ilustrirajo" marsikatero stvar, o kateri piše.

Monografija Mateje Režek je zrelo delo mlade zgodovinarke (velja upoštevati, da ga je napisala dejansko pred šestimi leti in nekaj poglavij je že predstavila v znanstvenih revijah, v strnjeni obliki pa celotno delo tudi v Slovenski novejši zgodovini) in je pomemben prispevek v slovenskem zgodovinopisju. Je pravo zgodovinopisno delo, napisano z metodologijo znanstvenega zgodovinopisja. Mateja Režek je v monografiji o slovenski in jugoslovanski politiki v šestem desetletju 20. stoletja natančno prikazala politična in družbena protislovja, pri čemer ni zapadla v danes "modno" komentiranje ali kritiziranje (nemalokdaj smešenje) dogajanja, ki ga je opisovala. Ostala je na ravni znanstvenega zgodovinopisja, kar koli si že vsak pod tem pojmom predstavlja. Njeno delo je tako pronicljiv prikaz in analiza zgodovinskih dogodkov in procesov na področju, ki spada v politično zgodovino. Ta je namreč z njenim delom prvič sistematično predstavljana, čeprav se politike tega časa dotika oziroma iz nje izhaja Aleš Gabrič, ko predstavlja t. i. kulturno politiko (Socialistična kulturna revolucija : slovenska kulturna politika 1953-1962), in Jože Princič o gospodarski politiki (V začaranem krogu: slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955-1970). Monografijo Mateje Režek je nedvomno mogoče uvrstiti med tista dela slovenskega zgodovinopisja, ki bodo prestala politično "prevetritev", ki za zgodovinopisje poteka s strani politike.

Oliver Rathkolb, *Die paradoxe Republik : Österreich 1945 bis 2005*. Paul Zsolnay Verlag, Wien 2005, 460 strani.

Avtor v desetih poglavjih analizira avstrijsko zgodovino po drugi svetovni vojni. Čeprav skuša časovno zaokrožiti posamezna poglavja, mu to ne uspe. Zaradi potrebne razumljivejše interpretacije povojnega avstrijskega razvoja posega v čas avstro-ogrske monarhije, prve avstrijske republike, avtoritarne stanovske države in seveda nacizma ter prepleta posamezna poglavja z glavnim vprašanjem - vprašanjem naglega razvoja avstrijske identitete po drugi svetovni vojni. Zadnje velja zlasti za prvo poglavje, kjer razmišlja o "avstrijski identiteti med nacionalnim ponosom, solipsizmom in evropskim patriotizmom", nakar se v predzadnjem o "prisotni preteklosti" vrača k izhodišču in spregovori o enem izmed bistvenih dejavnikov avstrijske identitete ter njegovi transformaciji. Kritično namreč razpravlja o "doktrini prve žrtve", Avstrije kot prve žrtve Tretjega rajha, ter postopnem spoznanju, da je mogoče govoriti o tem, da neobstoječe države sicer ni mogoče obdolžiti nacističnih zločinov, da pa je vendar treba videti sodelovanje in s tem sokrivdo njenih državljanov pri zločinih Tretjega rajha, predvsem pri izvajanju holokavsta, pri protijudovskih ekscesih v dnevih in mesecih po "anšlusu", pri arizaciji družbenih struktur v ostmarki in pri preganjanju političnih nasprotnikov. Na spremembo miselnosti o "prvi žrtvi" so vplivali številni dejavniki. Avtor poudarja odločilno vlogo mednarodnega diskurza in druge dejavnike. Odločilno zarezo zazna v devetdesetih letih 20. stoletja, ko je problematiko v avstrijskem parlamentu in zatem še na državnem obisku v Izraelu prvič tematiziral kancler Franz Vranitzky. Opozarja, da je bilo vprašanje soudeležbe avstrijskih državljanov in s tem njihove soodgovornosti posredno prisotno pri ukrepih, ki so po maju 1945 zadevali vprašanja restitucij in poravnave škode žrtvam, pa če so se pri tem državni organi obnašali še tako restriktivno in ukrepali le zaradi zunanjega pritiska. Drugi zgodovinarji opozarjajo, da je Avstrija v številnih pogledih pravni naslednik Tretjega rajha. Kot primer navajajo "nemško imovino", ki jo je Avstrija podržavila v sektorjih zahodnih zavezniških sil in s tem zašla v občasni konflikt z zahodnimi zavezniki in pozneje z Zvezno republiko Nemčijo, medtem ko je to imovino na vzhodu zasegla leta 1946 v smislu potsdamskih sklepov z dne 1. avgusta 1945 Sovjetska zveza. Po sklenitvi Avstrijske državne pogodbe maja 1955 je Avstrija tudi tu nasledila Sovjetsko zvezo, vendar morala oškodovati na primer zahodne naftne družbe, ki so skušale uveljaviti svoje pravice iz let pred "anšlusom". Zanimivo je, da Rathkolb ne pritrjuje trditvam o čezmerni zastopanosti Avstrijcev v nacističnih oblastnih in vojaških strukturah - pravi, da manjkajo še potrebne detajlne analize - in se takemu gledanju približuje le glede moštva SS. O udeležbi Avstrijcev pri upravi posameznih okupiranih dežel oziroma držav, kot na primer Jugoslavije ali Nizozemske, ne razpravlja. Zadovoljuje se z omembami kot na primer, kakšno vlogo je igral v okupirani Jugoslaviji Josef Joham. Ta bančnik je pred vojno in po njej zasedal odločilne funkcije v avstrijskem bančništvu, postal naj bi celo avstrijski finančni minister, v Jugoslaviji pa je bil na listi vojnih zločincev.

Monografija Oliverja Rathkolba je v prvi vrsti povojna politična zgodovina, čeprav govori tudi o gospodarstvu in precej obsežno o kulturi v najširšem pomenu besede. O razslojevanju agrarnega prebivalstva malo izvemo, modernizacijski sunki avstrijske družbe in nekateri dejavniki in mehanizmi, ki so odločilno vplivali nanje,

niso predmet razprave. Glede tega bo treba še naprej segati po razpravah Ernsta Bruckmüllerja. Na modernizacijo je gotovo vplivala, sicer neomenjena, pomembna odločitev velike koalicije v prvi polovici šestdesetih let 20. stoletja glede štipendijskega sistema in domskih podpor za dijake in študente, ki je in še danes temelji na kriterijih socialne potrebnosti. Še važnejša je bila seveda odločitev, da država izgradi sistem višjih splošnoizobraževalnih in višjih poklicnoizobraževalnih šol ter specializiranih višjih šol za žensko mladino, vsaj po en tip take šole v vsakem političnem okraju države. Poleg tega se je premaknila situacija tudi na univerzitetnem področju. Med drugimi je bila ustanovljena Univerza v Celovcu. Seveda je sklepe realizirala šele enobarvna vlada Avstrijske ljudske stranke, nato manjšinska vlada kanclerja Kreiskega in vsi njegovi naslednji kabineti. Ti ukrepi na šolskem področju so bili verjetno pomembnejši kot omenjeni sledeči - uvedba brezplačnih učbenikov in brezplačne vožnje šolarjev. Parlamentarni sklep je omogočal edino konsenz obeh velikih strank, ker je avstrijski politični sistem do prednedavnega predvideval dvotretjinsko parlamentarno večino pri vseh ukrepih na področju šolstva.

Avtor identificira odločilne akterje in skupine avstrijske povojne družbene scene. Razpravlja o diferenciranih stališčih zavezniških sil predvsem glede denacifikacije, obnove elit in prevzema državne uprave po njih. Govori o delovanju vseh povojnih kanclerjev, zelo kritično spregovori o nekaterih priljubljenih mitih v avstrijskem zgodovinopisju, o zapostavljanju ženskega prebivalstva v procesu družbene modernizacije s strani strank, zbornic in sindikalnega gibanja, predvsem pa glede mezdne politike. S kratkimi karakterizacijami razkrije slabosti, pa tudi vrline tega ali drugega politika. Kot povezovalne niti monografije lahko označimo vprašanja avstrijske identitete, osredotočenost prebivalstva nase, vpliv mednarodnega dogajanja na odločitve o Avstriji in v Avstriji in deloma denacifikacijo. Glede nacionalne identitete pravi, da je neprestano podvržena spreminjanju in da je v vsakem oziru "konstrukt".

Pri razpravljanju o avstrijski identiteti se naslanja predvsem na številne ankete javnega mnenja in kot njene vogelne kamne označuje (lepo in neokrnjeno) pokrajino, visoko kulturo, nevtralnost in z njo povezano Avstrijsko državno pogodbo ter za prva povojna leta "doktrino o prvi žrtvi". Osvoboditelji so bili po oceni Avstrijcev okupanti in o svobodni Avstriji anketiranci govorijo šele po sprejetju Avstrijske državne pogodbe.

Moskovsko deklaracijo je državni kancler Karl Renner, ki ga avtor označuje kot klasičnega nemškonacionalnega cesarskokraljevega socialdemokrata in človeka, ki je v vdano sodeloval s Stalinom, pretopil aprila 1945 v državno "doktrino prve žrtve" z namenom, da se Avstrija izogne zahtevam po reparacijah, restitucijah in odškodninah ali pa jih vsaj zavleče. Država se je hotela čim prej znebiti vseh rajhovcev, glede pribežnikov iz Sudetov pa sta Karl Renner in Leopold Figl koalicijsko pričakovala, da Rdeča armada zapre avstrijsko-češko mejo in s tem olajša rešitev vprašanja prehrane prebivalstva. Bistvena značilnost avstrijske identitete je bilo tudi ograjevanje od slovanskih korenin. Ankete javnega mnenja govorijo o tem, da imajo trenutno med članicami Evropske unije Avstrijci domala najmočnejšo nacionalno zavest, da pa je ta povezana z močnim in latentnim šovinizmom. Avtor govori o tem, da Avstrijci identificirajo čas kulturnega razcveta monarhije kot izključno avstrijsko zadevo, da so "avstrificirali" vso kulturo. Precej radikalno počisti z mnenjem, da je Avstrija azilna država, kar naj bi postala po vstaji na Madžarskem leta 1956. Meni, da je Avstrija beguncem nudila le prehodno zatočišče, kot je to delala nekaj časa za številne

begunce po drugi svetovni vojni in ponovno ob češki krizi leta 1968, povsem drugače pa da se je obnašala po razglasitvi vojnega stanja na Poljskem in ob razpadu Jugoslavije, ko ni bilo več pričakovati, da bodo begunce prevzele druge, klasične imigrantske države (zlasti ZDA, Kanada in Avstralija). Rathkolb opozarja, da so se avstrijske politične elite leta 1945 popolnoma drugače vedle do "lastnih" beguncev - do Judov in političnih emigrantov, ki so pobegnili pred podivjanim nacizmom. Očitale so jim, da so čas preživeli zunaj vse nevarnosti v "naslanjačih" in po vojni v hotelih v Bad Gasteinu. Nekaj te mentalitete da je občutil tudi še poznejši kancler Bruno Kreisky, ki se je iz švedskega azila lahko vrnil šele v začetku petdesetih let 20. stoletja in vstopil kot politični referent v kabinet zveznega predsednika Theodorja Körnerja.

Mednarodni razvoj je vplival na zadržanje zaveznikov do Avstrije in njenega prebivalstva. Začetki hladne vojne so močno vplivali na primer na denacifikacijo. Zlasti ZDA in Veľika Britanija sta sprva hoteli odločno denacifikacijo in "prevzgojo" prebivalstva. Zahodne zavezniške sile so z zaskrbljenostjo gledale na sodelovanje Karla Rennerja s sovjetskimi silami in Rennerjeve vlade niso takoj priznale. Medtem ko je Sovjetska zveza načrtovala takojšnjo obnovo administrativnih struktur po avstrijskih elitah treh strank (ljudske, socialistične in komunistične), so zahodne zaveznice hotele to storiti šele po njeni intenzivni analizi. V sovjetski zasedbeni coni ni bilo večjega taborišča za vodilne ljudi nacistične strahovlade, v angleški coni je tako delovalo v Wolfsbergu, v britanski coni pa v Glasenbachu blizu Salzburga. O učinkovitosti obeh teče še vedno razprava med zgodovinarji. Treba pa je pristaviti, da vodilni nacisti niso čakali na prihod sovjetskih čet in so se že prej umaknili v sektorje zahodnih zaveznikov in prišli v imenovana taborišča. Vsekakor so avstrijske oblasti skušale uveljaviti pristojnost tudi na sektorju denacifikacije. Registriranih je bilo okoli 536.000 nacistov, ki so bili leta 1945 izključeni kot volilni upravičenci, vendar je hladna vojna zahodne zaveznike pripeljala do popustljivosti in avstrijske stranke so pričele boj za te volilce. "Manj obremenjene" so naglo integrirali v družbo, ostali so "obremenjeni", ki so prešli pod avstrijsko zakonodajo. Senati ljudskih sodišč so izrekli nekaj smrtnih kazni in obsojenci so bili tudi justifikirani, vendar je intenzivnost pregona kmalu popustila. Kazenski pregon je bil omejen na majhno število storilcev. Spoprijema z ideologijo nacizma ni bilo in stranke so potrebno razpravo v prid kontrolirane obnove na ekonomskem in socialnem področju porinile v bodočnost. Po sklenitvi državne pogodbe so bila ukinjena ljudska sodišča, leta 1957 je bila sprejeta posebna amnestija in pregona storilcev je bilo praktično konec. Storilcem so odslej sodila porotna sodišča, ki so le redko izrekala obsodbe, kar je državo spravljalo v deloma kočljive pozicije v mednarodni javnosti. Prebivalstvo se je oprijelo "doktrine prve žrtve", ki je sooblikovala avstrijsko identiteto. Za storilce v tej samopodobi ni bilo prostora.

Mednarodni razvoj je po oceni avtorja pripomogel k temu, da so bile zahodne zavezniške sile močno zavzete za stabilnost Avstrije in to stabilnost so skušale ohraniti naprej s podporami v obliki hrane in potem s pomembnimi krediti Evropskega obnovitvenega programa, ki so omogočali izgradnjo industrije, prometne infrastrukture in elektrarn. Avtor opozarja na sistem hidroelektrarn Kaprun in pravi, da je z načrtovanjem pričela že stanovska država, z gradnjo pa da so pričeli v času druge svetovne vojne. S pomočjo teh kreditov si je opomoglo tudi kmetijstvo, ki je z mehanizacijo dvignilo svojo produktivnost. Tudi turizem je izkoristil te kredite.

Sovjetska zveza je 1948 signalizirala svoji satelitski avstrijski komunistični partiji, da ne odobrava delitve države in avtor meni, da zaradi tega ni mogoče govoriti o tem, da bi bili veliki štrajki v začetku petdesetih let 20. stoletja poskus komunističnega puča. Po volitvah novembra 1945 so avstrijske politične elite ubrale pot konsenza, nihče ni več govoril o tem, da država ne bi bila sposobna življenja. V okviru konkordančne demokracije - in v sistem so bila vključena po strankah tudi interesna zastopstva - je imel t. i. "poroc" sprva močno stabilizacijsko funkcijo. Integracija odločilnih ljudi sindikata v strankarsko strukturo socialistične stranke na eni in odločilnih ljudi gospodarstva v strukturo ljudske stranke na drugi strani ni dovoljevala le naglih odločitev v parlamentu, temveč je deloma prejudicirala njegove odločitve. To sodelovanje so ljudje sprva ocenjevali pozitivno, čeprav povojni ekonomski razvoj ni bil rožnat. Obnova je uspela le s pomočjo velikih pošiljk hrane in s pomočjo že omenjenih kreditov. Avstrija je bila na drugem mestu prejemnikov po številu prebivalstva. Na delež žensk pri obnovi je "javnost" pozabila, čim so se vrnilo ujetniki in je nastal mit o "generaciji vermahta". Država je vodila obenem restriktivno denarno in radikalno mezdnopolitiko ter regulacijo cen. Na zadnjem področju ni bila tako uspešna, kar je pripeljalo do nemirov, nastala je črna borza. Predvsem mestno prebivalstvo je bilo najprej soočeno s pomanjkanjem, življenjski standard je v prvih dveh povojnih letih še padel in šele v prvi polovici petdesetih let dosegel predvojni nivo. Država je postopoma pričela graditi socialno mrežo, ki je bila spletena nekako do leta 1955, ko je bil sprejet Splošni zakon socialnega zavarovanja. Avtor poudarja, da je bil nastanek avstrijske identitete močno odvisen od uspeha avstrijskega modela države občega socialnega skrbstva. Zunaj sistema so ostali uradniki, v poznejših letih je bil sistem obveznega socialnega varstva razširjen še na kmete, obrtnike in nazadnje na proste poklice.

Mit o "prvi žrtvi nacizma" so po mnenju Rathkolba utrjevali še nekateri politični akterji, ki so preživeli nacizem v raznih taboriščih. Mednje nikakor nista štela Karl Renner, ki leta 1938 ni pozdravil navdušeno le "anšlusa", temveč je utemeljeval tudi nacistično okupacijo Sudetov, ter Julius Raab. Ta funkcionar stanovske države je nacizem preživel na prostosti. Vodilni stranki sta se "sporazumeli" tudi glede požiga sodne palače leta 1927 in februarskih dogodkov leta 1934. Do novega vrednotenja sta složno pristopili v sedemdesetih letih 20. stoletja. Obe veliki stranki in zahodne zaveznike je združeval strah pred komunizmom. Med posebnostmi avstrijske demokracije avtor omenja negativne vzgojne tradicije, naravnane k poslušnosti, bojazen pred negativnimi spremembami, ki vodi k avtoritarnim trendom ali jih utrjuje ter željo po varnosti. Prilagajanje avtoritarnim vzorcem ilustrira avtor na primeru strank in navaja dogajanja na Koroškem v poteku t. i. pogroma na dvojezične table. Kancler Bruno Kreisky je tedaj pustil na cedilu deželnega glavarja Hansa Simo, čeprav je zaznal avtoritarne temeljne pozicije protestnikov. Med te pozicije pa Oliver Rathkolb šteje še antisemitizem in ksenofobijo delov avstrijskega prebivalstva. Antisemitizem ni bil tuj marsikateremu povojnemu funkcionarju ljudske in tudi ne socialistične stranke in močno ga je občutil v prvih letih svojega delovanja tudi Bruno Kreisky, posebno s strani notranjega ministra Oskarja Helmerja.

Pri karakterizaciji kanclerjev pravi Rathkolb, da sta "doktrini prve žrtve" najbolj odgovarjala kanclerja Leopold Figl in Alfons Gorbach. O Figlu meni, da je bil najbolj ljudski in da je "znan" tako s Sovjeti kot z Amerikanci. Glede Juliusa Raaba pa pravi, da je njegova velika zasluga, da je spoznal signale iz Moskve, da bo mogoče skleniti

tako zaželeno državno pogodbo, seveda v ugodnih mednarodnih pogojih. Glede kanclerjev Josefa Klause in Bruna Kreiskega meni, da so ju na vodilne pozicije, na krmilo države, pripeljali federalisti z močno regionalno zavestjo in željo po večjem upoštevanju dežel. Klaus se je nepričakovano hitro poslovil po svojem porazu iz politike in jo prepustil Kreiskemu. Rathkolb pravi, da Klaus ni spoznal, kako odločilno vlogo so v političnem vsakdanu dobili mediji. Klaus da se je zanimal le za radio, televizije pa ni znal uporabiti in jo je prepustil socialistični stranki in s tem Kreiskemu. V poglavju o kanclerjih spregovori o zunanji politiki Bruna Kreiskega, ki je svojo zunanjo politiko interpretiral ali razumel kot del avstrijske identitete. Kreisky je spoznal pomembnost konflikta sever - jug, navezal stike s Palestinsko osvobodilno organizacijo in se posvetil politiki zmanjševanja napetosti. Prav v teh letih so Avstrijci postali še bolj Avstrijci, pri čemer jim je služila nevtralnost ob vsej jasni opredelitvi za zahod in za demokratično ureditev. Nevtralnost je postala inačica za blaginjo, varnost in mednarodno reputacijo. Ob vsej pomembnosti na zunanjepolitičnem področju pa da je Kreisky spravil stranko še z rimskokatoliško cerkvijo in jo odprl vsem, ki so želeli del poti prehoditi z njo. Glede Rimskokatoliške cerkve je treba pripomniti, da je Kreisky storil potrebne korake že kot zunanji minister velike koalicije v začetku šestdesetih let 20. stoletja, ko je 1960 in 1964 uredil najprej premoženjsko stanje avstrijske Rimskokatoliške cerkve in nato uskladal zanikovani konkordat iz časa stanovske države glede šolstva z novimi potrebami. Avtor meni, da se delo kanclerja Alfreda Sinowatza neupravičeno podcenjuje, Franzu Vranitzkyju pripisuje zaslugo, da je našel in odprl drugo plat "doktrine prve žrtve" in se jasno opredelil tudi do populističnega "svobodnjaka" Haiderja. Kancler Viktor Klima je po oceni Rathkolba v zgodovinskem spominu zapustil prej negativne sledove. Čeprav je socialdemokratska stranka urgirala zase kompetence na ekonomskem področju, torej v domeni ljudske, je proti volji koalicijskega partnerja prodal banko Bank Austria, kar je zapustilo porazne sledove v bilancah dunajske občine in zavarovalnice Wiener Städtische. Vendar Rathkolb upravičeno opozarja, da se je ljudska stranka pričela poslavljeti od partnerja že ob prodaji "črne" banke Creditanstalt takratni Bank Austria. Glede Wolfganga Schüssla predvsem razmišlja, kako je prišlo do sankcij štirinajstih članic Evropske unije in kako je nanje znal reagirati.

Zanimivo je, da Socialistična stranka Avstrije po oceni avtorja dolga leta ni imela svojega kulturnega programa in da je s tem prekinil šele Kreisky. Vendar se avtor omejuje glede kulture le na Dunaj in tu v prvi vrsti na opero in Burgtheater, malo mesta daje Volkstheatru ter Novemu gledališču v Scali, ki je po odhodu Sovjetov propadla. Ob robu omenja še Salzburški festival. Konflikte na tem področju v povojnem času omejuje na nekatere avtorje (Elfriede Jelinek in Thomasa Bernharda) in upodabljajoče umetnike (Maxa Weila in Giselberta Hokeja). Precej detajlno spregovori o pomanjkljivi denacifikaciji na tem sektorju, kjer Sovjeti glede dunajskih filharmonikov sploh niso bili občutljivi. Vsa dejavnost na področju "visoke kulture" pa da je svoje prispevala tudi k identitetnemu korpusu Avstrijcev in dunajska opera, dunajski filharmoniki, Burgtheater so za Rathkolba pomembna mesta spominjanja. Pomembnejša je bila identifikacija vsega avstrijskega prebivalstva z dunajsko stolnico, kar avtor le nakaže. Tudi pri poglavju o medijih se Rathkolb omejuje na dogajanja v centralnem prostoru - na Dunaju in nekaj pozornosti namenja še medijski sceni v Linzu in v Salzburgu, drugi kraji so komaj omenjeni ali pa ostajajo v temi. Logično je, da je bil prav na tem področju pristop zaveznikov do obnove močno različen. Razvoj na

medijskem sektorju razlaga s pomočjo življenjskih karier posameznih novinarjev, porasta naklad tiskanih medijev in izgradnje mreže za avdiovizualne medije, kar je šele omogočalo sprejemanje programov in s tem smiseln nakup radijskih aparatov in televizorjev. Zanimivo je, kakšno vlogo pripisuje uredništvu oziroma urednikom dnevnika *Salzburger Nachrichten*. Dosti pozornosti namenja dunajski *Kronenzeitung* in njenemu vplivu na avstrijske vlade. Tukaj obstaja povezava s slovensko koroško zgodovino, ki je Rathkolb sicer ne omenja. Eden izmed ustanoviteljev lista, Hans Dichant, je svojo poklicno pot pričel na Koroškem oziroma v Gradcu pri *Kleine Zeitung*, listu Tiskovnega društva sekavske škofije. Njegova serija o Krvavi meji, v kateri je v začetku petdesetih let 20. stoletja tematiziral koroško partizanstvo, je pomagala dvigniti naklado lista. K temi se je vrnil kot izdajatelj in lastnik *Kronenzeitung*, ko je začel s koroško izdajo svojega lista. Dva urednika *Salzburger Nachrichten*, pri kateri so objavljali oziroma sodelovali tudi emigranti iz Jugoslavije, sta bila vplivna soustanovitelja Zveze neodvisnih, poznejše Svobodnjaške stranke Avstrije.

Monografijo avtor zaključuje s kratkim pogledom v bodočnost in meni, da v politični perspektivi prebivalstvo najbolj zanimajo izobraževanje, pravična pogodba med generacijami, enakost ali pravična porazdelitev možnosti, priložnosti in primerna porazdelitev blaginje.

Rathkolbova povojna politična zgodovina Avstrije se je - čeprav je zelo "centralistična" - že uvrstila med standardna dela avstrijskega zgodovinopisja.

Avguštin Malle

Jak Koprivc, Generalov let : spomini generala Ivana Dolničarja. Modrijan, Ljubljana 2005, 288 strani, ilustrirano.

Spomini prič ali celo ustvarjalcev zgodovinskega dogajanja so pomemben vir za zgodovinopisje. Spominsko pričevanje udeležencev in tvorcev dogodkov je lahko pomemben vir samo po sebi za marsikatero dogajanje ali pa zelo pomemben dodatek, ki razkriva in ilustrira dogodek, ki ga ni mogoče "detektirati" ali pojasniti z arhivskimi viri. Spominska literatura je tako dobrodošel in potreben dodatek k t. i. znanstvenemu zgodovinopisju, ki temelji (naj bi temeljilo) predvsem na arhivskem gradivu. Nemaleokrat pa prav spomini postanejo glavni vir za nekaj, kar se je zgodilo, in "dokazno gradivo" za to. Spominska literatura o vseh mogočih tematikah, od pomembnih do trivialnih, je za zgodovino in za zgodovinopisje, ki obravnava sodobnost nemalokrat, edini vir. Spomini resda zgodovine ne ustvarjajo, jo pa dopolnjujejo in ilustrirajo. To velja v veliki meri za spomine generalpolkovnika JLA Ivana Dolničarja-Janošika. Ti zgodovino mnogokrat celo pojasnjujejo.

Spomini Ivana Dolničarja so nastali kot intervju, ki ga je z njim naredil novinar Jak Koprivc. Gre za neobičajen, a zanimiv način pisanja spominov. Kljub dejstvu, da gre za razgovor, ki ga je Koprivc vodil, mu dajal z vprašanji "iztočnice" in zapisal odgovore, je avtor spominov Dolničar. Tak način je vsekakor bolj pošten od načina, ko po pripovedovanju nekdo napiše spomine v imenu nekoga, ki se je spominjal, a se ta "podpiše" pod delo drugega. To ni prvi primer tovrstnih spomi-

nov pri nas. Pred leti je na ta način posredoval svoje spomine generalpolkovnik Stane Potočar-Lazar (v razgovoru z Martinom Ivaničem), ki je v vojski avnojske Jugoslavije med slovenskimi generali zasedel kot načelnik Generalštaba JLA najvišjo vojaško funkcijo. Dejansko so bile jugoslovanske oborožene sile (JLA in teritorialna obramba) v času, ko je bil načelnik GŠ JLA Potočar, ki je imel na skrbi vojaško problematiko oboroženih sil, pod močnim slovenskim vplivom (vodstvom), kajti Dolničar je kot podsekretar v obrambnem "ministrstvu" predstavljal pomemben civilni del obrambe, general Janko Sekirnik pa je bil kot namestnik načelnika Generalštaba načelnik uprave za teritorialno obrambo.

Poleg generalov Dolničarja in Potočarja sta svoje spomine napisala (izšli so v knjižni obliki) še dva slovenska generala avnojske Jugoslavije, ki sta imela visoke vojaške funkcije, in sicer Rudolf Hribernik-Svarun in Lado Ambrožič-Novljan (eno od variant njegovih spominov je pripravil za tisk njegov sin in se podpisal kot avtor, izdala pa jih je v letu 2006 založba Modrijan. Morda je bila izdaja te knjige spodbujena z ugodnim odzivom bralstva na spomine Ivana Dolničarja, saj so ti zaradi dobre prodaje doživeli ponatis).

Spomini Ivana Dolničarja niso le prispevek v precej obširni spominski literaturi iz obdobja "partizanščine", ampak je njihov pomen za zgodovinopisje toliko večji, ko se spominja dogodkov in dogajanj v vojski avnojske Jugoslavije. Predvsem to velja za politično plat dogajanja v vojaškem vrhu jugoslovanske vojske, ki je imela veliko politično vlogo in teži v drugi Jugoslaviji in se je sama štela za konstitutivni in povezovalni dejavnik Titove Jugoslavije, oziroma je bila eden od podpornih stebrov, na katerem je ta država temeljila. Njegovi spomini prikazujejo politiko v vojski in v zvezi z vojsko.

Ivan Dolničar se je rodil leta 1921 v vasi Šujica (blizu Dobrove) v Polhograjskem hribovju, v neposredni bližini Ljubljane, v družini z dvanajstimi otroki; bil je šesti otrok. Izučil se je za zlatarja. Po okupaciji leta 1941 se je pridružil odporu, najprej kot aktivist Osvobodilne fronte v domačem okolju, leta 1942 pa je odšel v partizane. V partizanskih enotah je opravljal predvsem politkomisarsko funkcijo in bil ob koncu vojne politkomisar 14. divizije, katere pohoda na Štajersko januarja 1944 se je udeležil. Po vojni je odšel z divizijo v Vojvodino, kamor je bila poslana. Ostal je v Jugoslovanski armadi oziroma od leta 1951 Jugoslovanski ljudski armadi kot oficir in je opravljal predvsem politkomisarsko delo (do ukinitve politkomisarjev v JLA leta 1952). Leta 1957 je končal vojaško letalsko akademijo. Leta 1960 je dobil čin generalmajorja letalstva. V letih 1961 do 1967 je bil načelnik vojaške letalske akademije v Zadru. Od leta 1967 je v obrambnem "ministrstvu" opravljal predvsem politično-vojaške funkcije; leta 1967 je postal pomočnik zveznega sekretarja ("ministra") za ljudsko obrambo, ki je imel na skrbi za vojsko pomemben politično-pravni sektor. Bil je prvi Slovenec, ki je zasedel tako visoko mesto v jugoslovanski vojaško-obrambni hierarhiji. Kmalu je bil "prestavljen" za podsekretarja sekretariata za ljudsko obrambo in je imel na skrbi kot pomočnik obrambnega "ministra" sektor civilne obrambe, ki ga je dejansko vzpostavil. Civilna obramba oziroma zaščita je, kljub temu da je spadala pod obrambni sistem, postala zato bolj civilna. Od leta 1971 do 1979 je bil sekretar Sveta za ljudsko obrambo, Titovega posvetovalno-političnega organa, ki je dejansko oblikoval obrambno oziroma vojaško politiko JLA in Jugoslavije. Leta 1979 je zapustil aktivno vojaško službo in postal generalni sekretar Predsedstva SFRJ; to dolžnost je opravljal do

leta 1982, ko se je formalno upokojil. Vrnil se je v Slovenijo, vendar je nadaljeval delo v predsedstvu CK ZKS kot del Kučanove "prenoviteljske ekipe" (ne klana!), kjer je skrbel za področje splošnega ljudskega odpora. Leta 1990 je postal predsednik slovenske organizacije Zveze združenj borcev NOV in je to funkcijo opravljal trinajst let in pol.

Ivan Dolničar je glede na življenjsko pot in (pre)izkušnje, ki jih je prestal, predvsem pa na številne vojaško-politične funkcije v sicer "ljudski" vojski, katere delovanje pa je bilo v resnici precej odmaknjeno od oči javnosti (civilne sfere), vsekakor človek, katerega spomini so zanimivi. In poučni! Bil je vojak in politik, in zanj bi lahko rekli, da je bil med slovenskimi generali, ki so služili v JLA, najboljši politik in med politikih socialističnega obdobja najboljši general.

Spominska pripoved Ivana Dolničarja je razdeljena na sedem poglavij, in sicer leta druge svetovne vojne, prva leta po vojni do Informbiroja (1948), leta v vojnem letalstvu (do leta 1967), v armadnem vrhu (1967-1979), v predsedstvu SFRJ (1979-1982) in po vrnitvi v Slovenijo, ter ko je predsedoval borčevski organizaciji v času osamosvajanja Slovenije in njene "tranzicije".

Iz časa druge svetovne vojne se spominja tudi bratomorne vojne, ki jo je doživel v pravem pomenu besede, saj je njegov najstarejši brat iz partizanov dezertiral in se pridružil vaškim stražarjem, postal domobranec ter je končal v Teharjih. Ivan Dolničar tudi obširno razlaga okoliščine "nepričakovanega srečanja" in zapletov s poveljnikom nemških enot na jugovzhodu Evrope generalom Aleksandrom Löhrom, ki se je predal prav Dolničarju. Pojasnil je okoliščine predaje Löhra, njegovega bega in ponovnega zajetja, pa tudi celotno "konfuzno" situacijo ob koncu druge svetovne vojne na Koroškem in Štajerskem. Dolničar je vsekakor pomemben pričevalec dogajanj ob koncu druge svetovne vojne.

Zanimiva so Dolničarjeva spominjanja na povojni čas, ko je bil oficir. Orisuje odnose v vojski, ki očitno niso bili idilični in vedno "tovariški". Ta del spominov je vsekakor pomemben vir za zgodovino JLA (tudi letalstva, saj npr. navaja kakšna letala je imelo jugoslovansko vojno letalstvo), kajti zelo težko bo to, kar je doživljal Dolničar, mogoče zaznati iz dokumentov, ko bodo (če bodo?) ti na voljo za zgodovinsko raziskovanje. Še bolj pomembna za zgodovino in za vedo, ki jo preučuje in predstavlja, pa so Dolničarjeva spominjanja, ki so prikaz medsebojnih odnosov (tudi osebnih) v vojaškem vrhu vojske avnojske Jugoslavije. Bil je namreč več kot deset let med najvišjimi vojaškimi voditelji jugoslovanske države in to v času velikih sprememb v jugoslovanski vojaški doktrini. Dolničarjevi pogledi v vojaškem vrhu niso bili sprejeti z velikim razumevanjem. Bil je namreč za bolj demokratične odnose v sami vojski kot tudi za večjo odprtost JLA do družbe. Kolikor je glede na "razmerje sil" v vojski in obrambnem sektorju mogel, je vplival na demokratizacijo v vojski in tudi vojske v družbi. Pri tem je imel večkrat neposredno ali vsaj tiho podporo Tita, ki je bil glede vojaških zadev "alfa in omega". Dolničar ni bil za ozek vojaški "sektaški" pogled na vlogo vojske v jugoslovanski državi in družbi in se je zavzemal za dejansko uresničevanje delovanja splošnega ljudskega odpora. Tega pa so mnogi v vojaškem vrhu (vključno z "ministrom" za obrambo) sprejemali bolj s stisnjenimi zobmi in s figo v žepu in to le zato, da se ne bi zamerili Titu. Hoteli so ohraniti monopolni položaj vojske v obrambnem sistemu Jugoslavije in s tem svojo veljavo.

Dolničarjevi pogledi in delovanje v okviru vojske, kot jih predstavlja v spo-

minih, razkrivajo zakulisje jugoslovanskega vojaškega vrha. Tega pa ni v dokumentih, ki so sedaj na razpolago za "zgodovinopisno" preučevanje vojske in njene politike v času druge Jugoslavije. Pa tudi iz dokumentov, ki bodo (morda?) nekoč na razpolago za raziskovanje, ne bo mogoče zaznati "notranje dinamike" in "idejnih" spopadov, ki so potekali v vojaškem vrhu. Te je lahko zaznaval le "insider", kot je bil Dolničar, ki ni bil vojaški dogmatik, marveč je gledal na vojsko širše in je bil libertiniščno usmerjen. Leta 1953 se je npr. strinjal z Djilasovimi pogledi glede demokratizacije jugoslovanskega političnega sistema, bil je blizu tudi "liberalcem" ob koncu šestdesetih let v času t. i. partijskega liberalizma. Slovenski "liberalci" so ga tudi cenili.

Dolničar je bil v "središču" dogajanja tudi ob smrti Tita, saj je kot sekretar predsedstva SFRJ imel na skrbi organizacijo Titovega pogreba, pa tudi prva urejanja neprijetnih zadev v zvezi z njegovo osebno zapuščino. Z Jovanko Broz je imel nekaj neprijetnih izkušenj. Po upokojitvi, ki ni bila dejanska, je "s polno paro" začel politično delati v Sloveniji v prenoviteljskem procesu slovenskih komunistov v drugi polovici osemdesetih let. Pokrival je občutljivo področje odnosov z vojsko in njenim "pučistično" nastrojenim vrhom. "Vojaška ministra", Branko Mamula in Veljko Kadrijević sta ga takrat posebej kritizirala, češ da kot predsednik partijske obrambne komisije deluje proti JLA. Maja 1990, v času t. i. demokratičnih sprememb v Sloveniji, je bil izvoljen za predsednika Zveze združenj borcev NOB Slovenije. V tistem času mu je slovenski obrambni minister Janez Janša celo ponudil mesto komandanta slovenske teritorialne obrambe. Borčevski predsednik je bil do novembra 2003.

Ivan Dolničar je bil vseskozi, predvsem pa ob prelomnih dogodkih naše novejši zgodovine v "središču" dogajanja. To je v svojih spominih predstavil iskreno in brez okolišanja, kar daje tem spominom poseben čar in vrednost. Dolničarjevi spomini so zato, ker je v njih predstavil svojo življenjsko pot in svoje delovanje v vojaškem svetu in v politiki, v veliki meri iz spominskega dobili zgodovinsko ali vsaj zgodovinopisno vrednost.

Knjigo, ki ima simbolični naslov Generalov let in je bogato opremljena s fotografijami iz Dolničarjevega "albuma", sta recenzirala (zakaj? Ali je treba spomine recenzirati?) zgodovinarja dr. Božo Repe in dr. Peter Vodopivec. Očitno je bilo njuno mnenje o "liku in delu" generala Ivana Dolničarja pozitivno in je zato knjigo založba Modrijan izdala. To pa je vsekakor hvalevredno in koristno dejanje! Za zgodovino in zgodovinopisje!

Zdenko Čepič

INŠTITUT
i n z
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO

UDC

949.172"18/19" (05)

UDK

ISSN 0353-0329